

Społeczna Gospodarka Rynkowa – ustrojowa przyszłość

REDAKCJA NAUKOWA
Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz

**Spółeczna Gospodarka Rynkowa –
ustrojowa przyszłość**

Spółeczna Gospodarka Rynkowa – ustrojowa przyszłość

Recenzenci:

prof. Robert Ciborowski

prof. Bohdan Jeliński

Redakcja naukowa:

prof. Elżbieta Mączyńska, prof. Piotr Pysz

Redakcja językowa i wykonanie indeksów:

Danuta Jastrzębska

© Copyright by Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Konrada Adenauera,
Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa 2022

Monografia powstała przy współpracy:

Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego,

Fundacji Konrada Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce,

Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku.

Publikacja dofinansowana ze środków przekazanych przez Wyższą Szkołę Finansów
i Zarządzania w Białymstoku na utrzymanie potencjału badawczego.

ISBN 978-83-65269-40-9

Wydawca:

Polskie Towarzystwo Ekonomiczne

ul. Nowy Świat 49, 00-042 Warszawa

tel. 22 551 54 01, fax 22 551 54 44

<http://www.pte.pl> e-mail: zk@pte.pl

www.ksiazkiekonomiczne.pl

Fundacja Konrada Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce

ul. Dąbrowskiego 56, 02-561 Warszawa

tel. 22 845 93 30

<http://www.kas.pl> e-mail: kas.polska@kas.de

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku,

ul. Ciepła 40, 15-472 Białystok

tel. 85 768 58 23

Skład i łamanie, projekt okładki:

Studio Komputerowe GEMMA

Druk i oprawa:

Sowa Sp. z o.o.

Wydanie I

SPIS TREŚCI

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz

Wstęp	11
--------------------	----

CZĘŚĆ I.

SPOŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA – ISTOTA, PODŁOŻE I ANALIZY

David Gregosz

Wirtschaftspolitik: Soziale Marktwirtschaft als christdemokratisches

Fundament	21
1.1. Einführung	21
1.2. Der Weg zur gesellschafts- und wirtschaftspolitischen Konzeption der Sozialen Marktwirtschaft	22
1.3. Die Freiburger Schule: Euckens Prinzipien der Wettbewerbsordnung	23
1.4. Von der Freiburger Schule zur Sozialen Marktwirtschaft: Konzept, Menschenbild und Werte	25
1.5. Die Umsetzung der Sozialen Marktwirtschaft, deren Weiterentwicklung und deren Rolle in der CDU	27
1.6. Ordnungspolitik ist gefordert	31

Grzegorz Szulczewski

Zarys metody morfologicznej w ekonomii na podstawie *Die Grundlagen der Nationalökonomie* Waltera Euckena i jej znaczenie dla budowy podstaw ordopolityki społeczno-gospodarczej

33	33
2.1. Matematyka a ekonomia	34
2.2. Biologia a ekonomia	35
2.3. Waltera Euckena metoda morfologiczna. Typy idealne a ujęcie porządku gospodarczego	39
Podsumowanie	43

Anna Ząbkowicz

Wolność i panowanie w ordoliberalnym porządku gospodarczym	47
Wprowadzenie	47
3.1. Szkoła fryburska w historycznym kontekście	48
3.2. Czy konkurencja i wolność zawierania kontraktów zawsze służy ładowi ekonomicznemu i przedsiębiorczości?	50
3.3. Na czym miałyby polegać społeczno-gospodarcza misja państwa? ..	51
Podsumowanie	54

Jürgen Wandel

Soziale Marktwirtschaft und das unterschätzte Staatsversagen	57
Einleitung	57
4.1. Theoretische Erklärungen	59
4.2. Fallbeispiel für Staatsversagen: Energiewende	64
Fazit	67

Andrzej Szplit

Społeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa aktywnym rezultatem traktatu lizbońskiego	69
Wprowadzenie	69
5.1. Państwo a rynek, czyli Keynes vs. Hayek	70
5.2. Jeśli nie Hayek i Keynes, to kto?	71
5.3. Traktat lizboński perspektywą postępu społeczno-gospodarczego Europy	73
5.4. Społeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa rezultatem koncepcji sustainable development	76
5.5. Metoda oceny stopnia skuteczności (ładu)	78
Podsumowanie	81

CZĘŚĆ II.

SPÓŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA A SEKTOR FINANSOWY

Harold James

Why can't you see / What you're doing to me / When you don't believe a word I say: The Role of Central Banks in Rebuilding Social Capital	85
Introduction	85
6.1. Central Banks	85
6.2. Price Stability and Full Employment	87
6.3. Managing Money	89
6.4. Purposes	90
6.5. Credit Policy and Privacy	94

Piotr Pysz

Kształtowanie federalnego ładu społeczno-gospodarczego w Unii Europejskiej: Déjà vu amerykańskiej koncepcji reformy finansów publicznych Alexandra Hamiltona	97
Wprowadzenie	97
7.1. Dlaczego model reformy Hamiltona?	99
7.2. Polityka kształtowania europejskiego ładu społeczno-gospodarczego	100
7.3. Perspektywy integracji europejskiej	102
Podsumowanie	105

Katarzyna Kamińska, Ewa Kulińska-Sadłocha

Wpływ finansowania działań antycovidowych na dług publiczny państwa – przypadek Polski i Niemiec	107
Wprowadzenie	107
8.1. Finansowanie działań antycovidowych a zadłużenie publiczne w Polsce	108
8.2. Rozwój zadłużenia w Niemczech	113
Podsumowanie	116

CZĘŚĆ III.

SPÓŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA – CZYNNIKI EROZJI VS. CZYNNIKI REWITALIZACJI

Elżbieta Mączyńska

Cywilizacyjne przesilenie i społeczno-gospodarczy (nie)ład	121
Wprowadzenie	121
9.1. Przesilenia cywilizacyjne	123
9.2. Przesilenie cywilizacyjne – cywilizacja postindustrialna	126
9.3. Zmiany ustrojowych modeli społeczno-gospodarczych. Wzrost zainteresowania ordoliberalną koncepcją społecznej gospodarki rynkowej	131
Podsumowanie	134

Michał Moszyński

Europa między globalizmem a demokracją	137
Wprowadzenie	137
10.1. Główne tezy Wolfganga Streecka	139
10.2. Krytyczna ocena argumentacji Streecka	144
10.3. Antyteza: poglądy Jana Zielonki	146
Podsumowanie	148

Maciej Miszewski

Wartości i instytucje ordoliberalnego ładu społeczno-gospodarczego a obecna faza kryzysu cywilizacyjnego	151
Wprowadzenie	151
11.1. Problematyka wartości w myśli ordoliberalnej	152
11.2. Instytucjonalne uwarunkowania realizacji wartości ordoliberalnych	158
Podsumowanie	160

Ewa Zeman-Miszewska

Ordoliberalna wizja państwa a jej uwarunkowania w realiach współczesności	163
Wprowadzenie	163
12.1. Państwo jako strażnik „ordo”	164
12.2. Konkurencyjność i „przewaga siły państw”	165
12.3. Modele funkcjonowania państw	168
Podsumowanie	173

Eugeniusz Gostomski

Monopole i oligopole realnym zagrożeniem dla Społecznej Gospodarki Rynkowej	175
Wprowadzenie	175
13.1. Stopniowy odwrót w niemieckiej polityce gospodarczej i społecznej od idei społecznej gospodarki rynkowej	176
13.2. Monopolizacja w gospodarce światowej	177
13.3. Monopolizacja w dobie rewolucji cyfrowej	179
Podsumowanie	181

CZĘŚĆ IV. MISCELLANEA

Marzenna Kowalik James

Energy Security in Europe in the 21st Century, the Role of Empirically Tested Theories in Debates About Nord Stream 2	185
Introduction	185
14.1. European Gas Shortage in 2021 and Political Conflict over Nord Stream 2	187
14.2. Theories of the Structure of Energy Trade and Political Independence	194
14.3. Testing Theories	197
Conclusion	198

Józefa Famielec

Ład społeczno-gospodarczy i Społeczna Gospodarka Rynkowa – wyzwania edukacyjne – wyniki ewaluacji wśród studentów	201
Wprowadzenie	201
15.1. W poszukiwaniu modelu ładu społeczno-gospodarczego – wzorce Ludwiga Erharda i Waltera Euckena	202
15.2. Wyniki ewaluacji strategii i działań finansowania zrównoważonego w Polsce	206
Podsumowanie	215

Elżbieta Skąpska

Zasady Społecznej Gospodarki Rynkowej w usługach	217
Wprowadzenie	217
16.1. Społeczna Gospodarka Rynkowa i usługi w kontekście rynkowym .	219
16.2. Społeczna Gospodarka Rynkowa i usługi w kontekście społecznym	223
Podsumowanie	227

Anna Edyta Jurczuk, Piotr Pysz

Społeczna Gospodarka Rynkowa – systematyczny przegląd literatury ...	229
Wprowadzenie	229
17.1. Problemy SGR	230
17.2. Systematyczny przegląd literatury	233
Podsumowanie	240

Streszczenia	259
Abstracts	267
Spis tabel	275
Spis rysunków i wykresów	277
Indeks nazwisk	279
Indeks rzeczowy	285
Noty o Autorach	301

WSTĘP

W publicystyce pojawiło się określenie, że współczesny świat wypadł z szyn dotychczasowego ładu społeczno-gospodarczego. Narasta chaos, nieład, konflikty oraz zaniepokojenie dotyczące przyszłości świata. Abstrahując od niebezpieczeństwa wojny atomowej, pojawiło się nieznane poprzednio pytanie, jakie są szanse przeżycia ludzkości na planecie Ziemia? Myślenie o przetrwaniu ludzkości w skali planetarnej pojawiło się m.in. już ponad pięć dziesięcioleci wcześniej w rozmowie filozofa Martina Heideggera z właścicielem tygodnika „Der Spiegel”, Rudolfem Augsteinem, podczas wędrowki w górach Schwarzwald [Spiegel-Gespräch mit Martin Heidegger, 1966, s. 193–219]. Nieco inny impuls do tego rodzaju myślenia dała fotografia Ziemi *Earthrise* zrobiona z amerykańskiej sondy Apollo 8 w roku 1968. Pokazała jak mała jest nasza planeta w stosunku do ogromu nieskończonego Kosmosu. Uzmysłowanie sobie tego fundamentalnego faktu jest porównywalne z odwróceniem przez Mikołaja Kopernika relacji pomiędzy Ziemią i stojącym w centrum naszego układu planetarnego Słońcem.

W roku zerowym (narodzin Jezusa Chrystusa) naszą planetę zaludniało 200 milionów ludzi. W czasach Wolfganga Goethe i Napoleona Bonaparte na początku XIX wieku był to 1 miliard. W latach 50. XX wieku było już 2,5 miliarda ludzi, a z kolei podczas misji Apollo w roku 1968 około 3,6 miliarda. Obecnie liczba ludności świata sięga już 7,7 miliarda. Wynika z tego wręcz rzucająca się w oczy konieczność innego niż dotychczas myślenia o naszym świecie i gospodarujących na tej planecie ludziach. Przed ponad dwustu laty, w czasach kształtowania się współczesnej nauki ekonomii Adama Smitha, Davida Ricardo i Johna Stuarta Milla, planeta Ziemia mogła wydawać się ogromna, a ludzi było relatywnie mało. Ekonomia stawiała sobie (i nadal stawia) oczywiste i ogólnie zrozumiałe zadanie

* Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – honorowy prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego; e-mail: ela4@wp.pl.

** Dr hab. Piotr Pysz, prof. WSiFZ – Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Hochschule für Wirtschaft und Technik in Vechta, Diepholz; e-mail: pyszpiotr@googlegmail.com; ORCID: 0000-0003-4390-9882.

przewyciężenia rzadkości dóbr. Nie stawiano sobie jednak innych nie mniej ważnych pytań, co można i należy zrobić z konsekwencjami rosnącej lawinowo konsumpcji dóbr materialnych? Czy odpady i pozostałości po ich konsumpcji nie doprowadzą do dramatycznego zaśmiecenia wód, powietrza, lasów, redukcji biologicznej różnorodności przyrody i w ostatniej instancji nieobliczalnych zmian klimatycznych? Czy ludzka cywilizacja jest w stanie przetrwać coraz bardziej intensywną eksploatację naturalnych zasobów planety Ziemia? Czy mierzalne i narastające od 1900 r. ocieplenie Ziemi nie będzie miało skutków uniemożliwiających w ostatniej konsekwencji dalszą egzystencję ludzkości na tej planecie? Aktualnie bowiem ogromna liczba ludzi gospodaruje na relatywnie małej planecie. Oznacza to zasadniczą zmianę relacji ludzkość – Ziemia. Ludzkość jest wielka, a Ziemia stała się mała. Czy szybujący w Kosmosie statek kosmiczny Ziemia może jeszcze „udźwignąć” ludzkość zafascynowaną, czy wręcz opętaną ideą wzrostu gospodarczego i maksymalizacji produkcji i konsumpcji dóbr materialnych?

Wyłania się pytanie o możliwości nauki ekonomii i nauk społecznych wsparcia współczesnych społeczeństw gospodarujących w ich egzystencjalnych zmaganiach o opanowanie i rozwiązywanie wyłaniających się przed nimi zupełnie nowych problemów typu „być albo nie być”. Nie można już bowiem pozostać, pod groźbą spowodowania apokaliptycznej cywilizacyjnej katastrofy, przy hasle liberalnych francuskich fizjokratów z XVIII wieku – „Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui meme”. Świat bowiem nie toczy się już, jak w przez setki i tysiące lat naszej przeszłości, sam z siebie. Aby nie dopuścić do Armageddonu, wymagany jest ogromny wysiłek nie tylko poszczególnych krajów, ale przede wszystkim całej ludzkości¹.

Znane z literatury teorie i koncepcje polityki społeczno-gospodarczej powstałe w przeszłości nie mogły być i nie były rozwijane w celu rozwiązywania współcześnie stojących przed światem egzystencjalnych problemów. Były one ich twórcom po prostu nieznanne, częściowo niedostrzegane albo też niezwykle trudne do ujęcia w lubianych przez teoretyków neoklasycznej ekonomii równie eleganckich, jak praktycznie mało przydatnych, kwantytatywnych modelach. Żadna z tych teorii nie mogła i nie podjęła się próby rozwiązywania egzystencjalnych problemów stojących aktualnie na początku trzeciej dekady XXI wieku przed ludzkością. Pewne ogólne przesłanki niezbędne dla uporania się z tymi problemami holistycznego myślenia w kategoriach społecznych i ekonomicznych

¹ Wywiadu udzielił izraelski historyk-myśliciel – Yuval Noah Harari [2022, s. 16].

oferuje ordoliberalna teoria ładu społeczno-gospodarczego i wywodząca się z niej koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej. Wypróbowana ona została z sukcesem w więcej niż dramatycznej, wręcz holistycznej, katastrofie społeczeństwa i gospodarki pokonanych przez aliantów Niemiec po II wojnie światowej w latach 40. i 50. XX wieku.

Ordoliberalizm i Społeczna Gospodarka Rynkowa są w literaturze i dyskusjach naukowych oraz publicystycznych bardzo różnie interpretowane, często z intencją woluntarystycznego dostosowania sposobu rozumienia tych kategorii do celów i upodobań dyskutantów. Dlatego konieczne wydaje się tu podjęcie próby zaprezentowania kilku związanych z tym kwestii istotnych z punktu widzenia rozwiązywania obecnych egzystencjalnych problemów ludzkości.

Po pierwsze, ordoliberalizm i SGR cechuje długi horyzont czasowy sposobu myślenia. Dlatego też ordoliberalni myśliciele odrzucali konsekwencje wynikające dla rozwoju nauki ekonomii z formuły Johna Maynarda Keynesa: „W długim okresie jesteśmy wszyscy martwi”. Jej autor nie był zresztą sam w pełni i konsekwentnie przekonany do przydatności tezy sugerującej skupienie badań ekonomii wokół krótkiego odcinka czasu. W roku 1930 napisał dyskutowany do dziś esej *Ekonomiczne perspektywy dla naszych wnuków* [Keynes, 2020]. Naszkicował w nim perspektywę społeczeństwa gospodarującego w roku 2030, w którym według niego „ludzkość uporała się już z problemem rzadkości dóbr”. Rzeczywistość lat 20. XXI wieku stoi w sprzeczności z tym prawie już bajkowym optymizmem wielkiego brytyjskiego myśliciela.

Po wtóre, konstytuującą cechą zarówno ordoliberalizmu, jak i SGR jest obok długiego horyzontu czasowego holistyczne podejście do badania rzeczywistości życia gospodarczego i społecznego. Istotne jest rozróżnienie pomiędzy instytucjonalno-politycznym ładem społeczno-gospodarczym i bieżącym przebiegiem procesu gospodarowania, z tym że ład i proces funkcjonują jako sprzężenie zwrotne.

Po trzecie, cenne jest zwłaszcza to, że ordoliberalizm i SGR uwzględniają w badaniach antropologiczno-socjologiczny fundament gospodarki rynkowej. W tym punkcie nawiązują do Immanuela Kanta, który w centrum swoich filozoficznych rozważań stawiał wolną jednostkę ludzką i jej wolność „od czegoś”, jak i „wolność do czegoś”.

Ukierunkowana na długi horyzont czasowy i holistyczna ordoliberalna koncepcja SGR zdaje się stwarzać przesłanki sprzyjające aktywizacji współczesnych społeczeństw do walki z kryzysem ekologii i nasilającym się przegrzaniem naszej

planety. Na demonstracjach młodzieży w wielu miastach Europy pojawiają się plakaty obwieszczające „Nie mamy planety B”.

W publikacjach naukowo-badawczych szybko przybywa ostrzeżeń dotyczących zagrożeń wynikających z narastających geopolitycznych napięć i nasilającego się w skali globalnej społeczno-gospodarczego nieładu oraz rosnącej kryzysogenności w sferze gospodarki. Spektrum tych nieprawidłowości jest tak wielkie, że przekłada się na zagrożenia dla całej naszej planety. Swego rodzaju paradoksem jest, że nieprawidłowości te narastają mimo niekwestionowanych, wielkich osiągnięć i rozwoju w sferze nauki oraz technologii, jak też dobrobytu materialnego. Nie brakuje jednak dowodów, że nie zawsze osiągnięcia te wykorzystywane są w sposób dobrze służący ludzkości i planecie, zaś gospodarka oparta na wiedzy, informacji nie przekłada się w dostatecznym stopniu w gospodarke opartą na mądrości. Już przed laty proroczo przestrzegali przed tym tak wielcy myśliciele, jak m.in. Erich Fromm i Albert Einstein. Fromm w latach 60. minionego wieku skłaniał się ku stwierdzeniu, że „człowiek XX wieku to przykład poronienia” [Fromm, 2013, s. 20]. Uczony ten zadawał pytanie: co się stało, że wszystko najwyraźniej zaczęło się psuć? Wskazywał, że: „Człowiek stał się zbieraczem i użytkownikiem. Coraz bardziej centralnym doświadczeniem życia stało się *posiadam i używam*, coraz mniej *jestem*. Środki – czyli dobra materialne (...) – stały się w ten sposób celem. Wcześniej człowiek dążył do pozyskiwania środków, służących lepszemu życiu, odpowiadającego ludzkiej godności” [Fromm, 2013, s. 20]. Zatem „Człowiek umarł, niech żyją rzeczy” [Fromm, 2013, s. 26].

Niekorzystne trendy trafnie odzwierciedla też opinia Einsteina, który jeszcze wcześniej, bo już w 1946 r. stwierdził: „Jestem przekonany, że przerażający upadek moralności, jakiego jesteśmy świadkami w dzisiejszych czasach, jest rezultatem mechanizacji i dehumanizacji naszego życia – zgubnych produktów ubocznych mentalności naukowo-technicznej. *Nostra Culpa!*”².

Szczególnie wyraziście eksponuje te kwestie także Harari, który analizując cywilizacyjną historię ludzkości, przestrzega, żeby nigdy nie lekceważyć ludzkiej głupoty, bowiem „ludzka głupota jest jedną z najważniejszych sił w dziejach, często jednak mamy skłonność, by nie brać jej pod uwagę. (...) Biorąc pod uwagę ogromną niszczyielską potęgę, jaką dysponuje nasza cywilizacja, nie możemy sobie pozwolić na kolejne nieudane modele, wojny światowe i krwawe rewolucje.

² List Alberta Einsteina do Ottona Juliusburgera, z 11.04.1946, cyt. za: A. Calaprice [2014, s. 373].

Tym razem takie nieudane eksperymenty mogłyby się skończyć wojnami jądrowymi, potwornymi modyfikacjami genetycznymi i całkowitym rozpadem biosfery. Dlatego musimy spisać się lepiej niż wówczas, gdy stawialiśmy czoło rewolucji przemysłowej” [Harrari, 2018].

Na polskim gruncie w ten nurt badawczy wpisuje się przede wszystkim Grzegorz W. Kołodko. W swej najnowszej publikacji – pod tyleż wymownym co złowieszczym tytułem *Świat w matni* i przewrotnym, oksymoronicznym podtytułem *Czwarta część trylogii* – neglizuje groźne globalne dysfunkcje. *Świat w matni*, jak i trzy wcześniejsze książki tego autora, to ciąg wnikliwych analiz, przestróg i rekomendacji, mających cechy wczesnego ostrzegania przed zagrożeniami dla współczesnego świata. Zasluguje to na uwagę tym bardziej, że opublikowany na początku 2008 r. pierwszy tom pt. *Wędrujący świat* to dzieło pochodzące z okresu poprzedzającego światowy kryzys finansowy, zapoczątkowany jesienią 2008 r. Wiele z zawartych w *Wędrującym świecie* ostrzeżeń niestety zmaterializowało się, poczynając od zapowiedzi nadchodzącego kryzysu.

Kołodko w publikacjach tych wskazuje na niechlubną spuściznę neoliberalizmu i neoliberalne podłoże wynaturzeń społeczno-gospodarczej rzeczywistości podporządkowanej pogoni za łatwymi zyskami bez względu na społeczne i ekologiczne oraz geopolityczne tego następstwa. Uznaje zasadność działań na rzecz powrotu do idei ordoliberalizmu i społecznej gospodarki rynkowej [Kołodko, 2022]. Podkreśla, że „gospodarka nadal musi się opierać na dominacji prywatnych przedsiębiorstw, tyle że ich funkcjonowanie i ekspansja muszą być regulowane przez państwo w interesie ogólnospołecznym. To państwo właściwą regulacją rynków, w tym troską o obieg informacji i walką z dezinformacją, ma zachęcać do rozkwitu przedsiębiorczości i skłaniać do inwestycji, ale zarazem wpływać na gospodarowanie, aby było zbieżne z makroekonomicznym celem poprawy dobrobytu społeczeństwa. Dobre praktyki w tym zakresie wnosi ordoliberalizm, a także społeczna gospodarka rynkowa [Kołodko, 2022, s. 55–56].

Jednak wykreowana przed dekadami ordoliberalna koncepcja społecznej gospodarki rynkowej ukierunkowana była na państwa narodowe. Jest zatem oczywiste, że w nowych warunkach, globalizacji i dokonującego się w wyniku rewolucji informacyjnej – przełomu cywilizacyjnego, koncepcja ta wymaga dostosowania do tego procesu. Jak podkreśla Kołodko, „wymaga także instytucji i polityki ponadnarodowej, o co znacznie trudniej” [Kołodko, 2022, s. 56].

Obecnie jednak świat jest w tak wielkim nieładzie, że potrzeba ustroju ładu nabiera wymiaru fundamentalnego. Taką modelową koncepcją ustroju ładu

społeczno-gospodarczego jest właśnie ordoliberalna społeczna gospodarka rynkowa. To model ukierunkowany na trwały, harmonijny rozwój społeczno-gospodarczy, oparty na trzech zrównoważonych filarach: gospodarczym, społecznym i ekologicznym. Takie zharmonizowanie, zrównoważenie ma zasadnicze znaczenie. Im bardziej bowiem niezharmonizowany rozwój społeczno-gospodarczy, tym większe zagrożenie kryzysami, barierami rozwojowymi i wojnami, czego obecnie doświadcza świat, niemal przywodzący na myśl czterech jeźdźców Apokalipsy (Wojna, Zaraza, Głód i Śmierć).

Przy tym świat właśnie ogarnia czwarta rewolucja przemysłowa oparta na sztucznej inteligencji, zaś u wrót już czeka piąta, w wyniku której spodziewać się można, że roboty nawiążą same ze sobą komunikację i będą współpracować bez ingerencji człowieka. Obecnie raczej nie wystarcza wyobraźni, aby w pełni zrozumieć, jakie to może przynieść konsekwencje dla świata. Dokonuje się przesilenie cywilizacyjne. Cywilizacja industrialna stopniowo ustępuje cywilizacji cyfrowej. Procesy te sprawiają, że świat jest jakby w kapitalnym remoncie. To niewątpliwie dobra sposobność, aby wykorzystać ów remont kapitalny dla procesu kształtowania ustroju ładu i umacniania filarów rozwoju społeczno-gospodarczego. Wiele wskazuje, że ustrojowa ordoliberalna koncepcja społecznej gospodarki rynkowej może być w tym procesie użyteczna. Przekonują o tym analizy i publikacje na ten temat, w tym seria publikacji Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Monografia ta jest kolejną z nich (ich wykaz zamieszczony został na końcu tej książki).

Prezentowana tu monografia składa się z czterech części. Pierwsza z nich ma charakter ogólnoteoretyczny i dotyczy istoty oraz teoretycznego podłoża koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. W części II koncepcja ta jest przedstawiana w kontekście sektora finansowego. Część III natomiast dotyczy czynników erozji tej koncepcji w praktyce oraz możliwości jej rewitalizacji w obecnej wielce złożonej, turbulentnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. W ostatniej, IV części monografii, społeczna gospodarka rynkowa przedstawiana jest w kontekście wybranych obszarów gospodarki.

Autorami zawartych w tej monografii tekstów są naukowcy o zróżnicowanych specjalnościach i profilach badawczych (vide: biogramy). Takie zróżnicowanie sprzyja bardziej holistycznemu ujęciu analizowanej problematyki, a wobec jej złożoności jest wręcz niezbędne. W warunkach globalizacji i dokonującego się przełomu cywilizacyjnego złożoność ta narasta. Nietrudno w takich warunkach o błędy. Przy tym kognitywiści i inni naukowcy przestrzegają wręcz przed zagrożeniami wynikającymi z *iluzji wiedzy* [Sloman, Fernbach, 2017]. Tymczasem

choć „wydaje nam się, że mnóstwo wiemy, chociaż jako jednostki wiemy bardzo mało, ponieważ traktujemy wiedzę znajdującą się w umysłach innych tak, jakby to była nasza własna wiedza. W dodatku ludzie rzadko sobie uświadamiają własną niewiedzę, ponieważ zamykają się wewnątrz czegoś na kształt kamery pogłosowej, w której są tylko podobnie myślący znajomi i samopotwierdzające się kanały informacyjne”, co Klaus Schwab określa jako syndrom „komory echa” [Harari, 2018; Schwab, 2018].

Przedstawiamy tę monografię z nadzieją, że będzie pomocna w zmaganiach z ową „komorą echa” i z coraz bardziej złożoną rzeczywistością globalną, pomocna w rozumieniu i szerszym wykorzystywaniu w praktyce koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. To bowiem ordoliberalna koncepcja ustroju/ładu społeczno-gospodarczego. Ładu, którego tak bardzo potrzebuje świat. ORDO zaś znaczy ład.

CZĘŚĆ I.

SPÓŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA –
ISTOTA, PODŁOŻE I ANALIZY

David Gregosz*

WIRTSCHAFTSPOLITIK: SOZIALE MARKTWIRTSCHAFT ALS CHRISTDEMOKRATISCHES FUNDAMENT

„Nicht die freie Marktwirtschaft des liberalistischen Freibeutertums einer vergangenen Ära (...), sondern die sozial verpflichtete Marktwirtschaft, die das einzelne Individuum wieder zur Geltung kommen lässt, die den Wert der Persönlichkeit obenan stellt, der gerechten Leistung dann aber auch den verdienten Ertrag zugute kommen lässt, das ist die Marktwirtschaft moderner Prägung“
[Erhard, 1948, S. 3].

1.1. Einführung

Die robuste volkswirtschaftliche Entwicklung Deutschlands in der Nachkriegszeit ist wesentlich auf das Wirtschafts- und Gesellschaftsmodell der Sozialen Marktwirtschaft zurückzuführen. Das trifft auch auf die wirtschaftlichen Erfolge der vergangenen Dekade zu: Deutschland erlebte vor dem Einbruch der Corona-Pandemie 2020/21 einen der längsten konjunkturellen Aufschwünge seiner Geschichte. Er ist dadurch begründet, dass deutsche Unternehmen es verstanden haben, sich mit innovativen Produkten auf weltweiten Absatzmärkten zu behaupten und globale Wertschöpfungsketten aufzubauen. Dies macht das Land zur drittgrößten Exportnation der Welt [vgl. WTO]. Insgesamt lässt sich festhalten, dass nur wenige Länder die Globalisierung in ähnlicher Weise nutzen konnten und gleichzeitig eine sukzessive Entkopplung von Wirtschaftswachstum und Ressourcenverbrauch stattfand.

Die CDU hat als „Partei der Sozialen Marktwirtschaft“ einen wesentlichen Beitrag zum westdeutschen Wirtschaftswunder, dem „Aufbau Ost“ nach der deutschen Wiedervereinigung und der Finanzstabilität, mit der sich die Soziale

* David Gregosz – Fundacja Konrada Adenauera; e-mail: David.Gregosz@kas.de.

Marktwirtschaft auch in Krisenzeiten bewährt hat, geleistet. Gleichzeitig berufen sich inzwischen Politiker, Parteien und Verbände jeglicher Couleur auf die „Soziale Marktwirtschaft“, um unterschiedlichste, teils widersprüchliche wirtschaftspolitische Forderungen zu untermauern.

Ziel des Beitrags ist es, die wirtschaftspolitische Konzeption, die ideengeschichtlichen Wurzeln hinter dem langfristigen ökonomischen Erfolg Deutschlands näher zu beleuchten.

1.2. Der Weg zur gesellschafts- und wirtschaftspolitischen Konzeption der Sozialen Marktwirtschaft

Die Soziale Marktwirtschaft ist ein Wirtschafts- und Gesellschaftsmodell, das das Ergebnis eines langen historischen und politischen Prozesses darstellt. Dieser Prozess nahm seinen Anfang im Klassischen Liberalismus, der vor allem auf Adam Smith, David Ricardo, Jean-Baptiste Say sowie Robert Malthus zurückgeht. Der Klassische Liberalismus hob die wohlstandsmehrende Wirkung der Arbeitsteilung hervor, die folgerichtig auch zur Forderung eines möglichst unbehinderten, freien Außenhandels führt. Der bei Smith und anderen bereits vorgezeichneten Ordnungsfunktion des Staates, vor allem in Bezug auf die Wettbewerbspolitik und die Notwendigkeit einer hinreichenden öffentlichen Infrastruktur, widmete die Politik allerdings nicht genügend Aufmerksamkeit. Die vom Liberalismus propagierten Freiheitsrechte, die die zentralen Werte der Aufklärung aufgreifen, konnten daher von der Kapitaleseite stärker genutzt werden als von der Seite der Arbeitnehmer. Dem Aufbau eines privaten Kapitalstocks standen die Auflösung der Großfamilienstruktur bäuerlicher und handwerklicher Prägung, die Verstädterung und sehr belastende (Industrie-) Arbeitsbedingungen gegenüber.

So verwundert es nicht, dass es zu solidarisch motivierten Gegenbewegungen kam, die unter anderem im klassischen Sozialismus vor allem durch Karl Marx ihren konzeptionellen Ausdruck fanden. Der klassische Sozialismus strebte die Überwindung des Kapitalismus und des „Klassenkampfes“ zwischen Kapitaleigentümern und der Arbeiterklasse an, u.a. durch die Vergemeinschaftung der Produktionsmittel und die zentrale Lenkung des Wirtschaftsprozesses.

Als Gegenmodell zu Liberalismus und Marxismus setzte die katholische Soziallehre zur Lösung der „sozialen Frage“ auf die Versöhnung der Klassen. Aufbauend

auf dem christlichen Menschenbild definierte Papst Leo XIII. in seiner Enzyklika *Rerum Novarum* (1891) die Rechten und Pflichten von Arbeitern, Unternehmern und die Rolle des Staates: die Würde der Arbeiter begründet deren Recht auf gerechten Lohn und menschenwürdige Behandlung. Gleichzeitig lehnte Leo XIII. die Vergemeinschaftung von Privatbesitz ab, der zur Wesensnatur des Menschen gehöre. Wesentliche Aufgaben des Staates seien die Förderung des Gemeinwohls, die Schaffung günstiger wirtschafts- und gesellschaftlicher Rahmenbedingungen sowie die Befähigung der Arbeiter zur Eigentumbildung [Leo XIII, 1891, Art. 26, 34, 35]. Die Betonung des Rechts der Arbeiter, sich zu organisieren, um u.a. „das gesunde Verhältnis zwischen Arbeitern und Lohnherrn in Bezug auf Rechte und Pflichten“ [Leo XIII, 1891, Art. 43, siehe auch Art. 35] herzustellen, stellt eine Vorform der Tarifpartnerschaft dar.

1.3. Die Freiburger Schule: Euckens Prinzipien der Wettbewerbsordnung

Geprägt von diesen Überlegungen und den negativen Erfahrungen mit *Laissez-faire*-Kapitalismus und (National-) Sozialismus versuchte eine Gruppe von Wissenschaftlern in Freiburg im Breisgau, den liberalen Grundgedanken in Wirtschaft und Gesellschaft wiederzubeleben und dabei Fehlentwicklungen zu vermeiden. Die sogenannte *Freiburger Schule* des Neoliberalismus um den Nationalökonom Walter Eucken, den Rechtswissenschaftler Franz Böhm sowie unter anderem Adolf Lampe entwickelte den Ordoliberalismus, wonach der Liberalismus den Freiheitsgedanken nur fruchtbar entfaltet, wenn der Staat einen Ordnungsrahmen setzt, der Freiheit und Wettbewerb nicht nur herstellt, sondern auch schützt. Der Staat nimmt eine „Schiedsrichterfunktion“ ein, indem er die Regeln des Wettbewerbs nicht nur festlegt, sondern auch für deren Einhaltung sorgt.

Für die Vertreter der Freiburger Schule ist eine marktwirtschaftlich organisierte Wettbewerbsordnung am besten geeignet, um die Freiheit des Einzelnen entfalten zu können. Eine solche Wettbewerbsordnung basiert laut Walter Eucken auf folgenden konstituierenden Prinzipien [Eucken, 1990, S. 254–290]:

- Ein funktionsfähiges Preissystem als Grundprinzip gewährleistet, dass Angebot und Nachfrage im Gleichgewicht stehen. Das Preissystem dient als Signal für Güterknappheit und schafft die Grundlage für Entscheidungen der Marktteilnehmer.

- Die Geldwertstabilität ist für die Signalfunktion und Funktionalität des Preissystems unerlässlich. Ohne Geldwertstabilität würden die Marktteilnehmer Preissignale missinterpretieren und verzerrte Entscheidungen treffen.
- Offene Märkte erweitern das Warenangebot, intensivieren den Wettbewerb und verhindern so Monopolbildung. Von der steigenden Qualität und den sinkenden Preisen durch den Wettbewerb profitieren die Verbraucher – und damit jeder Bürger.
- Der Schutz des Privateigentums gewährleistet die Handlungsfreiheit des Individuums und verantwortungsvolle Entscheidungen der Marktteilnehmer.
- Das Haftungsprinzip besagt: „Wer den Nutzen hat, muss auch den Schaden tragen.“ Ansonsten bestünden Anreize, verantwortungslose oder ineffiziente Entscheidungen zu treffen. Das Haftungsprinzip verhindert, dass Einzelne die Risiken ihrer Entscheidungen auf die Allgemeinheit abwälzen.
- Die Vertragsfreiheit ist für die Wettbewerbsordnung unabdingbar. Nur, wenn Marktteilnehmer die Transaktionsbedingungen frei aushandeln können, kann echter Wettbewerb herrschen. Allerdings müssen die Verträge im Zeichen eines fairen Wettbewerbs stehen – Kartellverträge fallen nicht unter die Vertragsfreiheit, da Preisabsprachen den Wettbewerb zulasten des Verbrauchers einschränken.
- Die Konstanz der Wirtschaftspolitik schafft Vertrauen und Planungssicherheit – und damit die Grundlage für Investitionen und Wohlstand. Herrscht beispielsweise Unsicherheit oder Misstrauen bei Produzenten vor, werden Investitionen vertagt oder gar nicht erst getätigt.

Die Einhaltung dieser konstituierenden Prinzipien gewährt in der Regel eine zuverlässige Wettbewerbsordnung. Allerdings erfordern Marktversagen oder große Ungleichheit staatliche Eingriffe. Die regulierenden Prinzipien ergänzen die konstituierenden Prinzipien und gewährleisten zugleich deren Einhaltung. Sie stärken die konstituierenden Prinzipien und geben die Anlässe und Regeln für staatliche Eingriffe vor [Eucken, 1990, S. 291–303]:

- Vorkehrungen gegen anormales Angebotsverhalten sollen verhindern, dass das Angebot entgegen natürlicher Marktprozesse arbeitet. Das wäre beispielsweise der Fall, wenn das Arbeitsangebot trotz sinkender Löhne steigt.

- Die Wirtschaftsrechnung regelt den Umgang des Staates mit externen Effekten. Externe Effekte herrschen vor, wenn sich die Handlungen der Wirtschaftsakteure auf unbeteiligte Dritte auswirken und diese Auswirkungen nicht im Preis erfasst sind (Beispiel: umweltschädliche Emissionen und Produktionsabfälle). Der Staat hat die Aufgabe, solche Effekte zu internalisieren – also in den Preismechanismus einzubeziehen.
- Wettbewerbspolitik bzw. Monopolkontrolle ist eine Grundlage für wirtschaftlichen Wohlstand. Wettbewerb garantiert gute Qualität zu vernünftigen Preisen – der Wettbewerb um die Gunst des Verbrauchers gibt Produzenten Anreize, ihre Produkte stetig im Sinne der Verbraucher zu verbessern. Monopole hingegen versetzen mächtige Unternehmer in die Lage, sich dem Wettbewerbsdruck zu entziehen und höhere Preise zu verlangen. Die Monopolkontrolle soll dafür sorgen, dass Märkte „bestreitbar“ bleiben und nicht abgeschottet sind. Der Staat hat für niedrige Markteintrittsbarrieren und die Aufrechterhaltung des Wettbewerbs(-drucks) zu sorgen.
- Die Einkommenspolitik ist ein weiteres regulierendes Prinzip der Wettbewerbsordnung, um Marktversagen durch staatliche Eingriffe zu korrigieren. Der Staat sollte Einkommen besteuern und umverteilen, um sozialen Ausgleich und Teilhabe sicherzustellen. Konkret geht es bei der Einkommenspolitik also um steuerliche Umverteilung, damit ein soziales Sicherungsnetz für Bedürftige entsteht.

1.4. Von der Freiburger Schule zur Sozialen Marktwirtschaft: Konzept, Menschenbild und Werte

Nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs stand das besetzte Deutschland vor der Frage nach einem geeigneten Wirtschafts- und Gesellschaftsmodell für den Wiederaufbau. Die Furcht vor der Renaissance von Liberalismus und Sozialismus waren groß, ebenso die Vorbehalte in der Bevölkerung gegen eine Rückkehr zum kapitalistischen System der Vorkriegszeit, das viele mit der Großen Depression, Arbeitslosigkeit und Ungerechtigkeit verbanden. Gleichzeitig sympathisierten viele mit sozialistischen, planwirtschaftlichen Ansätzen – auch innerhalb der Christdemokratie [vgl. Lingen, *Alfred Müller-Armack...*; Glossner, Gregosz, 2011, S. 6].

Um die Menschen bei der Einführung einer marktwirtschaftlichen Ordnung mitzunehmen, ihre Vorbehalte gegen marktwirtschaftliche Konzepte auszuräumen und den Wertekonflikt zwischen Liberalismus (Freiheit) und Sozialismus (soziale Gerechtigkeit) zu überwinden, prägte Alfred Müller-Armack den Begriff der Sozialen Marktwirtschaft (mit „großem S“). Ziel dieser Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung ist es, „das Prinzip der Freiheit auf dem Markte mit dem des sozialen Ausgleichs zu verbinden“ [Müller-Armack, 1976, S. 243]. Diese „irenische Formel“ – also „Versöhnungsformel“ – verdeutlicht, dass es sich bei der Sozialen Marktwirtschaft auch um eine Gesellschaftsordnung handelt, die der Erreichung gesellschaftlicher Ziele dienen soll [Müller-Armack, 1976, S. 301].

Obwohl Müller-Armacks Konzept der Sozialen Marktwirtschaft damit über die gesellschaftspolitische Dimension der Freiburger Schule hinausgeht, teilen beide Konzepte den Grundgedanken einer freiheitlichen Ordnung, in der ein starker Staat die Freiheit und den Wettbewerb schützt, als Schiedsrichter agiert und sich mit Eingriffen in den Wirtschaftsprozess weitestgehend zurückhält³. Darüber hinaus verbindet eine christliche Prägung beide Konzepte. Müller-Armacks Betonung der Irenik bzw. Versöhnung und die Gemeinwohlorientierung verdeutlichen, dass Müller-Armack die christliche Sozialethik und das christliche Menschenbild in seine Konzeption integrierte. Müller-Armack betonte stets die Würde des Menschen und den Wertekontext von Freiheit, Gerechtigkeit, Subsidiarität und Solidarität.

Demnach ist dem Menschen die Freiheit zu geben, sich frei von privater wie auch staatlicher Macht zu entfalten und selbstverantwortliche Entscheidungen zu treffen. Die Würde des Menschen begründet und begrenzt seine Freiheit: Der Staat soll dem Menschen die Entfaltung seiner Freiheit zutrauen, ermöglichen und ihn zu dieser befähigen; gleichzeitig soll er verhindern, dass die freien Entscheidungen des Einzelnen andere schädigen. Dafür erfordert es Regeln, die der Staat setzt und deren Einhaltung er überwacht. Er ist Regelsetzer und Schiedsrichter zugleich. Ein demokratisch verfasster Staat erfüllt diese Aufgabe am besten. Auf wirtschaftlicher Ebene wird der oben skizzierte Grundgedanke am besten in einer Marktwirtschaft realisiert, in der ein starker Staat den Wettbewerb schützt.

³ Die Rolle des Staates unterscheidet sich allerdings in beiden Konzepten: während staatliche Eingriffe in den Wirtschaftsprozess für die Ordoliberalen weitestgehend tabu waren, räumte Müller-Armack dem Staat prozesspolitische Eingriffe zur Konjunkturglättung und zum sozialen Ausgleich in Ausnahmefällen ein [vgl. Lingen, *Alfred Müller-Armack...*].

Die Soziale Marktwirtschaft fördert überdies die Eigenverantwortung und solidarische Hilfe in der jeweiligen engeren sozialen Bezugsgruppe, in der Regel der Familie. Kommt diese Subsidiarität an ihre Grenzen, so ist die übergreifende gesellschaftliche Solidarität gefragt. Diejenigen, die nicht in der Lage sind, ihren eigenen Lebensunterhalt zu bestreiten – etwa aufgrund von Alter oder Krankheit – sollen durch Sozialleistungen dennoch ein menschenwürdiges Leben bestreiten können (Solidaritätsprinzip). Der Staat bzw. die Gemeinschaft stellt Bildungs- und Sozialleistungen für Bedürftige durch Umverteilung von Steuereinnahmen bereit. Eine progressive, leistungsgerechte Besteuerung ist dafür unabdingbar: starke Schultern sollen auch eine höhere Steuerlast tragen und die Solidargemeinschaft unterstützen; wer mehr leistet soll aber dennoch mehr verdienen. Ebenfalls vorgesehen ist ein Einkommen aus der Teilhabe am volkswirtschaftlichen Kapitalstock, um nicht nur auf die eigene Arbeitskraft angewiesen zu sein, die krankheits- oder altersbedingt schwinden kann. Staatliche und gemeinschaftliche Solidarität soll nur denjenigen zugutekommen, die sich und ihre Familien nicht selbst versorgen können. Freiheit, Verantwortung, Subsidiarität, Solidarität und Gemeinwohlorientierung stellen also zeitlose Grundwerte der Sozialen Marktwirtschaft dar.

1.5. Die Umsetzung der Sozialen Marktwirtschaft, deren Weiterentwicklung und deren Rolle in der CDU

Als Direktor der Wirtschaftsverwaltung der Bizone (der amerikanischen und britischen Besatzungszone) griff Ludwig Erhard Müller-Armacks Konzept der Sozialen Marktwirtschaft auf. Obwohl er theoretisch der Freiburger Schule und insbesondere Wilhelm Röpke näherstand, war sich Erhard bewusst, dass die Bevölkerung eine marktwirtschaftliche Wirtschaftsordnung nicht mittragen würde. Müller-Armacks Konzept der Sozialen Marktwirtschaft kam den Präferenzen der Bevölkerung dagegen deutlich eher entgegen [Lingen, *Alfred Müller-Armack...*].

Mit seinem Leitsätze-Gesetz hob Erhard parallel zur Währungsreform vom 20. Juni 1948 die Preisbindung auf, womit er die Umsetzung der Sozialen Marktwirtschaft begann und wirtschaftspolitische Potenziale freisetzte, die im Rahmen des späteren Wirtschaftswunders „Wohlstand für alle“ schufen. Darüber hinaus warb Erhard auch innerhalb der CDU erfolgreich für die Soziale Marktwirtschaft und setzte die Düsseldorfer Leitsätze, die ein Bekenntnis der CDU zu den

Grundsätzen der Sozialen Marktwirtschaft darstellen, durch. Die Düsseldorfer Leitsätze spielten eine große programmatische Rolle beim Bundestagswahlkampf 1949, in dem laut Erhard selbst die „Soziale Marktwirtschaft und die CDU zu einer Identität geworden“ sind⁴.

Erhard verlor allerdings nie die seiner Meinung nach notwendige „zweite Stufe“ der Sozialen Marktwirtschaft aus den Augen, die er – sprachlich vielleicht etwas unglücklich – als „Formierte Gesellschaft“ verstanden wissen wollte. In ihr ging es unter anderem darum, die zweite Seite der Formel der Sozialen Marktwirtschaft umzusetzen, nämlich die Forderung nach „Eigentum für jeden“. Das zielte nicht nur auf ein gewisses Sparvermögen und ein Eigenheim, sondern auch auf die Teilhabe breiter Bevölkerungsschichten am volkswirtschaftlichen Kapitalstock ab. Darüber hinaus ging es Ludwig Erhard darum, die Vereinnahmung der Politik durch Interessensgruppen zu verhindern. (Wirtschafts-)Politik solle mehr auf Basis gesamtgesellschaftlicher Interessen stattfinden als auf der Befriedigung von gegensätzlichen Partikular- und Gruppeninteressen. In seiner Vorstellung bestand die „Formierte Gesellschaft“ nicht mehr aus Klassen oder Gruppen mit gegensätzlichen Zielen, sondern beruhte auf gemeinsamen Interessen und Kooperationen [vgl. Wissenschaftliche Dienste, 2019].

Alfred Müller-Armack sprach im Gegensatz dazu von der „zweiten Phase“ der Sozialen Marktwirtschaft, in der es ebenfalls um die Lösung gesellschaftlicher Probleme jenseits der materiellen Versorgung ging [vgl. Müller-Armack, 1976b, S. 267–291]. Wirtschaftspolitik sei demnach nicht nur auf die Güterversorgung ausgerichtet, sondern auch auf Wissenschafts- und Forschungsförderung, Erziehung, Selbstständigkeit, Umweltpolitik, Strukturpolitik, europäische Integration und Entwicklungshilfe. Auch wenn eine richtig verstandene Soziale Marktwirtschaft aus sich heraus schon zu einem gewissen sozialen Ausgleich beiträgt, so ist doch nicht zu bestreiten, dass eine anonyme, pluralistische Industriegesellschaft unterstützende, spannungsmildernde Sozialkomponenten braucht. Beispielhaft seien nur genannt: eine hinreichende Sozialversicherung, ein wirksamer Unfallschutz am Arbeitsplatz, ein gewisses Maß an Kündigungsschutz, der Mutterschutz sowie Unterstützungen durch Stipendien, Wohngeld und die Sozialhilfe. Hinzu kommen die verfassungsrechtliche Garantie der Tarifautonomie sowie Mitspracherechte in den Betrieben. Das alles kann nur in einer demokratischen und

⁴ Ludwig Erhard, zitiert in Markus Lingen [15. Juli 1949...].

dem Rechtsstaatsprinzip verpflichteten Gesellschaftsordnung wirksam werden (Interdependenz der Ordnungen).

Die Soziale Marktwirtschaft ist im zuvor umrissenen Sinne darüber hinaus in der Lage, den mit der Industriellen Revolution aufgekommenen Konflikt zwischen Kapital und Arbeit zu beenden bzw. Kapital und Arbeit zu versöhnen [vgl. Franke, 2017, S. 192]. Müller-Armack bezeichnete die Soziale Marktwirtschaft als „irenische Formel“ (benannt nach Irene, der griechischen Göttin des Ausgleichs und der Versöhnung), welche die Ideale von Gerechtigkeit, Freiheit und Wachstum zusammenbringt bzw. versöhnt [vgl. Müller-Armack, 1981b, S. 131]. Im weiteren Sinne kann man folgern, dass das permanente Werben und Erklären der Sozialen Marktwirtschaft, möglichst in einem nicht einzwängenden, aber doch institutionell gesicherten Rahmen, Zweifler und Gegner allmählich von diesen zu Wohlstand und Freiheit führenden Werten zu überzeugen und so mit ihr zu versöhnen vermag. Sie böte auch die Plattform, um über Inhalte und Reichweite der gesellschaftspolitischen Ziele der „Formierten Gesellschaft“ zu beraten.

Im Sinne der Versöhnung von Kapital und Arbeit und einer gestaltenden Sozialpolitik ergibt sich eine ganze Reihe von sozial- und gesellschaftspolitischen Zielsetzungen, die man – auch wenn der Ausdruck längst vergessen ist – der „Formierten Gesellschaft“ zurechnen könnte und die für alle bisherigen Regierungen in Deutschland leitend waren. Allerdings besteht stets die Gefahr, dass das „Soziale“ überdehnt, die Subsidiarität vernachlässigt und die Leistungskraft der Wirtschaft überfordert werden. Wie sein ehemaliger Doktorand und wissenschaftlicher Referent Joachim Starbatty berichtete, beklagte Müller-Armack bereits die in den 1960er-Jahren beginnende „sozialpolitische Überfrachtung“ [vgl. Starbatty, 2004, S. 136].

Dennoch besteht eine wesentliche Stärke der Sozialen Marktwirtschaft in ihrer Anpassungsfähigkeit an die praktischen Herausforderungen der jeweiligen Zeit. Alfred Müller-Armack bezeichnete die Soziale Marktwirtschaft als „der Ausgestaltung harrender, progressiver Stilgedanke“: „Die Soziale Marktwirtschaft ist gemäß ihrer Konzeption kein fertiges System, kein Rezept, das, einmal gegeben, für alle Zeiten im gleichen Sinne angewendet werden kann. Sie ist eine evolutive Ordnung, in der es neben dem festen Grundprinzip, da[ss] sich alles im Rahmen einer freien Ordnung zu vollziehen hat, immer wieder nötig ist, Akzente neu zu setzen gemäß den Anforderungen einer sich wandelnden Zeit“ [Müller-Armack, 1981b, S. 15].

Allerdings ist freimütig einzuräumen, dass die 1966 einsetzende erste leichte Rezession in der Nachkriegszeit, die Ölkrisen von 1973 und 1978/79 mit den daraus folgenden Wirtschaftskrisen, Gewerkschaftsforderungen, die den Einkommenszuwachs stärker akzentuierten als die Beteiligung am Kapitalstock, die Wiedervereinigung, der voranschreitende Prozess der Globalisierung und nicht zuletzt die Finanz- und Wirtschaftskrise 2007–2008 (Immobilienkrise, Lehman Brothers-Pleite, Bankenkrise, Staatsverschuldungskrise, Eurokrise) kaum Zeit und Gelegenheit ließen, die konzeptionellen Weiterentwicklungen Erhards und Müller-Armacks einheitlich zu gestalten.

Dennoch griff die CDU in ihren Wahl- und Grundsatzprogrammen den Grundgedanken der Sozialen Marktwirtschaft als „der Ausgestaltung harrende[n], progressive[n] Stilgedanken“ auf. Schon das Ludwigshafener Programm von 1978, das erste Grundsatzprogramm der CDU, thematisiert neben berechtigtem Stolz auf die Erfolgsgeschichte der Sozialen Marktwirtschaft vor dem Hintergrund des Wirtschaftswunders und der Überwindung der Ölkrise bereits Mitbestimmung, die Ressourcen- und Energiefrage, Beschäftigungsrisiken durch Strukturwandel und das Thema Umweltschutz [vgl. Borchard, Tischner, 2018, S. 251]. Das Hamburger Programm von 1994 stellt den Versuch dar, die Soziale Marktwirtschaft auf dieser Basis zu einer „Ökologischen und Sozialen Marktwirtschaft“ weiterzuentwickeln. Dieser Ansatz hat jedoch innerhalb der Union wenig Zuspruch gefunden und konnte sich bislang nicht durchsetzen [Borchard, Tischner, 2018, S. 252].

An dieser Stelle ist festzuhalten, dass die seit geraumer Zeit mit hoher Münze gehandelte umweltpolitische Zielsetzung weder der Sozialen Marktwirtschaft noch der CDU fremd ist. Der Ansatz der CO₂-Bepreisung als Leitinstrument der Klimapolitik steht in der ordnungspolitischen Tradition der Internalisierung von externen Effekten im Sinne von Walter Euckens Prinzip der Wirtschaftsrechnung. Die Ordoliberalen mahnten, dass es „keinen Raubbau an den begrenzt vorhandenen Naturkräften“⁵ geben dürfe. Müller-Armack hat umweltpolitische Überlegungen in seine Überlegungen zur zweiten Phase der Sozialen Marktwirtschaft einbezogen [Müller-Armack, 1976a, S. 251–265, hier: S. 265]. Noch bevor es ein eigenes Umweltministerium gab, war das Innenressort für die Umweltpolitik zuständig – eine Aufgabe, die durchaus akzeptabel gelöst wurde. Die Regierung Kohl schuf 1986 infolge der Reaktorkatastrophe von Tschernobyl das

⁵ Wilhelm Röpke, zitiert in: Hans-Jörg Hennecke [2010, S. 69].

erste Umweltministerium, das zunächst Walter Wallmann leitete und das durch Klaus Töpfer von 1987 bis 1994 entscheidend geprägt wurde.

Das (noch) geltende Grundsatzprogramm von Hannover (2007) greift die Internationalisierung und Globalisierung als zentrale Herausforderungen auf und spannt über die Verankerung der Sozialen Marktwirtschaft in internationaler Perspektive den Bogen zu den Düsseldorfer Leitsätzen [Müller-Armack, 1976a]. Dieser wichtige Grundgedanke bleibt vor den derzeitigen Herausforderungen des Klimawandels, der Digitalisierung, des steigenden Protektionismus und des Systemwettbewerbs ein dringendes Anliegen, das das neue Grundsatzprogramm der CDU adressieren wird.

1.6. Ordnungspolitik ist gefordert

Gleichzeitig haben sich die externen Risiken für das deutsche, exportorientierte Wirtschaftsmodell vervielfacht. Dazu zählen ein weltweit zunehmender Protektionismus, eine erratische US-Handelspolitik, überstrapazierte Ökosysteme und labile Finanzmärkte. Man muss konstatieren, dass Deutschland überdies in einer komplizierten geopolitischen Lage steckt: Handelspolitisch ist man enorm von China abhängig, energiepolitisch mit Russland eng verbunden und sicherheitspolitisch ohne die USA kaum handlungsfähig.

Damit steht Deutschland zwischen den um Deutungshoheit ringenden Gestaltungsmächten und muss, vielleicht stärker als zu früheren Zeiten, eigene Interessen formulieren und sich bewusst machen, dass ökonomischer Erfolg kein Selbstläufer ist. Vielmehr muss dieser durch eine kluge Wirtschafts- und Innovationspolitik immer wieder neu gewonnen werden. Eine solche Politik zeichnet sich durch eine solide Konzeption aus und fokussiert sich in besonderer Weise auf marktwirtschaftliche Elemente, die zukünftigen Wohlstand sichern können. Zum einen gehört dazu der Einsatz für offene Märkte, freien Welthandel und eine globalisierungszugewandte Agenda; zum anderen die Etablierung einer Innovationskultur, die technische und soziale Veränderungen als notwendige Bedingungen begreift, um Wohlstand für alle im Sinne Ludwig Erhards zu mehren.

Entgegen manchen Kritikern ist festzuhalten, dass es zwar einer in diesem Sinne verstandenen Erneuerung der Sozialen Marktwirtschaft bedarf, jedoch keiner konzeptionellen Weiterentwicklung in eine „Ökologische und Soziale Marktwirtschaft“ oder gar einer Abkehr von ordnungspolitischen Grundsätzen oder Prinzipien. Die Lösung der auf Deutschland und Europa zukommenden Probleme – demographischer Wandel, Klimawandel, Ressourcenknappheit, die Überwindung der Corona-Pandemie – erfordert eine klare ordnungspolitische

Basis. Die Erfahrung zeigt, dass zentrale interventionistische Eingriffe den Problemdruck mittel- und langfristig eher noch erhöhen.

Die Wiederbesinnung auf eine Ordnungspolitik, die auf den Prinzipien der Sozialen Marktwirtschaft beruht, und das Werben dafür in Europa sind dringender denn je: beispielsweise muss der Ordnungsrahmen der Europäischen Zentralbank wieder auf seine Kernaufgaben zurückkehren [vgl. Hasse, 2020, S. 231–277]. Das erfordert aber auch einiges an Mut und Standhaftigkeit. Anders als in der Nachkriegszeit, als es um die grundsätzliche Ausrichtung des Neuanfangs ging, läuft die aktuelle ordnungspolitische Aufgabe darauf hinaus, institutionell etablierte und eingeschliffene Verhaltensweisen – sozusagen bei laufendem Betrieb – zu ändern. Das ist eine enorm schwierige Aufgabe, weil sie auch europäische und globale Aspekte mitbedenken muss. Umso wichtiger ist es, sich von Zeit zu Zeit immer wieder die Grundlagen und Prinzipien der Sozialen Marktwirtschaft zu vergegenwärtigen. Solange die CDU dies tut, „Partei der Sozialen Marktwirtschaft“ bleibt und sich aktuellen Herausforderungen auf Basis ordnungspolitischer Grundsätze stellt, ist sie für diese Aufgaben gerüstet.

Grzegorz Szulczewski*

ZARYS METODY MORFOLOGICZNEJ W EKONOMII NA PODSTAWIE *DIE GRUNDLAGEN DER NATIONALÖKONOMIE* WALTERA EUCKENA I JEJ ZNACZENIE DLA BUDOWY PODSTAW ORDOPOLITYKI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ

Wprowadzenie

Późne ukształtowanie idei naukowości w ekonomii

Czytając podręczniki do ekonomii, trudno nie odnieść wrażenia, że dziedzina ta, podobnie zresztą jak większość nauk, sięga swymi korzeniami do czasów antycznej Grecji. Arystoteles i Ksenofont rozwijali projekt preekonomii, nazywany przez starożytnych oikonomiką. Nowożytny okres klasycznej ekonomii również nie budzi wątpliwości. Przypadające na XVIII wiek oświecenie, zwane epoką rozumu, wydało Adama Smitha, który w dziele pod tytułem *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* (1776) sformułować miał pierwsze naukowe tezy dotyczące gospodarki: istoty, miary i czynników wzrostu bogactwa, jak również jego podziału oraz wartości i pieniądza [Piątkowski, 2013, s. 5]. W przeciwieństwie do swoich poprzedników – fizjokratów upatrujących źródeł bogactwa w rozwoju rolnictwa i ziemi – zwrócił on uwagę na rolę pracy i kapitału. Postęp dotyczący myśli ekonomicznej rozwijającej się w czasach oświecenia ma więc świadczyć o prawidłowym procesie kształtowania się ekonomii jako nauki.

Również XIX wiek zapisał się na kartach historii jako szczególny okres w rozwoju ekonomii. Zaczęły wówczas powstawać nowe nurty ekonomii, w tym szkoła ekonomii politycznej propagująca idee socjalistyczne, szkoła austriacka i szkoła

* Dr hab. Grzegorz Szulczewski, prof. SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne, Instytut Filozofii, Socjologii i Socjologii Ekonomicznej; e-mail: gszulc@sgh.waw.pl; ORCID: 0000-0001-5362-873X.

historyczna czy też szkoła neoklasyczna. Można zatem odnieść wrażenie, że w rozwoju myśli ekonomicznej nic nas nie może zaskoczyć i wywołać zdumienia. Nic bardziej mylnego.

Wystarczy przytoczyć trzy ważne daty związane z ekonomią, by ukazała się cała odrębność jej rozwoju w odniesieniu do innych nauk. Pierwsza z nich to 1901 rok, w którym grono uczonych typujące działalność naukową godną Nagrody Nobla pominęło ekonomię na liście dziedzin konkursowych. Próżno też szukać w tym czasie dedykowanych jej bezpośrednio wykładów prowadzonych na poziomie akademickim w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii ani też katedr uniwersyteckich zatrudniających profesorów ekonomii. Problematyka ekonomiczna w tradycji anglosaskiej nie stanowiła bowiem osobnego obszaru dociekań, lecz funkcjonowała w ramach filozofii moralnej (*Moral Philosophy*). Z kolei w tradycji niemieckiej, choć zajmowała znaczące miejsce w obrębie nauk społecznych i historycznych jako *National Ökonomie*, jej rola sprowadzała się często do legitymizacji polityki gospodarczej Cesarstwa i oprócz tego była traktowana jako nauka praktyczna, występująca pod nazwą *Betriebswirtschaftslehre*.

Tak więc na progu XX wieku ekonomia nie uchodziła za dziedzinę godną miana szacownej, czystej nauki zarówno wśród elit intelektualnych, jak i w środowisku akademików. Dopiero w 1903 roku, wyznaczającym drugi ważny moment w historii tej dziedziny, w wyniku starań Alfreda Marshalla na uniwersytecie w Cambridge rozpoczęto kursy z ekonomii na niższym poziomie, pozwalające uzyskać tytuł licencjata (bakalarza). Na pełne uznanie i dostrzeżenie wagi rozważań naukowych w dziedzinie ekonomii przez szacowne grono uczonych trzeba było jednak poczekać – i tu trzecia data – do 1968 roku, gdy Bank Szwecji ufundował Nagrodę Nobla w dziedzinie ekonomii.

Można zatem stwierdzić, że ekonomia rozwinęła się i została ostatecznie uznana za naukę w pełnym tego słowa znaczeniu dopiero w II połowie XX wieku! Bycie zaś „późnym dzieckiem” w rodzinie nauk nowożytnych istotnie zaważyło na jej późniejszym rozwoju, przynoszącym zarówno dobre, jak i złe owoce.

2.1. Matematyka a ekonomia

Na pewno pozytywnym jest fakt, że ekonomiści, walcząc o uznanie ekonomii jako za osobną dziedzinę, uważali za istotne podjęcie rozważań na temat możliwego charakteru jej naukowości. Nie mieli przy tym łatwego zadania. Z jednej

strony wpisanie jej w dyskurs naukowy wymagało bowiem umieszczenia jej w gronie nauk społecznych, a więc dotyczących zachowań ludzi, co oznaczało, że ekonomia musi uwzględniać czynnik ludzkiej woli oraz wpływ kultury na zarówno podejmowane decyzje, jak i zespół skomplikowanych społecznych interakcji. Z drugiej strony jej starsze „rodzeństwo”, do którego należy przede wszystkim fizyka, stwarzało szansę zastosowania z sukcesem metod właściwych dla nauk matematyczno-przyrodniczych, co pozwoliło z kolei uczynić z ekonomii najbardziej ścisłą dziedzinę wśród nauk społecznych. Rodziło to jednak pewne niebezpieczeństwa, takie jak na przykład pokusa pójścia na skróty. W tym przypadku chodziło o bezkrytyczne przyjęcie rozwiniętej metodologii badań z obszaru fizyki przy wykorzystaniu nauki formalnej, jaką jest matematyka. Powstał więc problem dotyczący możliwości rozgraniczenia metod stosowanych w naukach społecznych i narzędzi właściwych dla naukowego ujęcia przyrody nieożywionej. Tym samym pytanie o zasadność stosowania matematyki jako narzędzia poznania w dziedzinie ekonomii prowadzi nie tyle do odrzucenia jej jako elementu konstytuującego naukowy charakter ekonomii, ile do ustalenia właściwego zakresu problematyki, w której formułowaniu matematyka znajduje zastosowanie. Czy wychodząc od analizy zjawisk występujących w życiu gospodarczym, używać rachunku matematycznego, z którego przekształceń ma wynikać uchwycenie możliwych stałych związków między nimi, czy też matematyka ma mieć jeszcze szersze zastosowanie? Można wykorzystać ją też do konstrukcji samego przedmiotu badań ekonomicznych, to znaczy opracować takie modele ekonomiczne, które będą całkowicie zbliżone do matematycznego ujęcia. Zakłada to jednak daleko posuniętą idealizację odpowiadającą regule *ceteris paribus*. Kosztem precyzji tracimy tym samym możliwość formułowania trafnych przewidywań dotyczących rzeczywistego życia gospodarczego. Chodzi zatem o sposób matematyzacji przedmiotu badań ekonomicznych, a w jego ramach, o to, na jakim etapie rozważań ekonomicznych wprowadzać pojęcia stworzone za pomocą abstrakcji.

2.2. Biologia a ekonomia

Bycie „późnym dzieckiem” w rodzinie nauk nowożytnych miało jednak też swoje dobre strony. Wysoka świadomość metodologiczna ekonomistów związana z „późnym poczęciem ekonomii jako nauki” sprawiła, że od momentu zabiegania o nadanie jej charakteru akademickiego, a więc od początku XX wieku, Alfred

Marshall starał się zbadać pozytywne i negatywne skutki zastosowania matematyki w ekonomii. Było dla niego jasne, że wykorzystanie nauki formalnej, to jest matematyki, w fizyce święci triumfy pozwalające na jej nieprzerwany rozwój od czasów Galileusza. Sukces ten przemawiał za matematycznym konstruowaniem samego przedmiotu naukowego. Istniały więc poważne argumenty na rzecz przyjęcia metody matematycznego konstruktywizmu również w ekonomii.

Przyjęcie tej metody bez zastrzeżeń budziło wedle niego jednak pewne wątpliwości. Pierwsza, o której wspomniano już wcześniej, zrodziła się z faktu, że fizyka dotyczy naukowego ujęcia obszaru badawczego, zgoła innego niż ekonomia. Czyni ona przedmiotem poznania przyrodę nieożywioną, w przypadku której matematyka zdolna jest wykryć zachodzące w niej regularności. Ekonomia odnosi się natomiast do sfery społecznej, ukonstytuowanej przez podmioty posiadające wolną wolę, uczące się i uczestniczące w życiu różnorodnych wspólnot kulturowych, warunkujących często odmienne decyzje jednostek i społeczeństw. Złożoność relacji i interakcji społecznych wpływających na przebieg procesów gospodarczych budzi zatem wątpliwości, czy nawet najbardziej rozbudowane metody matematyczne będą w stanie doprowadzić do wniosków mających walor wiedzy naukowej. Również w obliczu złożoności oddziaływań i interakcji społecznych w procesie gospodarowania niełatwym zadaniem staje się stosowanie metody abstrakcji, uzupełnionej o wspomnianą już regułę *ceteris paribus*, na podstawie której można wypreparować pewien zespół relacji. Wedle Marshalla należy o tym pamiętać przy dokonywaniu próby holistycznego ujęcia gospodarki, mającego stanowić podstawę analizy aktualnych zdarzeń gospodarczych i punkt wyjścia do przewidywania trendów rynkowych.

Choć sam Marshall zdecydował się ostatecznie na zastosowanie matematycznego konstruktywizmu, będąc przy tym jego prekursorem w obszarze ekonomii, to twierdził jednocześnie, że należy z dużą ostrożnością podchodzić do tego rozwiązania. Jednego z kolegów ekonomistów ostrzegał bowiem w następujący sposób: „I myślę, że powinieneś robić wszystko, co możesz, by uchronić ludzi przed używaniem matematyki w przypadkach, w których język angielski jest równie zwięzły jak matematyczny” [Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 79]. Najlepiej byłoby zdaniem Marshalla, aby matematyka pełniła funkcję narzędzia służącego do zapisu tego, co jest przez nią lepiej wyrażone niż w języku nieformalnym, naturalnym. Znajduje ona zatem szerokie zastosowanie w ekonomii, ale w uzasadnionych przypadkach można, a nawet zaleca się, odstępować od posługiwania się nią. Marshall walczył bowiem z tendencją, nasilającą się zresztą współcześnie, do

matematycznej formalizacji problematyki ekonomicznej. Prowadzi to bowiem do sytuacji, w której rozważania ekonomiczne niebezpiecznie oddalają się od swego przedmiotu, jakim jest życie gospodarcze, na rzecz konstruowania modeli teoretycznych, traktowanego jako jedyne zadanie ekonomii. O ich prawdziwości przesądza przyjmowanie wyłącznie założeń z natury swej upraszczających, często niemożliwych do spełnienia. Stawianie znaku równości między stopniem zastosowania wzorów matematycznych w wywodzie ekonomicznym a jego naukowością prowadzi też do niebezpieczeństwa, że zajęci formalizacją ekonomiści mogą nie zauważyć, iż badane zagadnienie stanowi pseudoproblem lub dostarcza banalnych wniosków. Marshall ostrzegwał, że „jeśli rzeczywisty kontekst poszczególnych problemów nie zostanie przestudiowany, to taka wiedza (teorie ekonomiczne wyrażone zawiłym językiem matematycznym) będzie równie przydatna, co wieża wiertnicza wzniesiona nad szybem naftowym w miejscu, gdzie nie ma złóż ropoosnychnych” [Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 81].

Z drugiej strony Marshall dostrzegał też niezaprzeczone korzyści w sensownym zastosowaniu matematyki w ekonomii. Świadczy o tym jego wkład w rozwój mikroekonomii i ekonomiki przemysłu. Zdaniem Marshalla „pytanie (metametodologiczne), czy (...) utrata precyzji, jest większa, czy mniejsza niż korzyść wynikająca z poszerzenia pola widzenia, żadną miarą nie może być rozstrzygnięte jakąś surową czy ustaloną raz na zawsze regułą” [Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 43]. Należy więc stosować matematykę z umiarem, tak by myślenie ekonomiczne zbytnio nie oddalało się od świata doświadczanych zjawisk w realnym życiu gospodarczym.

Nie ustając w zabiegach służących optymalizacji zastosowania matematyki w ekonomii, Marshall rozpatrywał też możliwość analizowania zjawisk ekonomicznych przez pryzmat abstrakcji. Nie chodziło mu jednak o to, czy, ale kiedy rozpocząć proces tworzenia pojęć ekonomicznych na podstawie abstrakcji i jak tego dokonać.

Marshall traktował metodę abstrakcji jako użyteczną idealizację rzeczywistych przebiegów zjawisk gospodarczych, konieczną w wielu wypadkach próbę redukcji złożoności relacji i interakcji zjawisk gospodarczych, zadając sobie zawsze pytanie o wartość poznawczą niezbędnych uproszczeń.

Starał się również studiować zapał do stosowania paradygmatu mechanistycznego w ekonomii. Jak zauważa Dzionek-Kozłowska, „posiłkowanie się w ekonomii analogiami mechanistycznymi byłoby – według Marshalla – zasadne jedynie w takich przypadkach, kiedy celem badacza byłoby uzyskanie rozwiązania statycznego; zaś samo poszukiwanie rozwiązań statycznych uznawał za cenne o tyle, że mogły one

posłużyć jako swego rodzaju przygotowanie do osiągnięcia dużo trudniejszych i bardziej skomplikowanych rozwiązań dynamicznych” [Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 38–39].

Pomocnym narzędziem w ustaleniu właściwego zastosowania metod matematycznych i związanego z tym tworzenia pojęć ekonomicznych na podstawie abstrakcji i paradygmatu mechanistycznego powinna być wedle Marshalla refleksja metodologiczna nad innymi niż fizyka naukami przyrodniczymi. Szczególnie interesujące według niego zastosowanie matematyki i metody abstrakcji przy ustalaniu naukowego przedmiotu badań miało dotyczyć stosunkowo młodej wtedy nauki przyrodniczej, jaką była biologia. Odrzucała ona bowiem przydatność stosowania modelu mechanistycznego, gdyż jej centralnym zagadnieniem badawczym stały się formy życia. Biologia w przeciwieństwie do fizyki nie traci kontaktu ze światem zjawisk i ich realnym przebiegiem. Przedmiotami dociekań poznawczych są w jej przypadku różne postacie organizmów żywych: wirusy, bakterie, rośliny, zwierzęta, człowiek. Do ich naukowego ujęcia stosuje się metodę morfologiczną, pozwalającą rozpoznać w ich budowie formy, kształty (*μορφή morphé*) i porządki. W ujęciu naukowym wyróżnia się „cząsteczki organiczne (monomery) – polimery biologiczne – struktury subkomórkowe (np. błony, rybosomy, nukleoid lub jądro itd.) – komórki – narządy – organizm – populację – biocenozę – biosferę” [Kunicki-Goldfinger, 1974, s. 105], a w przypadku organizmów wyższych dodatkowo wyodrębnione zostają do badania na przykład takie obszary jak układ nerwowy, mięśniowy czy kostny.

Metafora życia i w konsekwencji organiczne ujęcie zastosowane w charakterystyce kompleksu zjawisk gospodarczych wydają się bardziej adekwatne niż perspektywa mechanistyczna w uzyskiwaniu naukowego obrazu rzeczywistych procesów gospodarczych, a jeśli nawet nie jest tak do końca w każdym przypadku, to użycie metafory życia w opisie przedmiotu badania powinno być równie uprawnione.

Potwierdzają to spostrzeżenia zawarte w badaniach prowadzonych na gruncie biologii pół wieku po ustaleniach opisanych przez Marshalla. Idąc dalej tym tropem, należy zauważyć, że cenne z perspektywy ekonomii wydaje się ukazanie przez biologię współczesną całej złożoności struktur organicznych i ich wzajemnego oddziaływania. Cechuje je emergencja, czyli powstawanie nowych jakościowo form funkcjonowania całości, utworzonej w ramach wzrastających powiązań poszczególnych elementów. Odkrycie tego zjawiska sprawia, że biologii nie można sprowadzić na grunt fizyki, gdyż przy badaniu wyższych poziomów organizacji napotykamy zjawiska i procesy charakterystyczne tylko dla danego wyższego poziomu. Zwiększa

się przy tym stopień skomplikowania wewnętrznej struktury i autonomii nowych form organizacji. „Każdy zorganizowany system wyższego rzędu zawiera wszystkie systemy niższego rzędu. Na każdym wyższym poziomie system zdradza (jednak) nowe cechy jakościowe, nieznane na poziomach niższych i w zasadzie z nich niewyprowadzalne” [Kunicki-Goldfinger, 1974, s. 105]. Dlatego, jak zauważa Władysław Kunicki-Goldfinger, „przechodząc od niższych do wyższych poziomów organizacji, wykrywamy zjawiska i procesy właściwe tylko owemu wyższemu poziomowi. Obiekty mają warstwy niezależne. I chociaż wyjaśniamy je, lub przynajmniej staramy się wyjaśnić przez odwoływanie się do niższego poziomu organizacji, nie potrafimy ani sformułować pytań, ani szukać na nie odpowiedzi, wyłącznie pozostając przy niższym poziomie organizacji” [Kunicki-Goldfinger, 1993, s. 73]. W tym przypadku zawodzą metody redukcjonizmu i agregacji, stosowane z konieczności w ramach matematycznego konstruktywizmu w ekonomii, gdyż własności powstałego zbioru nie można wyprowadzić z cech jej poszczególnych elementów składowych. Tym samym wykorzystanie wniosków z rozważań mikroekonomicznych na poziomie makroekonomicznym staje się jeszcze bardziej skomplikowane.

Refleksja nad metodologią stosowaną na gruncie biologii wskazuje zatem, jak podkreśla Dzionek-Kozłowska, że wzrost organizacji „bez względu na to, czy ma on miejsce na płaszczyźnie społecznej czy biologicznej, rodzi dwojakiego rodzaju efekty: tendencję do różnicowania funkcji oraz do wzrostu powiązań pomiędzy jej częściami. Marshall dostrzegał obie te tendencje w życiu gospodarczym” [Dzionek-Kozłowska, 2007, s. 55].

To powoduje, jak już wspomnieliśmy, trudności w stosowaniu nie tylko redukcjonizmu i agregacji, ale też innych metod matematycznego konstruktywizmu, który oparty jest na modelu mechanistycznym. Niestety również wykorzystanie metod statystycznych nie prowadzi do adekwatnego ujęcia całej złożoności życia gospodarczego.

2.3. Waltera Euckena metoda morfologiczna.

Typy idealne a ujęcie porządku gospodarczego

Co prawda, Marshall, choć sam dokonał rewolucji marginalistycznej przy zastosowaniu metody dedukcji zakładającej matematyczny konstruktywizm i poszedł w zgoła przeciwnym kierunku, niż postulował, to wskazał jednocześnie na możliwość, którą konsekwentnie wykorzystał ćwierć wieku później Walter Eucken.

Pomysł Marshalla zakładał przejście od modeli statycznych do dynamicznych w sposobie badania zjawisk z zakresu ekonomii, czyli od ujęcia mechanizmów gospodarczych do uchwycenia istoty życia gospodarczego. Sprowadzało się to w ostateczności do realizacji postulatu wykorzystania metody naukowej właściwej biologii w dziedzinie ekonomii.

Eucken w liczącym niemal 300 stron dziele *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, wydanym w Jenie 1939 roku, w sposób systematyczny rozwinął postulat zastosowania w ekonomii jednej z podstawowych metod biologii, a mianowicie metody morfologicznej, czyli „nauki o formach”, a dokładnie – jak sam to określił – zaprojektował (pojęciowy) aparat morfologiczny [Eucken, 1959, s. 187] czy też system pojęciowy [Eucken, 1959, s. 190], umożliwiający zastosowanie analizy morfologicznej w naukach ekonomicznych [Eucken, 1950, s. 196].

Najpierw prześledźmy spis treści *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, w którym Eucken użył terminu morfologia. Stąd możemy się zresztą dowiedzieć, że problematyka związana bezpośrednio z przedstawieniem metody morfologicznej zajmuje w tym dziele 25 stron [Eucken, 1950, s. 180–205]. Dalej zauważymy, że w rozdziale IV, a dokładnie jego czwartym podrozdziale, dotyczącym uchwycenia istoty rozwoju gospodarczego, pierwszy raz pojawia się termin „morfologia” użyty w kontekście teorii. Z istniejącej między nimi koniunkcji wynika, że metoda morfologiczna prowadzi do przejścia od oglądu fenomenów życia gospodarczego do ich naukowego, teoretycznego, w tym przypadku ekonomicznego, ujęcia [Eucken, 1950, s. XVI]. W podrozdziale piątym pojawia się z kolei doprecyzowanie roli, jaką metoda morfologiczna odgrywa w badaniu zjawisk z obszaru ekonomii. Zdaniem Euckena „morfologia w ramach teorii ekonomicznej rozwija się, dokonując analizy konkretnej gospodarki, i tym samym staje się narzędziem powstania doświadczenia naukowego. Służy zatem naukowej penetracji rzeczywistości gospodarczej. W ten sposób rozwiązuje podstawowe zadanie, jakie stawia przed sobą nauka, a mianowicie odkrycie koniecznych powiązań” [Eucken, 1950, s. 204] i „jedności tam, gdzie myślenie naiwne widzi przypadek i arbitralność” [Eucken, 1950, s. 227]. W opinii autora metoda morfologiczna pozwala ująć w sposób naukowy, kluczowy dla zrozumienia istoty życia gospodarczego fenomen, jakim jest władza gospodarcza [Eucken, 1950, s. 196]. W wyniku jej zastosowania dochodzi bowiem do ustalenia porządków gospodarczych, jakie funkcjonują w konkretnym czasie historycznym.

Aby opisać ich strukturę, ekonomiści muszą jednak stworzyć odpowiedni aparat pojęciowy z typami idealnymi. Eucken twierdził, że typ idealny stworzony

przez Maxa Webera jest nieprawidłowo skonstruowany. Osiągnięcie teoretyczne Webera, definiujące „ducha kapitalizmu”, niesie w sobie bowiem wszelkie ograniczenia szkoły historycznej, o których często się zapomina. W tym ujęciu materiał badawczy z zakresu gospodarki traktowany jest bowiem jako zdarzenia historyczne. Przedstawiciele szkoły historycznej kierują się w swoich rozważaniach takimi wyznacznikami jak ogląd, intuicja, synteza, rozumienie i wczucie w indywidualne życie. Problematiczne w tym przypadku wedle Euckena było to, że choć metoda historyczna wychodzi od doświadczenia konkretnych zjawisk życia gospodarczego, to ujmuje tylko fakty jednostkowe, tak więc jej badanie sprowadza się wyłącznie do prób poszukiwania syntetycznych wniosków co do regularności relacji w badanym materiale empirycznym. Tym samym projekt ekonomii, jaki postulują przedstawiciele szkoły historycznej, niebezpiecznie zbliża się do problematyki podejmowanej w ramach historii gospodarczej.

Młodsza szkoła historyczna, którą reprezentował m.in. Weber, choć rozwinęła swoją metodologię to stworzyła jedynie teorię zakładającą typizację gospodarki poprzez generalizację z nagromadzonego materiału historycznego. Typ jako pojęcie teoretyczne stał się w tym przypadku narzędziem obrazującym istotne procesy zachodzące jedynie w gospodarce kapitalistycznej, a właściwe na granicy przejścia między gospodarką feudalną a kapitalistyczną. Takim typem był u Webera „duch kapitalizmu” czy „człowiek kapitalizmu”. Jego wysiłek teoretyczny dotyczył i tym samym ograniczał się do ujęcia rzeczywistej gospodarki, umiejscowionej czasowo w danym punkcie historii gospodarczej. Polegał on zatem na idealizacji konkretnej formy ustrojowo-kulturowej, jaką stanowił kapitalizm i tym samym typ idealny utworzony przez Webera jest, jak pisał Eucken, typem realnym [Eucken, 1950, s. 124].

W *Die Grundlagen der Nationalökonomie* Eucken toczył polemikę z ukształtowanym przez Webera pojęciem typu idealnego, które należało jego zdaniem opracować na nowo. Eucken twierdził, że w ekonomii chodzić powinno o rozpatrywanie całej gospodarki jako przedmiotu namysłu naukowego, w tym o znalezienie prawidłowości określających charakter jej rozwoju. Dlatego zaproponował on, aby – wychodząc od doświadczenia życia gospodarczego – zastosować w analizie ekonomicznej nie tyle realny typ, czego dokonał już Weber, ile utworzone przez niego typy czysto idealne, ujmujące aspekty każdej konkretnej gospodarki, nie tylko kapitalistycznej. Chodzi zatem o uchwycenie i teoretyczne ujęcie form, w jakich przejawia się życie. W ten sposób widoczna stanie się różnica w sposobie ekonomicznej problematyzacji zjawisk. Typy idealne są wywiedzione z analizy

historycznej wszystkich gospodarek, co przyczynia się do zrozumienia, a tym samym ukazania, ogólnych prawidłowości rządzących zachodzącymi wewnątrz nich procesami. Pozwalają one bowiem na bliższe poznanie struktury rynku i jej specyficznego urealnienia w postaci konkretnych związków występujących w danej gospodarce.

Rezultatem nowej typologizacji jest uznanie określonej formy czy też postaci rynku, z jego specyficznymi regulacjami dotyczącymi popytu i podaży, za nową wersję odpowiadającą pojęciu typu idealnego. Postacie rynku i ich cechy nie są ustalane *a priori*, lecz przeciwnie – powstają one dzięki teoretycznemu przetworzeniu fenomenów życia gospodarczego.

Eucken zaczął najpierw od wyodrębnienia idealnych typów metodą abstrakcji. Choć powstają one bowiem na drodze obserwacji rzeczywistości gospodarczej, w tym przebiegu poszczególnych procesów i związku wzajemnych uwarunkowań, to nie są one jednak wiernym odbiciem otaczającego nas świata. Przeciwnie – typy idealne, czyste postacie porządków powstają na drodze abstrakcji, wznosząc się ponad intuicję historyczną, i dopiero jako takie służą do naukowego ujęcia istotnych procesów zachodzących we wszystkich konkretnych gospodarkach. Należy zaznaczyć, że poszczególne typy idealne są przypisane do konkretnej rzeczywistości gospodarczej, a nie jedynie do danego okresu historii, jak w przypadku założeń przyświecających teorii Weбера, dzięki czemu mogą służyć do wyjaśniania wszystkich stanów, jakie występują w obrębie określonej historii gospodarczej. Wychodzimy zatem od przedstawienia konkretnych procesów gospodarczych, a potem interpretujemy je w świetle przyjętego aparatu pojęciowego. W ostateczności uzyskujemy czyste formy porządków gospodarczych, stanowiące wedle Euckena prawdziwe typy idealne w odróżnieniu od typu realnego, którym jest konstrukcja „ducha kapitalizmu” stworzona przez Webera.

Tabela 2.1 powstała w wyniku zastosowania metody morfologicznej w ekonomii zgodnie z postulatem Marshalla, zakładającym potrzebę wzorowania się nie na zmatematyzowanej fizyce, a na biologii. Euckenowi chodziło bowiem o dobór adekwatnego według niego stopnia abstrakcji do przedmiotu badania, jakim jest gospodarka. Metoda morfologiczna na wzór badań z zakresu biologii pozwala analizować konkretne obiekty przy wykorzystaniu aparatu teoretycznego w postaci pojęć dotyczących czystych form regulacji gospodarczych. Dzięki temu można wskazać typ budowy każdej konkretnej gospodarki. Jeśli bowiem w konkretnym momencie życia gospodarczego owe formy występują, to określają one specyficzny porządek gospodarczy właściwy dla każdego ze stanów historycznych gospodarki.

Tabela 2.1. Formy rynkowe według Waltera Euckena

Od strony podaży / Od strony popytu	Konkurencja	Częściowy oligopol	Oligopol	Częściowy monopol	Monopol (jednostkowy albo kolektywny)
Konkurencja	pełna konkurencja	podażowy częściowy oligopol	podażowy oligopol	podażowy częściowy monopol	podażowy monopol
Częściowy oligopol	popytowy częściowy oligopol	obustronny częściowy oligopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony podażowy oligopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony podażowy częściowy monopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony podażowy monopol
Oligopol	popytowy oligopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony popytowy oligopol	obustronny oligopol	oligopolistycznie ograniczony popytowy częściowy monopol	oligopolistycznie ograniczony popytowy monopol
Częściowy monopol	popytowy częściowy monopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony popytowy częściowy monopol	oligopolistycznie ograniczony częściowy monopol popytowy	obustronny częściowy monopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony popytowy monopol
Monopol (jednostkowy albo kolektywny)	popytowy monopol	częściowo oligopolistycznie ograniczony popytowy monopol	oligopolistycznie ograniczony popytowy monopol	częściowo monopolistycznie ograniczony popytowy	obustronny monopol

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eucken [1950, s. 111].

Podsumowanie

Jak twierdził Eucken, prawidłowo opracowane typy idealne „w całości zawierają nie tylko wszystkie elementy formularza, wszystkie konkretne systemy ekonomiczne są (bowiem) budowane zawsze i wszędzie, ale reprezentują one również tak proste, dokładnie definiowalne konstelacje warunków, że w nich uwarunkowane relacje, które istnieją w każdej indywidualnej konstelacji, można uchwycić poprzez myślenie. Te idealne typy są zatem możliwymi do utrzymania łącznikami między spojrzeniem na rzeczywistość historyczno-indywidualną, z której się wywodzą, a ogólną analizą teoretyczną niezbędną do rozpoznania powiązań gospodarczych” [Eucken, 1950, s. 172]. Metoda morfologiczna łączy zatem

teoretyczną podbudowę ekonomii z materiałem faktograficznym wpisującym się w historię gospodarczą świata. Dlatego dzięki utworzeniu nowych pojęć: formy, postaci rynku czy porządku gospodarczego staje się możliwe „zastosowanie czystych form porządku – prawdziwych typów idealnych” [Eucken, 1950, s. 169] zamiast wyabstrahowanych z analizy cech istotnych dla jednej z epok. Nowego rodzaju typy idealne, umożliwiające charakterystykę konkretnych ujawnionych porządków gospodarczych, bardzo upraszczają naukowe badanie, dzięki czemu możliwe staje się ujęcie całej różnorodności przejawów życia gospodarczego poprzez rozpoznanie jego struktury właściwej dla każdego czasu i każdego narodu.

Jak widać na zamieszczonej tabeli 2.1, Eucken wprowadził pięć rodzajów podaży (konkurencję, częściowy oligopol, oligopol całkowity, częściowy monopol i monopol całkowity) i tyle samo rodzajów popytu. W zaproponowanym przezeń ujęciu istnieje zatem 25 form rynkowych [Eucken, 1950, s. 110], odpowiadających takiej samej liczbie porządków gospodarczych.

Oczywiście wygodniejsze byłoby pozostanie przy klasycznym rozróżnieniu na gospodarkę rynkową i centralnie sterowaną, lecz takie uproszczenie nie pozwala ukazać całej różnorodności historycznie występujących porządków gospodarczych. Eucken przyrównywał stworzone przez siebie typy idealne do 92 pierwiastków chemicznych, które odgrywają podobną rolę w przyrodzie. Ich różnorakie konfiguracje pozwalają opisać w sposób naukowy wszystkie obiekty będące przedmiotem pracy chemika. Jak zauważał Eucken, ordoekonomia, pozwalająca wyróżnić określone formy porządku, czyni to nawet w sposób znacznie mniej skomplikowany, bo posługuje się tylko 25 elementami.

Określenie typów idealnych, a właściwie ich rola sprowadzająca się do przedstawiania możliwych porządków gospodarczych, odpowiada nie tylko funkcji, jaką w chemii pełnią pierwiastki, ale również zastosowaniu alfabetu. „Dopiero gdy jest, możesz napisać słowo. Znając czyste formy, a tym samym elementy budulcowe porządku ekonomicznego, można w pełni rozpoznać porządek konkretnej gospodarki. I tak, jak każde słowo zawiera tylko kilka liter alfabetu, tak do określenia konkretnego porządku gospodarczego wystarczy użyć tylko części alfabetu czystych form” [Eucken, 1950, s. 169]. W innym fragmencie *Die Grundlagen der Nationalökonomie* Eucken przyrównuje samą metodę morfologicznej analizy do prasy drukarskiej, która zdolna jest wydrukować każdy tekst, przy czym w tym przypadku rolę zecera składającego tekst pełni ekonomista określający każdorazowo, która z konfiguracji typów idealnych ma zastosowanie do charakterystyki konkretnego porządku gospodarczego [Eucken, 1950, s. 227]. Zdaniem

Euckena aparat pojęciowy metody morfologicznej można również porównać do soczewki mikroskopu. Typy idealne i utworzone z nich konfiguracje pozwalają zaobserwować, podobnie jak w mikroskopie elektronowym, niewidoczne gołym okiem istotne kształty, w tym przypadku konkretne porządki i rodzaje regulacji zachodzące w konkretnym życiu gospodarczym [Eucken, 1950, s. 192].

Koniec końców Euckenowi udało się wyodrębnić ogół rzeczywistych regulacji i porządków funkcjonujących w każdej danej, badanej gospodarce. W tym sensie można powiedzieć, że dzięki wypracowaniu własnej, oryginalnej wersji metody morfologicznej, a mianowicie zastosowaniu jej w naukach ekonomicznych do badań nad gospodarką, dokonał on przejścia od badania sposobu organizacji życia, stanowiącego pierwotnie domenę biologii, do badania form organizacji życia gospodarczego. Udało mu się tym samym zrealizować zarzucony przez Marshalla projekt opisywania modeli ekonomicznych za pomocą metod stosowanych w biologii.

Przykład ekonomii jako dziedziny naukowej dowodzi, że czasami opłaca się być „późnym dzieckiem”. Ekonomia, uznana za naukę godną Nagrody Nobla, dopiero w II połowie XX wieku posiadała jednak, jak wskazuje artykuł, wysoką świadomość metametodologiczną. Musiała bowiem wypracować własny paradygmat naukowości. Doprowadziło to Euckena do stworzenia oryginalnej koncepcji typów idealnych, umożliwiającej wyodrębnienie porządków gospodarczych w dwojakim sensie: jako czystych form i jako poszczególnych konkretnych regulacji występujących w życiu gospodarczym. W ramach charakterystyki tych porządków, przy analizach morfologicznych systemu zarządzania popytem i podażą Eucken ujawniał, jak już zaznaczyliśmy, „związki między władzą gospodarczą i polityczną, które w większości wspierają się nawzajem” [Eucken, 1950, s. 204]. Zniesienie tych powiązań, jako mechanizmów zaburzających działanie zasady konkurencji, stało się jednym z postulatów ordopolityki gospodarczej. Eucken, dążąc bowiem do znalezienia form ustrojowych użytecznych z punktu widzenia polityki gospodarczej, właśnie w wolnościowym porządku konkurencyjnym upatrywał najbardziej pożądaną porządek dla realizacji ordoliberalnych wartości.

Tym samym zastosowanie metody morfologicznej, z jej czystymi formami porządku – właściwymi typami idealnymi, umożliwia w ostateczności profesjonalną budowę ordoekonomii. Ta z kolei przybiera formę ekonomii normatywnej, która wyznacza kierunek działań dla ordopolityki gospodarczej.

*Anna Ząbkowicz**

WOLNOŚĆ I PANOWANIE W ORDOLIBERALNYM PORZĄDKU GOSPODARCZYM⁶

Wprowadzenie

Zadanie tego rozdziału polega na rekonstrukcji pewnej perspektywy poznawczej. Ordoliberalna perspektywa wymaga więcej uwagi dlatego, że zainspirowała pewną teorię, która z kolei stała się źródłem inspiracji powojennych reformatorów niemieckiego ładu gospodarczego. Zaznajomienie się z nią pozwala zrozumieć pojęcie „społeczna gospodarka rynkowa” (SGR), które niektórym na pierwszy rzut oka wygląda na oksymoron. Wyjaśnia też, dlaczego w określonym kontekście historycznym idea SGR stała się nośna w sferze publicznej i w przestrzeni międzynarodowej. Ambicją tego rozdziału nie jest jednak rekonstrukcja ordoliberalnej ekonomii bądź koncepcji SGR. Jego intencją jest jedynie zwrócenie uwagi na dwa zagadnienia, które wydają się dla tego nurtu myśli społecznej fundamentalne.

Pierwsza kwestia odnosi się do wolności zawierania kontraktów, druga zaś do społeczno-gospodarczej misji państwa. Skupimy się na tezie ordoliberalistów, że wolna gospodarka i silne państwo są ze sobą związane i są od siebie zależne. Postaram się przy tym wykazać, że jest to myślenie spójne, mimo że teza zdaje się godzić przeciwieństwa, czyli wolność gospodarowania i państwową ingerencję. Niemniej na zakończenie pracy podniosę sprawy, które w tym kierunku myślenia wydają się dyskusyjne.

Skoncentruję się zatem na dwóch kontrowersyjnych i zarazem fundamentalnych pytaniach postawionych przez ordoliberalistów. Po pierwsze, czy konkurencja

* Prof. dr hab. Anna Ząbkowicz – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny; e-mail: holic@op.pl.

⁶ W tekście wykorzystano w dużym stopniu treści zawarte w artykule przyjętym do druku w numerze „Optimum. Studia Ekonomiczne” z 2022 roku. Profesorowi Maciejowi Miszewskiemu raz jeszcze składam podziękowania za wnikliwe uwagi.

i wolność zawierania kontraktów zawsze służy łaadowi ekonomicznemu i przedsiębiorczości. I po drugie, czy społeczno-gospodarcza misja państwa jest dopuszczalna i na czym miałyby polegać. Przytoczone myśli z pewnością staną się jaśniejsze, jeżeli ich prezentację poprzedzi zarys historyczny.

3.1. Szkoła fryburska w historycznym kontekście

Przeszkodą w urzeczywistnieniu liberalnego ideału rynkowej gospodarki jest w świecie realnym ingerencja władzy politycznej lub koncentracja władzy ekonomicznej. Oba problemy stały się wyraziste jak nigdy przedtem w XX wieku w dekadach między dwiema światowymi wojnami. W ostatnich dekadach XIX wieku i pierwszych dekadach XX w. przyspieszyła koncentracja produkcji i kapitału, oparta na bankach. Współcześnie okres ten określa się jako pierwszą falę globalizacji konkurencji [Ingham, 2011, s. 260]. Rolę państwa określała wówczas doktryna *laissez-faire*. Jednak po bezprecedensowej ekspansji, na przełomie lat 20. i 30. XX wieku nastąpiło najgroźniejsze w historii kapitalizmu załamanie. Pod presją Wielkiego Kryzysu zaczął kształtować się konsens polityczny i ekonomiczny co do tego, że koncentracja kapitału i skala związanych z nią operacji finansowych – jeśli nie są kontrolowane – mogą stać się problemem dla gospodarki. Zarazem większe zaangażowanie państwa w gospodarkę skutkowało rosnącym napięciem w stosunkach z wielkim przemysłem i finansjerą. Państwo nie tylko nakłada ograniczenia na praktyki monopolistyczne i nadzoruje rynki finansowe. Uaktywnia się także jako pracodawca ostatniej instancji i zaczyna prowadzić sprzyjającą wysokiemu zatrudnieniu politykę makroekonomiczną. Od lat 30. XX wieku wyraźnie rośnie znaczenie interwencji państwa w gospodarce rynkowej, czego przykładem jest program Nowego Ładu (*New Deal*) w Stanach Zjednoczonych i centralistyczny system zarządzania pod parasolem totalitaryzmu w Niemczech i we Włoszech.

Wielki Kryzys stał się początkiem rozpadu międzynarodowego ładu walutowego i politycznego. Reakcją na erozję instytucji liberalnego kapitalizmu był faszyzm, nazizm i wywołana przezeń II wojna światowa. W opinii wielu ekonomistów wiara, że instytucje XIX-wiecznej cywilizacji, czyli system waluty złotej, równowaga sił i liberalne państwo, prowadzą do zbudowania samoregulującego się systemu rynkowego, okazała się dla kapitalizmu niebezpieczna, a według najbardziej radykalnych z nich – była utopią, która doprowadziła do kataklizmu [Polanyi, 2012, s. 36]. W latach II wojny światowej powstały ważne próby intelektualnego rozrachunku z tym

okresem, między innymi przywołana przed chwilą książka Karla Polanyiego (*Great Transformation*), najważniejsze dzieło Friedricha A. von Hayeka (*Der Weg in die Knechtschaft*) i debata fryburska (freiburgska). Ruch intelektualny, który rozwinął się pod wpływem ośrodka we Freiburgu, jest znany również pod mianem ordoliberalizmu. Diagnozy i recepty, składające się na wymienione systemy idei, istotnie różniły się między sobą. Polany'ego wizja „wielkiej transformacji” wskazywała na zmianę instytucjonalną, która oznaczała koniec liberalnego ustroju napędzanego zyskiem. Myśl Hayeka, odwrotnie, służyła konserwacji intelektualnych podstaw liberalizmu gospodarczego, którymi zachwiały pierwsza wojna światowa, rewolucja w Rosji oraz atrakcyjność socjalizmu. Natomiast niemiecka szkoła fryburska, mimo że miała zdecydowanie liberalny charakter, uznawała rolę władzy zarówno w deformacji kapitalizmu jak w jego naprawie.

Zwolennicy liberalnej myśli ekonomicznej musieli w latach 40., 50. i 60. odnieść się do co najmniej trzech problemów, które ujawniła historia pierwszej połowy XX w. Po pierwsze, Wielki Kryzys obnażył skutki deformacji kapitalizmu w następstwie koncentracji produkcji i kapitału. Po drugie, doświadczenie to zmusiło do uznania zawodności rynku w przywracaniu równowagi i wywołało kwestię polityki stabilizacji. Po trzecie, totalitarny ustrój polityczny, który zwyciężył w Niemczech i kilku innych krajach w przedwojennych latach, stworzył bezprecedensowe ograniczenie wolności osobistej i ekonomicznej. Natomiast władza polityczna w demokratycznych państwach kapitalistycznych ingerowała w gospodarkę w niespotykany dotąd sposób i w bezprecedensowym zakresie.

Wydaje się, że do wszystkich wymienionych poprzednio wyzwań odniosła się w swoim czasie w oryginalny i spójny sposób myśl niemiecka, związana z ośrodkami we Freiburgu i Kolonii, określana jako ordoliberalizm⁷. Szkoła fryburska nie abstrahowała od realnych problemów swoich czasów, zarysowanych wyżej, a także od historycznej analizy błędów Republiki Weimarskiej. Nieporadność tego pierwszego demokratycznego doświadczenia Niemiec i niekonsekwencja ówczesnych rządów, a także niszczycielski wpływ skoncentrowanych interesów ekonomicznych, jaki się wówczas ujawnił, zapewniły w tej debacie znaczenie zagadnieniu władzy w gospodarce.

Jeszcze przed II wojną światową, ekonomista Walter Eucken i prawnik Franz Böhm wraz z kolegami zaczęli obmyślać nowy porządek gospodarczy dla Niemiec.

⁷ Najwybitniejsi reprezentanci tego nurtu myśli ekonomicznej to Walter Eucken, Alexander Rüstow, Wilhelm Röpke i Alfred Müller-Armack, przedstawiciel „kolońskiej odmiany”.

Pod rządami nazistów w ich ojczyźnie umacniała się tradycja autorytarnego korporatyzmu i kolektywizmu. Obserwując te procesy, ordoliberalowie stworzyli koncepcję ładu promującego indywidualizm, a więc przeciwstawiającego się tej tradycji [Federowicz, 2004, s. 198]. Ordoliberalny porządek gospodarczy opierałby się na aksjologicznej przesłance, że konkurencja leży w naturze człowieka, a zatem jest z gruntu humanistyczna. Wspomniani myśliciele nie poprzestali bynajmniej na nawoływaniu do powrotu do kanonu tradycyjnej liberalnej ekonomii. Stawiając wolność jednostki na szczycie hierarchii społecznych wartości, zarazem przedstawili spójną wizję, którą znamionowało oryginalne podejście do problemu władzy. Mianowicie, konkurencyjnie nastawiona ludzkość potrzebuje silnej władzy państwowej, która zapewniłaby odpowiedzialne postępowanie zgodne z regułami i autentycznie wolną gospodarkę.

3.2. Czy konkurencja i wolność zawierania kontraktów zawsze służy ładowi ekonomicznemu i przedsiębiorczości?

Według ordoliberalów wolność oznacza swobodę spontanicznego działania, bez której człowiek nie może być sobą. Jest to także wolność przedsiębiorcy do zawierania kontraktów i konkurowania z myślą o wynagrodzeniu za pomocą dobrowolnej wymiany na rynku. Jak wszyscy konserwatywni liberałowie, szkoła fryburska ceni mechanizm cenowy. Ceny według Wilhelma Röpkego [1987, s. 17] niosą za pośrednictwem rynku dla producentów i konsumentów rozkaz, aby rozwinąć albo ograniczyć działalność. Ten mechanizm wymaga jednocześnie od uczestników, aby respektować wzrosty i spadki płac, zależne od popytu na siłę roboczą.

A zatem konkurencja jest niezbędnym warunkiem wolności i wyrazem humanizmu [Müller-Armack, 1933, s. 38]. Jednak, co podkreśla Werner Bonefeld [2015], dla ordoliberalów konkurencja nie jest zasadą, na której można budować społeczeństwo; Wilhelm Röpke sądził, że jest wręcz niebezpieczna, ponieważ raczej zrywa więzi niż łączy. Konkurencja „ani nie poprawia morale jednostek, ani nie pomaga integracji w ramach społeczeństwa” [Rüstow, 1942, s. 272], jeżeli pozostawić ją bez ograniczeń. Według Alexandra Rüstowa liberalizm określany jako *laissez-faire* usprawiedliwia działania „chciwych egoistów”; oliwią one maszynię rynku, niszcząc jednak przy tym tkankę społeczną ze szkodą dla rynku. Według

Alfreda Müllera-Armacka [1978, s. 329] jest fatalnym błędem leseferystyczne myślenie, jakoby mechanizm rynkowy pozostawiony sam sobie dostarczał rozwiązań uzasadnionych zarówno z moralnego, jak i społecznego punktu widzenia.

Konkurencja pozostawiona sama sobie wykazuje „społeczną” tendencję do monopolu, a to oznacza wyniszczanie żywotności rynkowej gospodarki. Autonomiczna prywatna władza ekonomiczna bowiem wzmacnia tendencję do centralizacji i rujnowania mechanizmu cenowego [Eucken, 2005, s. 189–193, 211–221]. Intelktualny system Waltera Euckena wyrósł z obserwacji bardzo niedoskonałej konkurencji w realnych gospodarkach, zniekształconej funkcjonowaniem przedsiębiorstw monopolistycznych i aktywnością grup interesów dysponujących władzą ekonomiczną. Swoista symbioza władzy państwowej i prywatnych grup dominujących doprowadziła do protekcjonizmu handlowego, który wzmacniał monopole i pozwoliła na zniekształcenie procesu gospodarczego przez ceny monopolistyczne. Ten efekt to w rozumieniu Waltera Euckena leseferyzm właśnie. Wolność zawierania kontraktów została opacznie wykorzystana do tworzenia na bezprecedensową skalę karteli i syndykatów, na rynkach zarówno produktów, jak i pracy.

Przytoczone tutaj obserwacje i poglądy można podsumować stwierdzeniem Wilhelma Röpkego, mianowicie struktura zależności oparta na konkurencji na rynku jest z definicji społeczna i bez silnego państwa degeneruje się do poziomu „wulgarnej awantury” [Röpke, 1982, s. 188]. Ordoliberałowie są przekonani, że uformowanie społeczeństwa to z gruntu polityczne zadanie i misję tę należy przypisać państwu. Obsadzają przy tym państwo w zupełnie nowej roli.

3.3. Na czym miałyby polegać społeczno-gospodarcza misja państwa?

Jak mogła wyglądać odpowiedź po doświadczeniu wielu oznak zawodności państwa? Przypomnę kontekst debaty fryburskiej. XIX-wieczny kapitalizm pokazał, że stosowanie się do doktryny leseferyzmu, czyli pozostawienie mechanizmu rynkowego samemu sobie, prowadzi do opaczego wykorzystania wolności kontraktów i sprzyja formowaniu grup dominujących w gospodarce. Z kolei wzmocnienie władzy państwowej w okresie międzywojennym przejawiało się groźnym ograniczeniem wolności w ramach systemów totalitarnych. Walter Eucken, mając prawdopodobnie te skrajne doświadczenia na względzie, pisał:

„Tak jak błędem jest dopatrywanie się w istniejącym państwie wszechwiedzącego i wszechmocnego opiekuna wszystkiego, co dzieje się w gospodarce, tak też nie jest właściwe przyjmowanie za rzeczywistość państwa, które rozsadzają grupy dominujące (...)” [Eucken 2005, s. 379]. Przy tym nie miał wątpliwości, że określenie roli państwa jest problemem fundamentalnym, ustrojowym. Rozwiązania tego problemu upatrywał we właściwej polityce gospodarczej: „(...) współczesne państwo nie jest wprawdzie żadną siłą porządkującą, ale mogłoby nią być. Jeden z warunków jest konkretny, a mianowicie określona polityka gospodarcza” [Eucken, 2005, s. 379].

Pierwszorzędnym celem polityki państwa według Alexandra Müller-Armacka jest uwolnienie ludzi od lęku przed wolnością [Müller-Armack, 1981a, s. 92]. Konkurencja, która odwołuje się wyłącznie do egoizmu stale powiększa liczebność ludzi pozbawionych własności, pogłębia proletaryzację (*proletarianism*) [Röpke, 2002, s. 149]. Dlatego konieczne jest, aby państwo zapewniało ramy, które tworzą równość szans i skłaniają do samodzielnego wydobycia się z biedy (*help to self-help*). Pomoc państwa w niezbędnym wymiarze powinna być warunkowa i nadzorowana, aby skłonić do ciężkiej pracy i solidności. Polityka państwa powinna zapewnić stabilne ramy instytucjonalne, zbudowane z politycznych, prawnych i moralnych standardów po to, aby zabezpieczyć swobodę działania na rynku [Röpke, 1959, s. 255]. Pod wpływem takiej polityki społecznej społeczeństwo łączyłoby – jak wzorowe przedsiębiorstwo – wolność działania z jednostkową odpowiedzialnością. Społeczno-gospodarcza misja, którą ordoliberalowie przypisują państwu, pozostaje zatem w zgodzie z naczelną wartością liberalizmu – wolnością.

Skoro konkurencja pozostawiona sama sobie wykazuje „społeczne” tendencje, wolna przedsiębiorczość może rozwinąć się wyłącznie w ramach pewnego porządku, co zwięźle oddaje angielskie wyrażenie *freedom is ordered freedom* [Bonefeld, 2012b]. Ordoliberalowie zostawili nam przesłanie, że konkurencja może funkcjonować bezpiecznie i skutecznie w ramach większej całości, a w centrum tego procesu integracji ordoliberalizm plasuje państwo. Państwo „planuje konkurencję”⁸, to jest tworzy zdrowe ramy polityczne, prawne, etyczne, w których może ona przynieść korzystne społecznie efekty. W tej perspektywie znika linia napięcia, która zdaje się przebiegać między konkurencją i planowaniem.

⁸ Werner Bonefeld [2015, s. 10, przypis 47] twierdzi, że koncepcja państwa „planującego konkurencję” została zapożyczona z dzieła Friedricha Hayeka *Droga do zniewolenia*, opublikowanego w 1944 roku.

Funkcja strażnika konkurencji, którą ordoliberalizm przeznaczają państwu, tworzy natomiast napięcie w relacji z demokracją. Polityka społeczna, jak wynika z przytoczonych tu myśli, wymaga aktywnego i silnego państwa. Tymczasem demokratyczne państwo jest osłabiane przez nieobliczalność parlamentarnej większości i nacisk grup partykularnych interesów. System demokratyczny okazuje się niezdolny do samoograniczenia, poddając każdą decyzję zasadzie politycznego kompromisu ze szkodą dla racjonalności. Jeżeli protekcyjność sprawia, że ceny mogą być sztywne a unikanie konkurencji możliwe, jeżeli masy strajkiem mogą wymusić warunki pracy i gwarancje socjalne, to nie ma ekonomicznej wolności. Jak komentuje Werner Bonefeld [2012a, s. 150], w tym ujęciu słabość polega na uleganiu naciskom społecznym i żądaniom interwencji. Jest to następstwo proletaryzacji społeczeństwa z jednej strony i z drugiej strony – efekt zasady politycznego kompromisu, która powoduje, że to siły społeczne rządzą.

Demokracja oparta na parlamentarnej większości osłabia władzę państwa i służy rozbudowie systemów redystrybucji. Tymczasem misja państwa nie polega na tak zwanej sprawiedliwości społecznej, wcielanej w życie za pomocą zabezpieczeń społecznych i gwarancji na rynku pracy (takich jak maksymalna długość dnia roboczego, regulowanie płac i in.), bowiem to tylko paliatywy (*palliatives*), czyli półśrodki zmniejszające cierpienie. *Ordnungspolitik* to polityka państwa mająca wzgląd na stabilizację społeczną, rozumianą jednak zupełnie inaczej niż powszechne bezpieczeństwo socjalne. Właściwa polityka społeczna polega raczej na dostosowaniach na rynku pracy, stwarzających szansę na osiągnięcie poziomu dochodów, który jest godziwy, to znaczy pozwala na prywatne ubezpieczenie, inwestycje w prywatną własność, kapitalizację [Bonefeld, 2012a, s. 149]. Natomiast solidarność transferowa, właściwa państwu socjalnemu nie jest solidarnością naprawdę, ponieważ skłania do pokusy nadużycia, stwarza fałszywe bodźce i podważa osobistą odpowiedzialność, która według Wilhelma Röpkego jest główną sprężyną społeczeństwa. Bezwarunkowe transfery socjalne organizowane przez władze państwowe niechybnie prowadzą do „totalnej katastrofy państwa i społeczeństwa”, degradując obywateli do „niewolników państwa” [Röpke, 1949, cyt. za Hien, 2017].

Jak widać, ordoliberalowie dokonują nie tylko rewizji znaczenia konkurencji w gospodarce. Ich konserwatywno-liberalny program powstał w reakcji zarówno na kryzys gospodarczy jak kryzys państwa w niemieckiej Republice Weimarskiej. Dokonują zarazem rewizji idei demokracji, odnosząc się krytycznie do państwa socjalnego, które w ustroju Republiki Weimarskiej i w okresie powojennym, kiedy

powstawały najważniejsze ich prace, było państwem demokratycznym. Demokratyczne państwo socjalne jest w ocenie ordoliberalów państwem słabym. Brakuje mu zdolności, aby narzucić prawa prywatnej własności zapewniające właściwe postępowanie przedsiębiorców na drodze do realizacji własnego interesu [Röpke, 1998, s. 225]. Demokracja – jeżeli już musi być – to, stosownie do wyrażenia Wilhelma Röpkego, koniecznie „obwarowana takimi ograniczeniami i gwarancjami, które uchronią liberalizm przed pożarciem przez demokrację” [Röpke, 1969, s. 97, cyt. za Bonefeld, 2012a, s. 146].

Podsumowanie

Z referowanego tu punktu widzenia kryzys gospodarki jest zarazem sygnałem kryzysu demokracji. W sumie gospodarka znajduje się w zastoju albo kryzysie, po pierwsze dlatego, że nie ma warunków do autentycznej konkurencji, że przedsiębiorstwa ulegają sile skoncentrowanej w kartelach, monopolach i związkach zawodowych. Po drugie, także dlatego, że przedsiębiorczość jest dławiona przez postawę „człowieka w masie” (*mass man*), wzbraniającego się przed podjęciem odpowiedzialności za własny los. Problemem jest państwo, które poddaje się masowemu wyborcy, dając tym dowód własnej słabości. Kryzys jest znakiem, że demokratyczne państwo okazało słabość i niekonsekwencję, bowiem nie było w stanie ograniczyć poszukiwania renty politycznej przez zorganizowane interesy lub nie było zdolne przeciwdziałać nieobliczalności większości demokratycznej.

W obiegowej opinii swobodne decyzje na rynku, czyli wolna gospodarka oraz silne państwo zdają wykluczać się nawzajem. Warto przyjąć ordoliberalne przesłanki aksjologiczne, aby zrozumieć, że tak bynajmniej być nie musi. Jak dotąd mój wysiłek był ukierunkowany na pokazanie, że ordoliberalny system był spójny, mimo iż zdaje się sprzeczać z utrwalonym przekonaniem. Teraz podejmuje z nim dyskusję.

W pierwszym rządzie chcę się odnieść do specyficznej recepty na spójność społeczną. Ordoliberalowie prezentują w tym aspekcie gruntowny indywidualizm, proponując wzorcową osobę ludzką oraz prezentując „ekonomizm”, przez co rozumiem przesadne skupienie na etosie przedsiębiorczości. Wzorcem jest ludowy przedsiębiorca jako przeciwstawienie „proletariusza”, wzbraniającego się przed podjęciem odpowiedzialności za własny los. Przez wzgląd na porządek społeczny stanem idealnym byłoby inkorporowanie przez pracowników

konkurencji i przedsiębiorczości do własnego stylu życia [Müller-Armack, 1978, s. 238]. Państwo powinno przygotować pracowników do tego, co przyjęto nazywać ludowym kapitalizmem. Zaiste można się spodziewać, że ludowy kapitalizm dzięki „uwłaszczeniu” sprzyjałby materialnej i duchowej emancypacji jednostek. Zarazem upowszechnienie określonego stylu myślowego w zasadzie mogłoby służyć integracji społeczeństwa, gdyby nie to, że ów specyficzny styl skłania do kierowania się indywidualistycznym egoizmem i partykularnymi interesami. Zakłada osobiste poczucie odpowiedzialności raczej niż kultywowanie wspólnoty. Tradycja liberalna nie potrafi uwolnić się od takiego indywidualistycznego podejścia. Według orędowników *ordo* osobiste poczucie odpowiedzialności miałyby być gwarancją wzajemnego zaufania. Jednak, kiedy dochodzi do powszechnego załamania zaufania i społeczeństwo przeżywa kryzys, to przewyciężenie kryzysu nie okazuje się bynajmniej sprawą jednostki.

Punkt drugi odnosi się do wyobrażenia, jakie państwo reprezentuje siłę. U ordoliberalów widoczna jest skłonność ku typom innym niż państwo demokratyczne. Początkowo sympatia niektórych myślicieli kierowała się ku hitlerowskiemu silnemu państwu; po roku 1945 fryburska polityka ładu (*Freiburger Ordnungspolitik*) uległa głębokiej rekonstrukcji na rzecz państwa konstytucyjnego [Berghahn, Young, 2013]. Przed wybuchem II wojny światowej Franz Böhm twierdził, że koniecznym warunkiem wolności ekonomicznej jest państwo autorytarne [Böhm, 1937, s. 161, 56]. Natomiast według powojennych „Zasad polityki gospodarczej” Waltera Euckena fundamenty ładu rynkowego powinny zostać określone na poziomie konstytucyjnym [Eucken, 2005, s. 202–203, 207 i 296]. Mianowicie, powołane przez konstytucję instytucje o charakterze technokratycznym, takie jak trybunał konstytucyjny, niezależny bank centralny czy urząd antymonopolowy, wzmacniają państwo – jednakże pod warunkiem, że są względnie izolowane od uznaniowości polityków.

Jednak ewolucja w tym kierunku co najwyżej łagodzi napięcie między ordoliberalnym porządkiem i demokracją. Poszerzanie obszaru niezależności technokratycznych instytucji oznacza bowiem jednocześnie okrawanie zasięgu demokratycznie wybranych władz. Z jednej strony można się zgodzić, że aby państwo było w stanie realizować swoją misję, trzeba by zabezpieczyć pewne obszary, na które masowy wyborca nie miałby wpływu. Państwo, w którym został uszczuplony zasięg uznaniowych działań polityków czułych na poparcie masowego wyborcy, może być sprawniejsze. Ale czy bardziej odpowiedzialne? Okrawanie zasięgu demokratycznie wybranych władz oznacza wszak między innymi, że wiele decyzji

istotnych dla gospodarki i społeczeństwa wyłącza się z systemu kontroli, w który wyposażone są współczesne demokracje.

Zreferowane poglądy mogą sprawiać wrażenie przestarzałych lub wydawać się niezgodne z dzisiejszą poprawnością polityczną. Po pierwsze nie pasują do wykładanej obecnie na uniwersytetach ekonomii. Co gorsza, rodzą napięcie z uznawaną powszechnie w dzisiejszych czasach formą państwa. Jednak to nie dyskredytuje ich bynajmniej. Czasy, które nadchodzą, wymagają zwrotu w myśleniu i przewartościowań, do czego skłania oryginalna perspektywa ordoliberalnej ekonomii.

Jeden aspekt wydobyty dzięki tej perspektywie wydaje się szczególnie ważny. Z naszego krótkiego przeglądu wynika, że kryzys ekonomiczny jest kryzysem interwencji specyficznie rozumianej. Z jednej strony jej misją jest ograniczenie koncentracji siły rynkowej oraz społecznych skutków nadmiernej konkurencji. Z drugiej strony polityczne działanie powinno chronić proces ustalania formalnych reguł przed naciskami partykularnych grup interesu, a także przed nieprzewidywalnością większości w ustroju demokratycznym. Kiedy tak rozumiana podwójna misja kończy się niepowodzeniem i dochodzi do kryzysu, zwodnicze wydaje się zarówno rozwiązanie „więcej konkurencji”, jak i postulat „więcej reguł” (które są ustalane kolektywnie). Wziąwszy to pod uwagę, alternatywa „więcej rynku” albo „więcej regulacji” okazuje się fałszywa. Naprawa porządku gospodarczego wymaga większej finezji, co poświadczają przywołani tu myśliciele.

Jürgen Wandel*

SOZIALE MARKTWIRTSCHAFT UND DAS UNTERSCHÄTZE STAATSVERSAGEN

*“The state is the great fictitious entity by which everyone
seeks to live at the expense of everyone else”*

[Bastiat, 1848/1995, p. 144].

Einleitung

Seit dem Ausbruch der globalen Finanzkrise 2008 hat der Ruf nach stärkerem staatlichen Engagement im Wirtschaftsleben in westlichen Gesellschaften immer mehr an Zustimmung gewonnen. Die Corona-Krise seit 2019 scheint die Forderung nach noch mehr staatlichen Eingriffen, um Wirtschaft und Gesellschaft in als wünschenswert deklarierte Bahnen zu lenken, noch radikalisiert zu haben. Beispielsweise soll die starke Rolle, die der Staat hat in der Corona-Krise errungen hat, zur Bewältigung des Klimawandel genutzt werden, der von der breiten Öffentlichkeit als bedrohlich empfunden wird [vgl. z.B. Schomerus, 2020].

Aber auch ohne diese Krisen gab es unter Wirtschaftswissenschaftlern immer schon den Ruf nach einer starken Rolle des Staates im Wirtschaftsgeschehen. Zu denken ist dabei zum einen an progressiv ausgerichtete Ökonomen im angelsächsischen Raum, die dem Kapitalismus und der neoklassischen Wirtschaftstheorie mit ihrem angeblich „neoliberalen“ Handlungsempfehlungen skeptisch gegenüberstehen [vgl. z.B. Stiglitz, 2019; Krugman, 2019; Rodrik, 2018]. Theoretisch berufen sich die progressiven Ökonomen auf das Argument des Marktversagens der neoklassisch-keynesianisch geprägten Mainstreamökonomie [vgl. hierzu auch Holcombe, 2018, S. 52].

* Dr hab. Jürgen Wandel, prof. SGH -World Economy Collegium, SGH Warsaw School of Economics; e-mail: jwande@sgh.waw.pl, jwandel@gmx.de.

Zum anderen wird auch im Wirtschaftssystem der Sozialen Marktwirtschaft und im Ordoliberalismus, einer der tragenden theoretischen Säulen dieser Wirtschaftsordnung, dem Staat eine zentrale Rolle zugebilligt. Dies kommt etwa in dem Verständnis von „Wettbewerb als staatlicher Veranstaltung“ [Miksch, 1937, S. 9] oder in der Forderung von Alexander Rüstow [1932, S. 58] nach dem „starken Staat, der über den Gruppen...steht“ deutlich zum Ausdruck. Ebenso geht es nicht ohne eine starke Rolle des Staates in dem Verständnis des Begriffs der Sozialen Marktwirtschaft von Alfred Müller-Armack als einer bewusst gesteuerten Marktwirtschaft, so wie sie sich nach dem Abgang von Ludwig Erhard von der politischen Bühne nach 1966 in der breiteren Öffentlichkeit zunehmend durchgesetzt hatte. Danach soll der Staat in das Marktgeschehen eingreifen, wann immer und wo immer das freie Spiel der Marktkräfte zu Ergebnissen führen, die als „sozial“ unerwünscht angesehen werden. Dies bedeutet letztendlich, „dass der Staat dazu aufgerufen ist, in jedem einzelnen Fall zu entscheiden, ob eine bestimmte ökonomische Faktenlage von einem ‚sozialen‘ Standpunkt aus als verwerflich zu betrachten ist oder nicht, und – in der Konsequenz – ob der Zustand des Marktes einen staatlichen Eingriff erfordert oder nicht“ [Mises, 1949/1996].

Bei all diesen Forderungen nach mehr staatlichen Aktivitäten wird seltenerweise kaum hinterfragt, ob der Staat wirklich der geeignete Akteur ist, Marktversagen zu beheben und sonstige wünschenswerte politischen Ziele zu erreichen. Dies ist selbst dann nicht der Fall, wenn bestimmte staatliche Interventionen in der Vergangenheit, wie z.B. bei der Regulierung der Mietpreise, keine Besserung der Situation gebracht haben. Vielmehr fordert der normale Bürger, dass der Staat noch viel stärker in das Marktgeschehen eingreifen sollen [Mises, 1929/2013, S. 13].

Selbst in Fällen, in denen Wissenschaftlern bewusst ist, dass staatliche Akteure fehlbar sind und keineswegs nur das Gemeinwohl verfolgen, rufen sie in ihren wirtschaftspolitischen Schlussfolgerungen dennoch wieder nach dem Staat [vgl. z.B. Eucken, 1952/1990, S. 325 f; Stiglitz, 2012]. Dies ist umso erstaunlicher als es in der Ökonomie mittlerweile vielfältige theoretische und empirische Arbeiten gibt, die zeigen, dass der wirtschaftspolitisch handelnde Staat eher ein Teil desjenigen Problems ist, dessen Lösung gemäß ordoliberaler und neoklassisch-keynesianischer Vorstellung von ihm erwartet wird. Diese Einsichten beruhen auf der Public Choice Theorie, die sich seit den 1960er Jahren verstärkt entwickelt hat und mit James Buchanan 1986 einen Nobelpreisträger hervorgebracht hat. Sie versucht politische Entscheidungen mit Hilfe der ökonomischen Theorie und empirischer Methoden

zu verstehen und geht dabei realistischerweise von begrenzter Allgemeinwohlorientierung politischer Akteure aus. Allerdings werden die Erkenntnisse dieses Forschungsgebietes vom ökonomischen Mainstream größtenteils entweder nach wie vor ignoriert oder in ihrer Bedeutung unterschätzt [Holcombe, 2018, S. 52].

Vor diesem Hintergrund will der Beitrag diese polit-ökonomischen Einsichten in Erinnerung rufen und den Blick auf das Problem des Staatsversagen lenken. Dies liegt vor, wenn politische Maßnahmen ein Problem nicht nur nicht lösen, sondern u.U. sogar verschlimmern können. Dazu wird begründet, warum und wie es zu Staatsversagen in der sozialen Marktwirtschaft kommen kann und dies am Beispiel der deutschen Energiewende illustriert. Dabei werden die Argumente der Public Choice Theorie um Einsichten der Österreichischen Schule hinsichtlich der Wissensanforderung für staatliches Handeln ergänzt.

4.1. Theoretische Erklärungen

Staatsversagen lässt sich auf zwei Ursachen zurückführen: fehlendes Lenkungswissen und fehlende Anreize.

4.1.1. Wissensproblem

Das Wissensproblem hat wie kein anderer Ökonom Friedrich August von Hayek thematisiert. Hierbei geht es um die Frage, wie wir zu dem Wissen kommen, was wie wo wann für wen hergestellt in einer Volkswirtschaft werden soll und wer besseren Zugang zu diesem Wissen hat und warum – staatliche Akteure oder dezentral agierende private Akteure? Das Wissen, um das es dabei geht ist mehr als das, was rein technisch machbar wäre. Es geht darum herauszufinden, was die Konsumenten wirklich wollen [Hayek, 1968/94, S. 206]. Dieses Wissen hat die Eigenschaft, dass es zum einen zerstreut unter den vielen Individuen der Gesellschaft. Zum anderen ist das Wissen nicht immer artikulierbar [Hayek, 1968/94, S. 253f] und niemals konstant, da sich Menschen ständig an sich verändernde Umstände anpassen, oft in unvorhersehbarer Weise. Wegen unserer begrenzten kognitiven Fähigkeiten ist dieses Wissen auch nicht zentralisierbar und kann daher keiner Einzelperson, also auch nicht Ökonomen und politischen Entscheidungsträgern, die außerhalb des Marktgeschehens stehen, durch noch so umfassende Forschungsanstrengungen insgesamt bekannt sein [vgl. Hayek, 1945, S. 77f].

Nach Hayek [1968/94, S. 167] kann dieses zerstreute und teilweise nicht artikulierbare Wissen am zuverlässigsten durch Wettbewerb auf Märkten aktiviert und genutzt werden. Deshalb bezeichnet er Wettbewerb auch als Entdeckungsverfahren [ebd.]. Der Wettbewerb liefert über den Gewinn- und Verlustmechanismus die notwendigen Anreize, immer wieder neues Wissen aufzuspüren, etwa über Konsumentenpräferenzen oder Produktionsverfahren, und das damit Entdeckte mit persönlichen Geschick zum eigenen Vorteil zu nutzen. Tun die Marktakteure das erfolgreich, werden sie mit Gewinnen belohnt, wenn nicht erleiden sie Verluste, was sie zur raschen Korrektur ihrer Fehlentscheidungen anhält. Mit den Transaktionen, die im Zuge dieses Entdeckungsverfahrens ausgelöst werden, wird gleichzeitig Wissen verbreitet, und zwar in Form der Änderung der relativen Preise [Hayek, 1968/94, S. 249f].

Natürlich kann es bei diesem Trial-und Error-Prozess des Entdeckens zu Fehlern kommen. Doch diese sind individuell, betreffen also nur einzelne Unternehmen. Durch den Konkurs dieser Unternehmen und der damit einhergehenden Reallokation der Produktionsfaktoren werden diese individuellen Fehlentscheidungen aber schnell korrigiert. Demgegenüber führen bei kollektiven Such- und Entscheidungsprozessen Fehlentscheidungen dazu, dass alle Beteiligten gleichzeitig davon negativ betroffen sind und in wirtschaftliche Schwierigkeiten geraten. Entsprechend entstehen merkliche gesamtwirtschaftliche Wohlfahrtseinbußen.

Weil also im Unterschied zu politischen Akteuren private Unternehmen, die ihr eigenes Kapital bzw. das von selbst hafteten Fremdkapitalgebern anvertraute Kapital einsetzen, mit dem Gewinn- und Verlustrückkopplungsmechanismus des Wettbewerbs wirkungsvollen Anreizen zu produktiven Handeln ausgesetzt sind, sind sie die treibende Kraft in diesem marktlichen Entdeckungsverfahren [Kirzner, 1973; 1997].

Wichtig ist, dass aus den Hayek'schen informationstheoretischen Überlegungen notwendigerweise folgt, dass zum einen die konkreten Ergebnisse des wettbewerblichen Entdeckungsverfahrens nicht voraussehbar sind. Wären sie das, bräuchte man aber auch gar keinen Wettbewerb. Zum anderen ist die Wahrscheinlichkeit groß, dass staatliche Eingriffe in den komplexen Marktprozess oftmals zwangsläufig unerwartete negative Folge- und Nebenwirkungen hervorrufen, die wiederum eine Interventionsspirale in Gang setzen. Deshalb ruft Hayek [1988, S. 76] zu einer intellektuellen und wirtschaftspolitischen Bescheidenheit auf, wenn er feststellt: „The curious task of economics is to demonstrate to men how little they really know about what they imagine they can design“

4.1.2. Motivationsprobleme

Selbst wenn es dieses Wissensproblem nicht geben würde, schafft der politische Prozess starke Anreize, die dennoch Staatsversagen begünstigen.

Eigennutzorientierung politischer Akteure

Die Public Choice Theorie geht davon aus, dass die Menschen in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens eigeninteressiert und fehlbar sind. Sie werden nicht deshalb plötzlich zu Engeln, weil sie eine Beschäftigung in staatlichen Behörden und Gremien bekommen [Butler, 2012, S. 57]. Vielmehr wollen sie auch als Inhaber von Regierungsämtern, als Mandatsträger, als Funktionäre von Parteien und Verbänden, oder als Bürokraten ebenso wie die Menschen im Wirtschaftsleben aus ihrer Tätigkeit einen größtmöglichen Nutzen ziehen. Dazu wägen sie Kosten und Nutzen von Entscheidungen ab. Entsprechend ist nach James Buchanan und Gordon Tullock [1962] der politische Prozess nicht ein Verfahren, ein objektives und unumstößliches „öffentliches Interesse“ herauszufinden und zu verwirklichen, sondern ein Prozess, in dem die einzelnen Akteure versuchen, ihre eigenen Interessen durchzusetzen. Dieses Interesse besteht bei politischen Entscheidungsträgern primär im Gewinn und Erhalt von Macht, Einfluss und Ansehen sowie Förderung der eigenen Karriere, welches sich freilich bei erfolgreichem Bemühen in aller Regel auch günstig auf Einkommen und Vermögen auswirken.

Wesen und institutionelles Gefüge des politischen Prozesses

Selbst wenn Politiker völlig selbstlos sind, müssen sie zunächst an die Macht kommen [Buchanan, 1954; Tullock, 1976]. In Demokratien müssen sie dafür gewählt werden, so dass sich die politischen Akteure um die Maximierung von Wählerstimmen bemühen müssen. Dabei gibt es einige entscheidende Wesensunterschiede zwischen dem politischen Prozess und dem Marktprozess. Auf freien Märkten im Wirtschaftsleben können nur Transaktionen stattfinden, denen die Beteiligten freiwillig zustimmen, weil sie für alle vorteilhaft sind. Demgegenüber können im politischen Prozess auch Maßnahmen durchgesetzt werden, die *nicht* im Interesse aller Beteiligten sind. Die Regierenden verfügen nämlich über Befugnisse, mit denen sie unter Androhung von Strafen von allen die Befolgung der ergriffenen Maßnahmen erzwingen können, also auch von denjenigen, die nicht dafür gestimmt haben [Butler, 2015, S. 57; Holcombe, 2018]. Zudem gibt es

im politischen Prozess keine automatische Einheit von Nutzen und Kosten von Maßnahmen. Die Nutznießer einer politischen Entscheidung (z.B. der Bau einer Straße) sind nicht immer auch diejenigen, die die Kosten zu tragen haben (z.B. die Hausbesitzer; Anwohner). Vielmehr können durch die Aufnahme von Schulden die Kosten für Projekte auf andere, mitunter sogar auf die nächste Generation abgewälzt werden.

Weiter begünstigen kurze Wahlzyklen politische Maßnahmen, die zu schnell sichtbaren Ergebnissen führen und langfristig die Kosten auf die Masse der nicht organisierten Wähler verteilen [Boettke, Coyne, Leeson, 2007]. Dies sind in der Regel Maßnahmen, die diesen Gruppen bestimmte Be- oder Vergünstigungen (Privilegien) in Form einer „Rente“ einräumen, z. B. durch protektionistische Maßnahmen gegenüber ausländischen Konkurrenten, regulatorische Hindernisse für inländische Wettbewerber, Rettungsmaßnahmen für insolvente Unternehmen, Steuererleichterungen oder Subventionen.

Außerdem hängt es vom Wahlsystem ab, ob man „durchregieren kann“ oder wegen der Notwendigkeit von Koalitionen Kompromisse machen muss. In britisch geprägten Wahlsystemen mit relativen Mehrheitswahlrecht nach dem Motto „The winner takes it all“, erringt der Wahlsieger meistens mehr als die Hälfte der Sitze im Parlament und kann in aller Regel alleine regieren. Entsprechend kann er weitreichende Veränderungen in Kraft setzen ohne von der Opposition daran gestoppt werden zu können. Gelingt es einer Partei, lange genug an der Macht zu bleiben, um die von ihr initiierten Veränderungen über mehrere Legislaturperioden hinweg abzusichern, ist es wahrscheinlich, dass auch nach einem Regierungswechsel nicht alle Maßnahmen zurückgedreht werden. So wurden etwa in Großbritannien Margaret Thatchers liberale marktwirtschaftlichen Reformen von der Labour Regierung nicht rückgängig gemacht, als diese unter Tony Blair 1997 die Regierung übernahm.

Im politischen System der Bundesrepublik gibt es dagegen eine Reihe von Veto-Spielern, die es den anderen politischen Kräften ermöglichen, Veränderungen aufzuhalten oder mitzugestalten. Dazu gehört das Verhältniswahlrecht mit seiner Tendenz, Koalitionsregierungen hervorzubringen. Koalitionsregierungen erfordern Kompromisse zwischen den beteiligten Parteien, die oft zu einem vermischten politischen Programm führen, für das eigentlich niemand gestimmt hat. Weiter trägt der Föderalismus, durch den der Bundesrat, Entscheidungen des Bundestages blockieren kann, dazu bei, Maßnahmen aufzuweichen. Die Häufigkeit von Wahlen auf Landes- und Bundesebene verleitet außerdem dazu, schwierige

Entscheidungen auf die Zeit nach den nächsten Wahlen zu verschieben. [vgl. Gepper, 2021, S. 74f]. Dabei legt auch das Median-Wähler-Theorem [Black, 1948] nahe, dass ein Beharren auf einer klaren Linie und Prinzipien nicht unbedingt geeignet ist, Wahlen zu gewinnen, es sei denn diese würde zufälligerweise der Position des Median-Wählers entsprechen.

Probleme kollektiven Handelns und Wahrnehmungsasymmetrien

Die Präferenz für Maßnahmen, die den Nutzen sichtbar auf einige konzentrieren, aber die Kosten auf die breite Masse verstreuen, wird durch Probleme kollektiven Handelns und Wahrnehmungsasymmetrien weiter begünstigt.

Mancur Olson [1991/2004; 1992] hat gezeigt, dass sich kleine Gruppen von Akteuren mit klar definierten Interessen leichter tun, sich zu organisieren und ihre Interessen im politischen Prozess durchzusetzen als größere Gruppen. Der Grund ist, dass sie besser das Trittbrettfahrerproblem lösen können, also das Problem, dass zwar alle Gruppenmitglieder in den Genuss der Vorteile einer Maßnahme kommen möchten (z.B. eine Subvention für die eigene Branche), aber die Kosten vermeiden möchten, die anfallen, um für die Vergünstigung zu lobbyieren. In kleinen Gruppen ist wegen der stärkeren sozialen Kontrolle leichter zu überwachen, wer nichts zur Zielerreichung beiträgt. Gleichzeitig ist der individuelle Vorteil etwa aus einer Subvention stärker und unmittelbar spürbar. Gewährt der Politiker diese Vergünstigung dieser kleinen Interessengruppe, bekommt er im Tausch deren Wählerstimmen. Er muss aber kaum befürchten, dass die Masse der anderen Wähler ihn mit Stimmentzug abstrafte, da sie die Belastung, die ihnen dadurch entsteht, kaum wahrnehmen.

Dies ist anders bei relativ großen Gruppen, wie dem Bund der Steuerzahler oder Konsumentenverbänden. Sie verfolgen oftmals umfassendere und abstraktere Ziele, wie z.B. den Abbau von Verschwendungen, Subventionen oder eine geringere Steuerlast. Die Verwirklichung dieser Ziele würde zwar Vorteile für jeden einzelnen der Gesellschaft bringen. Diese fallen aber erst in der Zukunft an. In der Gegenwart fallen dagegen zunächst Kosten an, etwa in Form von Leistungskürzungen, bevor sich der Nutzen für alle zu einem späteren Zeitpunkt einstellt [vgl. Erlei, Lescke, Sauerland, 2007, S. 387]. Das hat zur Folge, dass kleine Gruppen mit konkreten Interessen viel aktiver und effektiver an der politischen Entscheidungsfindung beteiligt sind als größere Gruppen mit recht unterschiedlichen Interessen. Dies ist umso mehr der Fall, wenn die Forderungen nach Vergünstigungen mit hehren Zielen begründet werden, etwa dem „öffentliche Interesse“, der „Rettung der Welt

vor der Katastrophe“, „sozialer Gerechtigkeit“ oder „unfairen Wettbewerbsbedingungen“ (Lohndumping, Kinderarbeit, Umweltschädlichkeit). Denn kaum eine Interessengruppe sagt offen und direkt, dass es ihnen eigentlich um die Sicherung von (höheren) Einkommen geht [Erlei, Lescke, Sauerland, 2007, S. 398].

Rationale Ignoranz der Wähler

Schließlich begünstigt die rationale Ignoranz der Wähler die Bedienung von Interessengruppen durch nicht gerade ordnungskonforme Maßnahmen. Das ist die Erkenntnis von Anthony Downs [1957], die von Bryan Caplan [2006] in Erinnerung gerufen und weiterentwickelt wurde.

Auch Wähler stellen implizit ein Kosten-Nutzen-Kalkül an. Danach rechnet es sich für den einzelnen Wähler kaum, viel Zeit und Mühe aufzubringen, um sich umfassend über alle Themen zu informieren, wenn er davon ausgeht, dass seine Stimme keinen Ausschlag über den Wahlausgang gibt. Es ist also für die meisten Wähler rational sich in politischen Belangen nicht gründlich zu informieren. Daher gehen manche erst gar nicht zur Wahl gehen und andere wählen vorrangig auf der Grundlage von Emotionen, Parteilabels, einfachen Slogans, Ideologien, oder was sie *meinen*, es sei im Interesse der Allgemeinheit [Caplan, 2006, S. 94f].

Angesichts dieser Anreizstrukturen des politischen Prozesses ist es für den einzelnen Politiker, der der Wiederwahlrestriktion unterliegt rational, nicht den Ludwig Erhard Preis anzustreben, in dem er sich für die Freiheit des Wettbewerbs einsetzt. Vielmehr versetzt der politische Wettbewerb ihn in ein Gefangenendilemma. Wenn er keine Vergünstigungen organisierten Sonderinteressen gewährt, dann macht es der politische Gegner [Erlei, Lescke, Sauerland, 2007, S. 492].

4.2. Fallbeispiel für Staatsversagen: Energiewende

Die beschriebenen Wissens- und Anreizprobleme zeigen sich besonders deutlich in der deutschen Energiewende. Basierend auf der Grundlage des Erneuerbare-Energien-Gesetz (EEG) vom 1. April 2000 setzt sie nicht auf den Wettbewerb als Entdeckungsverfahren, um die geeigneten umweltfreundlichen Technologien und den wirtschaftlichsten Energiemix zu finden, sondern auf „Anmaßung von Wissen“ [Hayek, 1974]. Sie schreibt für mehrere Jahrzehnte genaue Anteile von bestimmten Arten der Stromerzeugung ebenso vor wie die dazu gehörenden Absatzpreise mit Absatzgarantie für 20 Jahre. Entstanden ist ein System mit

mittlerweile mehr als 5000 verschiedenen technologie- und standortspezifischen Einspeisevergütungen sowie ein Gestrüpp an Vorgaben. Entsprechend fehlt der Anreiz, Ökostrom billiger zu produzieren, Innovationen zu entwickeln und Subventionen zu sparen [Haucap, 2021, S. 169].

Der polit-ökonomische Vorteil dieser Art der Förderung via direkter staatlicher Preiseingriffe mit Abnahmegarantie ist aber, dass bestimmten gut organisierten Bevölkerungs- und Wählergruppen spürbare finanzielle Vorteile gewährt werden, ohne dass es den Staatshaushalt groß berührt. Die Kosten der Begünstigungen werden auf die Masse der Stromverbraucher, die nicht so gut ihre Interessen organisieren können. Sie tragen hauptsächlich die Lasten der deutschen Energiewende über die höchsten Strompreise in Europa⁹, die vor allem durch die EEG-Umlage, die die Differenz zwischen Markt- und Garantiepreis ausgleicht, in die Höhe getrieben werden. Sie belief sich im Jahr 2020 auf 6,756 €ct/kWh. Nach Berechnungen des Energiewirtschaftlichen Instituts in Köln, sollte die EEG-Umlage 2021 sogar auf 9,99 €ct/kWh steigen [Stratmann, 2020]. Um diesen starken Kostenanstieg von 2020 auf 2021 zu verschleiern, hat die Bundesregierung im Corona-Paket beschlossen, Zuschüsse aus Haushaltsmitteln des Bundes zu zahlen, damit die EEG-Umlage 2021 bei 6,5 €ct/kWh und 2020 bei 6,0 €ct/kWh liegen bleibt.

Die Kosten des Erneuerbare-Energien-Gesetzes EEG beliefen sich bis 2019 auf 270 Milliarden Euro veranschlagt. Berechnungen von Haucap [2021] zufolge, beträgt das reine Subventionsvolumen über das EEG je Bundesbürger pro Jahr mehr als 300 Euro, für eine vierköpfige Familie also 1.200 Euro. Diese Beträge sehen die Bürger aber nirgends ausgewiesen. Selbst die Cent-Beträge der EEG-Umlage, die zusammen mit anderen Umlagen zumindest in der Stromrechnung aufgeführt sind, sehen auf den ersten Blick nach wenig aus und haben bislang auch für wenig merklichen Unmut in der Bevölkerung geführt. Für die begünstigten Produzenten von Ökostrom summieren sich diese Beträge aber zu einem spürbaren einem Zuschuss von 24,6 Mrd. € pro Jahr [Vahrenholt, Lüning, 2020, S. 297].

Die durch das EEG gewährten Renteneinahmen und die mangelnde Transparenz dieser Umverteilung ist ein Einfallstor für Rent-Seeking und die Herausbildung mächtiger Interessengruppen [vgl. näher Ehler, 2019, 43 ff; Haucap, 2021]. Diese

⁹ Mittlerweile liegt Deutschland bei 30,4 Cent pro Kilowattstunde noch vor Dänemark (28,33) an der Spitze in Europa. Im Vergleich dazu liegt der Preis in Frankreich bei 19 Cent pro Kilowattstunde und in Polen bei 14,75 Cent pro Kilowattstunde, also rund der Hälfte des deutschen Niveaus (Die Preise sind dem Portal Stromvergleich 2021 (<https://strom-report.de/strompreise-europa/#strompreise-europa-land>) entnommen.

streben den weiteren mengenmäßigen Zubau von Erneuerbaren-Energie-Anlagen an, der ihren Mitgliedern lukrative EEG-Vergütungen für 20 Jahre garantiert (Quasi-Renten) und wehren sich gegen Änderungen der Einspeisevergütungen und Reformen des Systems, um ihrer Klientel zusätzliche Gewinne zu verschaffen. Deshalb wurde der Auktionsweg zu Fixierung der Einspeisevergütung erst ab 2017 beschritten. Je mehr aber die ökonomische Bedeutung dieses Komplexes zunimmt, „desto weniger könnte die Politik in Zukunft willig bzw. fähig sein, gegen deren Interessen als homogene und gut organisierbare Wählergruppe zu handeln und eine erforderliche ... Neuausrichtung der Energie- und Klimapolitik vorzunehmen“ [Pritzl, 2020].

Denn wirtschaftlich und klimapolitisch ist diese Politik alles andere als erfolgreich. So sind weder Solar- noch Windkraftenergie ohne hohe staatliche Stützung in diesem Ausmaß überlebensfähig [vgl. auch, FAZ, 2017; Wiwo, 2019; Haucap, 2021, S. 171]. Zudem trägt sie wenig zum Schutz von Umwelt und Klima bei. Abgesehen vom enormen Landschaftsverbrauch, Schäden in der Tierwelt, Mais-Monokulturen führt sie zu keiner wesentlichen Verringerung von CO₂-Emissionen, die als Ursache für den Klimawandel angesehen werden, weil sie nicht mit dem EU-Emissionshandelssystem gekoppelt ist. Solange nämlich überschüssige Emissionsrechte nicht stillgelegt werden, kommt es lediglich zu einer Verlagerung der Emissionen, ohne, dass eine einzige Tonne CO₂ in der EU eingespart wird [Haucap, 2021].

Eine ähnlich erfolglose Entwicklung ist von der Verkehrswende zu erwarten, die ebenfalls auf Anmaßung von Wissen und Ausschaltung des Wettbewerbs als Entdeckungsverfahren basiert. Eingebettet in EU-Vereinbarungen zum CO₂-Ausstoß der Autos, bei dem Herstellern für ihre Fahrzeugflotte ein Höchstwert für den CO₂-Ausstoß pro Kilometer vorgegeben wird, sollen die Produzenten dazu gezwungen werden Elektroautos zu bauen. Es sind also auch hier wieder die politischen Akteure, die eine bestimmte Technologie vorgeben [vgl. auch Sinn, 2021]. Kann ein Unternehmen keine Elektroautos herstellen und verharret es beim heutigen durchschnittlichen Energiemix, wird es pro Fahrzeug ca. 6000 Euro Strafe zahlen oder sich mit einem Konkurrenten zusammenschließen müssen, der E-Autos bauen kann¹⁰. Hinzu kommt nun das Total-Verbot des direkten Einsatzes fossiler Brennstoffe für

¹⁰ Sinn [2019] weist darauf hin, dass die EU mit ihrer CO₂-Verordnung vom 17. April 2019 den Flottenverbrauch ab 2030 mit einem CO₂-Ausstoß von 59 Gramm pro Kilometer dermaßen niedrig gesetzt hat, dass selbst die cleversten Ingenieure nicht in der Lage sein werden, Verbrennungsmotoren mit den vorgegebenen Charakteristika zu bauen.

PKW-Motoren bis 2035. Gleichzeitig wird über eine sog. „Innovationsprämie“ bis zu 9000 € und Beschaffungsziele für die Fuhrparks der öffentlichen Hand versucht, den Kauf von Elektroautos zu fördern sowie Forschung und Entwicklung und der Ausbau der Ladeinfrastruktur subventioniert [vgl. ausführlicher BMWi, 2020]. Die Fördermaßnahmen werden dabei regelmäßig auf sog. „Autogipfeln“ zwischen Bund, Ländern und Vertretern der Automobilbranche ausgehandelt.

Eine schnelle und massive Substitution traditioneller Fahrzeuge durch Elektroautos ist bislang nicht eingetreten. Bis 2019 gab es in Deutschland lediglich 83.000 Elektrofahrzeuge. Mithilfe verstärkter Subventionen im Zuge der national Anti-Coronakrisen-Maßnahmen steig die Zahl der zugelassenen Elektroautos bis zum 1. Juli 2021 auf 439.000. Rechnet man noch die 426.200 Plug-In-Hybrid-Pkw dazu näherte sich die Zahl der elektrisch angetriebenen Pkw einer Million [Statista, 2021]. Bei insgesamt 47 Millionen zugelassen Fahrzeugen sind das immer noch lediglich 2%. Wie sehr offenbar Elektroautos an den Konsumentenwünschen vorbeigehen brachte im Juni 2019 der Entwicklungsmanager von BMW, Klaus Fröhlich, in einer Gesprächsrunde zum Ausdruck, als er konstatierte “there are no customer requests for battery-electric vehicles (BEV). None. There are regulator requests for BEVs, but no customer requests” [Forbes, 2019].

Fazit

Politische Akteure unterliegen zum Zwecke des Machtgewinns und -erhalts dem Anreiz zu wirtschaftspolitischem Aktionismus und rentenschaffenden Interventionen in das Marktgeschehen. Selbst wenn sie diesen Anreizen widerstehen könnten, fehlt ihnen in einem komplexen System wie es eine arbeitsteilige Volkswirtschaft darstellt das Wissen, um diese in gewünschte Richtungen zu lenken, weil sie nicht alle Neben- und Folgewirkungen abschätzen können. Daher kommt es zu weitverbreitetem Staatsversagen, das in der Regel schwerwiegendere wirtschaftliche und gesellschaftspolitische Folgen hat als Marktversagen. Aus diesem Grund ist auch in der sozialen Marktwirtschaft eine wirtschaftspolitische Zurückhaltung geboten. Diagnostizierter wirtschaftspolitischer Handlungsbedarf wäre nach Pennington [2011] sowie Leeson und Subrick [2006] auf ihre Robustheit bezüglich des Wissens- und Motivationsproblems zu überprüfen. Nur wenn die beabsichtigte Maßnahme geeignet ist, beide Probleme zu lösen, ist sie politökonomisch robust und empfehlenswert.

Freileich macht es das Attribut „sozial“ im Konzept der Sozialen Marktwirtschaft und die „Sozialstaatsklausel“ im deutschen Grundgesetz leicht, von dieser Zurückhaltung abzuweichen, bietet sie doch den verschiedensten Gruppen eine Legitimationsgrundlage unter Berufung auf die ethischen Werte der sozialen Sicherheit und sozialen Gerechtigkeit von der Politik Sonderregelungen einzufordern, die sie begünstigen, oder unter dem Schutzschild des „Sozialen“ alle möglichen Vorstellungen zu verfolgen, auch solche die mit der Konzeption grundsätzlich unvereinbar. Zu dem Sozialen hat sich in den letzten Jahrzehnten noch die Forderung des „Ökologischen“ als weiteres Einfallstor für Vorstellungen und praktisches Handeln, die den marktwirtschaftlichen Kern der sozialen Konzeption anzugreifen und in letzter Konsequenz sogar zu zerstören drohen [Schnellenbach, 2020].

Da die Realisierungschancen für konstitutionenökonomische Reformen, die die polit-ökonomischen Anreize so verändern, dass sie eine wirtschaftspolitische Zurückhaltung attraktiv machen, gering sind, weil sie von den politisch Handelnden eine Selbstbeschränkung verlangten, die nicht ihren Interessen entspricht, bleibt für die Anhänger einer liberalen, privilegienfreien Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung kaum anderes übrig als über Aufklärung zu versuchen, breitere Schichten der Bevölkerung über die negativen wirtschaftlichen und sozialen Folgen rentenschaffender Interventionen und die wohlstandfördernde Wirkung des wettbewerblichen Marktmechanismus zu informieren [vgl. auch Erlei, Lescke, Sauerland, 2007, S. 400]. Letztlich hängt es von der Aufgeklärtheit der Bürger ab, ob der immer weitergehende Weg in eine Rent-seeking Gesellschaft des politischen Kapitalismus gestoppt und institutionelle Reformen zugunsten der Allgemeinheit unternommen werden.

Dies ist kein einfaches Unterfangen. Zum einen bedarf es ausreichender ordnungs- und politökonomischer Kenntnisse, um das Staatshandeln kritisch beurteilen zu können. Zum anderen muss sich der marktwirtschaftliche Ordnungsgedanke in Zeiten, in denen in der veröffentlichten Meinung antikapitalistische Ressentiments gepflegt werden gegen die gesammelte Lobby der Partikularinteressen Gehör und Zustimmung zu verschaffen.

Andrzej Szplit*

SPOŁECZNO-EKOLOGICZNA GOSPODARKA RYNKOWA AKTYWNYM REZULTATEM TRAKTATU LIZBOŃSKIEGO

*Prawdziwy akt odkrycia nie polega na odnajdywaniu nowych łądów,
lecz na patrzeniu na stare w nowy sposób.*

Marcel Proust

Wprowadzenie

Tematyka niniejszego rozdziału nawiązuje do mojego artykułu pt. *Dlaczego (nie) Społeczna Gospodarka Rynkowa?* [Szplit, 2011]. Tytuł ten wynika z argumentów E. Mączyńskiej na temat optymalnego kształtu ustroju społeczno-gospodarczego, do którego powinna prowadzić polityka rządzących [Kleer, Mączyńska, Wierzbicki, 2009]. Mączyńska stwierdza, że spory trwają, mimo zapisu w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (art. 20), że „Społeczna Gospodarka Rynkowa oparta na wolności i działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej” [Konstytucja..., 1997]. Należy się zgodzić z autorką, że konstytucyjny zapis nie doprowadził niestety do uporządkowania kwestii ustroju gospodarczego, a w dodatku pojęcie Społecznej Gospodarki Rynkowej, mimo jego konstytucyjnej wagi, jest w Polsce (i z pewnością nie tylko tu) raczej mało rozpoznane. Nierzadko przypisuje mu się treści i znaczenie zgoła sprzeczne z koncepcją ordoliberalną – stanowiącą teoretyczną podstawę idei Społecznej Gospodarki Rynkowej. Odczuwana jest znacząca nieobecność tej koncepcji w aktualnych polemikach o wzorce przyszłych programów społeczno-gospodarczych. W przeważającej części dyskurs toczy się wokół dwóch tematów:

* Dr hab. Andrzej Szplit, prof. ucz. – Wyższa Szkoła Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach; andrzej.szplit@gmail.com.

dużego udziału państwa lub modeli rynkowych. W tej atmosferze giną koncepcje i wzorce Społecznej Gospodarki Rynkowej, niesłusznie przez wielu kojarzone z socjalną pomocą państwa. Wydaje się natomiast słuszne podkreślanie coraz to większej roli problemów środowiskowych, co w połączeniu z dramatem pandemii rodzi konieczność szybkich rozwiązań. Te współczesne problemy gospodarki rynkowej również w skali globalnej wiążą się z potrzebami poprawnego kształtowania profili działalności wszystkich organizacji. Celem rozdziału będzie wskazanie, w jakim kierunku zmierza gospodarka rynkowa wobec wymogów traktatu lizbońskiego i wynikających z niego ustaleń w sferze społecznej, ekonomicznej i ekologicznej. W konkluzji rozważana jest możliwość implementacji oceny euckenowskiego ładu stanowiącego.

5.1. Państwo a rynek, czyli Keynes vs. Hayek

Dyskusja na temat Społecznej Gospodarki Rynkowej prowadzi m.in. do kwestii zaliczenia jej (lub nie) do teorii neoliberalnej. Wielu specjalistów jest zgodnych co do opinii o jej neoliberalnym charakterze. Tu warto zaznaczyć, że wielki zwolennik rynku F.A. von Hayek rozumiał neoliberalizm jako nurt, w którym należałoby wyznawać zasadę: neoliberalizm jako odnowa klasycznego liberalizmu. Nie dziwi więc, że Hayek był sceptyczny wobec samej idei Społecznej Gospodarki Rynkowej i krytykował ją jako pojęcie, z którego można „wysać” wszelką treść.

Czasy Hayeka to lata 80. ubiegłego wieku, kiedy to panowała hayekowska pro-rynkowa krytyka niewydolnego centralnego planowania, choć i wtedy pamiętano radę Keynesa, że rynki wymagają nieustannych działań stabilizacyjnych. Obie teorie poszły w cień wobec teorii racjonalnych oczekiwań. Jednak późniejszy kryzys finansowy obalił tę teorię, co paradoksalnie wzbudziło dawne spory pomiędzy zwolennikami Hayeka i Keynesa. Pytania są zdumiewająco podobne do tych z lat wielkiego kryzysu: co powoduje załamanie rynku? Jak się w tym czasie zachowywać? Czy można zapobiegać kryzysom? Według Hayeka uzdrowienie gospodarki wymaga cięć inwestycji i zwiększenia oszczędności konsumentów, natomiast według Keynesa przeciwnie – należy ograniczać skłonności do oszczędzania i pobudzać wzrost konsumpcji, by podtrzymać oczekiwane zyski spółek. A więc Hayek żądał zaciskania pasa, a Keynes – większych wydatków. W latach 30. minionego stulecia Hayek przegrał z Keynesem, gdyż – jak zauważył Keynes – jeśli

wszyscy: gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa i rządy zechcą oszczędzać, gospodarka będzie zwalniać, aż ludzie staną się za biedni, żeby oszczędzać.

Również i obecnie większość keynesistów uważa, że zapobieżenie kryzysom wymaga wzmocnienia instrumentów makroekonomicznego zarządzania. Czy podobne głosy można usłyszeć w gronie zwolenników Społecznej Gospodarki Rynkowej? Wiele na to wskazuje. Analizując zakłócenia ruchu okrężnego np. podczas kryzysów globalnych, wybitny znawca przedmiotu H.F. Wünsche uważa, że przejawia się to przez sparaliżowanie gospodarki pomimo istnienia wyraźnie odczuwalnych ludzkich potrzeb i pomimo dysponowania przez nią wystarczającymi zdolnościami produkcyjnymi. Wünsche wskazuje, że L. Erhard, jeden z prominentnych przedstawicieli Społecznej Gospodarki Rynkowej, opisywał ten stan w sposób następujący: „Gospodarka niedomaga w sytuacji nadmiernej ilości produktów w prawdziwym arsenale pełnym różnorodnych czynników produkcji” [Mączyńska, Pysz, 2010]. Według niego paraliż tego rodzaju może być wyeliminowany tylko poprzez sztucznie wygenerowany dodatkowy popyt. Oznacza to, że w sytuacji nadmiernej podaży Erhard zalecałby działania polityki finansowej i kredytowej, czyli dokładnie to samo, co zalecał J.M. Keynes [Mączyńska, Pysz, 2010]. Według teoretyków Społecznej Gospodarki Rynkowej normalna recesja nie jest wywołana przez zakłócenia ruchu okrężnego, lecz przez błędne oczekiwania i zbyt wielkie inwestycje w fazie bo-omu. Z tego powodu recesja nie może być przewyciężona w wyniku sztucznego kreowania dodatkowego popytu. Eliminacja nadwyżki podaży globalnej zgodnie z propozycjami Keynesa doprowadziłaby do zniekształcenia dotychczas istniejącej struktury gospodarki, gdyż dodatkowe wydatki państwa nie mogą być rozdzielone równomiernie na wszystkie branże gospodarki. W sytuacji, gdy interwencje te nie przyniosą ożywienia gospodarki, mogą pojawiać się kolejne problemy związane z koniecznością spłaty zaciągniętych kredytów, a w konsekwencji generujące wzrost zadłużenia państwa [Mączyńska, Pysz, 2010].

5.2. Jeśli nie Hayek i Keynes, to kto?

W ostatnich latach, po wybuchu światowego kryzysu finansowego, zagrożen środowiskowych i dramatu pandemii rozgorzała ożywiona dyskusja o przyczynach gospodarczych kłopotów i przyszłym modelu gospodarczym. W literaturze światowej jest coraz więcej opracowań dotyczących ideologii neoliberalnych, ale trudno sprecyzować, jak to się stało, że grupa ekonomistów i filozofów wywodząca

się z Uniwersytetu w Chicago potrafiła wyrzucić tak potężny wpływ na rzeczywistość w krajach rozwiniętych, instalując w nich wersję kapitalizmu nazwaną przez E. Littwaka „turbokapitalizmem” [Littwak, 2000]. W takich warunkach wybrano jedną tylko wersję liberalizmu także w Polsce. Charakteryzuje się ona przekonaniem, że:

- ekonomia to nauka ścisła (a nie nauka społeczna), jedyne zatem problemy są natury technicznej,
- nacjonalizacja jest zawsze złem,
- pieniądze drukują tylko populiści.

Trudno zrozumieć, dlaczego preferowany wariant kapitalizmu uważany jest w Polsce za jedyne możliwy i niezmienny. Dotychczasowa dyskusja nad wyczerpywaniem się starych koncepcji dowodzi, że m.in. dzięki obecnym problemom wiele prawd zapisanych w podręcznikach ekonomii się nie sprawdza. A życie pisze nowe. To już koniec świata, jaki znaliśmy – tak 24 lutego br., w dniu ataku Rosji na Ukrainę znawcy przyszłości ogłosili swoją kapitulację. W ten sam sposób polegli dwa lata temu, kiedy WHO ogłosiła pandemię COVID-19. Słynny wróżbita i niepoprawny optymista Francis Fukuyama wieszczy szybki upadek Rosji i na gruzach wojennych rozkwit globalnej demokracji. Tak dobrze nie ocenia przyszłość najmodniejszy obecnie wizjoner Yuval Noah Harari. Jego zdaniem wybuch wojny już wywołał falę, która niczym tsunami zaczęła obiegać planetę. Pierwszym jej skutkiem jest globalne zwiększenie budżetów na zbrojenia – zrobiło to błyskawicznie wiele państw, m.in. Niemcy i Polska. Rewers tych decyzji to mniej pieniędzy na edukację, naukę, programy socjalne, ochronę zagrożonych ekosystemów [Bartkowiak, 2022]. Warto spojrzeć na obecną sytuację przez pryzmat konceptu Amerykanina Iana Bremmera, czyli krzywej Bremmera. Obrazuje ona zależność pomiędzy stabilnością państwa a jego otwartością. Krzywa pokazuje, że otwarcie na demokrację po fazie autokracji zawsze wywołuje najpierw pewną destabilizację (transformacja), jednak z czasem, gdy demokratyczne instytucje krzepną, poziom stabilizacji szybuje w górę [Bartkowiak, 2022]. Zanim Ukraina i inne państwa doświadczą tej zmiany, należy liczyć się z turbulencjami, o których mówi Harari, ale i inni analitycy. Mamy zachwiane poczucie bezpieczeństwa, mamy olbrzymią niepewność w gospodarce związaną z nieuchronnym wzrostem kosztów prowadzenia każdej działalności. Będziemy polem niezwykłego eksperymentu: społecznego, ekonomicznego, ekologicznego, ale i politycznego.

Czy na te wyzwania odpowiada koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej? Definicję Społecznej Gospodarki Rynkowej najlepiej moim zdaniem oddaje

L. Erhard: „Głęboki sens SGR polega na połączeniu zasady wolności na rynku z zasadą równości społecznej oraz moralną odpowiedzialnością każdej jednostki za społeczeństwo jako całość” [Erhard, 2012]. Termin ten jednak powstał kilkadziesiąt lat temu i w zupełnie różnych od obecnych warunkach. Powstaje więc pytanie, czy możliwe jest kontynuowanie SGR w warunkach XXI wieku? SGR według Erharda wychodziła od bezwarunkowego wyznania wiary w wolność, jednocześnie był wymóg, żeby zasadnicza wolnościowa orientacja polityki została przetransformowana w klarowną koncepcję polityki gospodarczej, w której byłyby jednoznacznie zdefiniowane zarówno cele, jak i ściśle sformułowane kryteria, na podstawie których można byłoby dokładnie rozróżnić niedopuszczalną interwencję państwa w przebieg procesu gospodarowania od koniecznych działań polityki, służących kształtowaniu ładu gospodarczego. E. Mączyńska uważa, że idee SGR cechuje holizm, czyli kompleksowe uwzględnienie poszczególnych elementów niezwykle złożonego systemu, jakim jest ład społeczno-gospodarczy. P. Pysz, interpretując zasady SGR, koncentruje się na trzech problemach: zawodności państwa, zawodności rynku i zawodności jednostki ludzkiej [Mączyńska, Pysz, 2010]. Nie należy według niego ograniczać się do tego, co cechuje tradycyjny liberalizm, tzn. do walki o wolność jednostek gospodarujących i swobodne funkcjonowanie rynku. Konieczne jest uzupełnienie sztandarowej walki liberałów o wolność i wolny rynek, o politykę kształtowania przez państwo wolnościowego ładu gospodarczego. Pogląd ten występuje także w publikacjach Erharda.

W obecnej dyskusji nad przyszłym modelem gospodarowania w Polsce dochodzą do głosu zwolennicy zmian w programach społeczno-gospodarczych z większym uwzględnieniem rozwiązywania problemów środowiskowych. Możliwości rozwiązywania tych problemów stwarzają postulaty traktatu lizbońskiego i jego rozporządzenia.

5.3. Traktat lizboński perspektywą postępu społeczno-gospodarczego Europy

Traktat lizboński (oficjalnie Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską w wersji roboczej określany jako traktat reformujący) to umowa międzynarodowa zakładająca m.in. reformę instytucji Unii Europejskiej, podpisana 13 grudnia 2007 roku w Lizbonie. Traktat wszedł w życie 1 grudnia 2009 r. Zatwierdzenie traktatu poprzedziły ustalenia

z Międzynarodowej Konferencji w Lizbonie z udziałem członków Parlamentu Europejskiego, który był reprezentowany przez Elmara Broka, Enrique Baron Crespo oraz Andrew Duffa [Hageman, 2007].

Traktat z Lizbony stawia przed Unią ambitne cele społeczno-gospodarcze. We wszystkich obszarach polityki i wszystkich swoich działaniach UE będzie dążyć do wysokiego stopnia realizacji wyznaczonych celów. W traktacie zobowiązuje się do popierania na arenie międzynarodowej działań związanych z regionalnymi globalnymi problemami środowiska, zwłaszcza ze zmianą klimatu.

Postanowienia traktatu lizbońskiego odgrywają niewątpliwie istotną rolę społeczno-gospodarczą, ale należy też odnotować liczne porozumienia poprzedzające ten akt. Jednym z tych porozumień jest Manifest z Davos. W tym niewielkim szwajcarskim mieście, znanym z powtarzaniem cyklicznie Światowym Forum Ekonomicznym, podczas III Europejskiego Zarządzania w roku 1973 uzgodniono w międzynarodowym gronie ekspertów manifest, którego celem było upowszechnienie dobrych standardów w zakresie prowadzenia biznesu. Był to czas wpływów amerykańskiego noblisty Milтона Friedmana, który upowszechniał tezę, że najważniejszy w biznesie jest zysk dla właścicieli. W opozycji do tego uznano, że właściciele i działający z ich upoważnienia menedżerowie mają dążyć do uwzględnienia i harmonizowania interesów wszystkich interesariuszy. Wobec klientów przedsiębiorcy i menedżerowie mają dążyć do oferowania dobrej jakości produktów. Wobec pracowników – zapewnienia miejsc pracy, dobrych warunków pracy i humanizacji pracy. Wobec społeczeństwa – wykorzystywać wiedzę i zasoby dla jego dobra oraz zapewnić obecnym i przyszłym pokoleniom warte życia środowisko. Manifest z Davos był pierwszym tego typu międzynarodowym porozumieniem. Wywarł on pozytywny wpływ na sposób myślenia i na rzeczywistość, choć raczej zainicjował dłuższy w czasie proces niż przełom [Zaleśna, 2019].

Warte odnotowania porozumienia to: Europejska Sieć Etyki z 1987 r., Zasady Okrągłego Stołu z Caux z 1994 r., czy też Globalne Porozumienie zaproponowane przez Sekretarza Generalnego ONZ Kofiego Annana z 2000 r.

Jednym z najważniejszych zadań stojących przed decydentami, a wynikającymi z ustaleń traktatu z Lizbony, jest przestrzeganie zasad koncepcji sustainable development, tłumaczona jako rozwój zrównoważony lub rozwój trwały. Przeciwnicy wyrażenia rozwój zrównoważony jako argument przytaczają pogląd, że wyraża

on presję na równowagę jako słaby bodziec do odkrywania rezerw i świadomą rezygnację z kreatywnych działań.

Sustainable development można podzielić na trzy sfery:

- gospodarczą, związaną z gospodarką rynkową, zmniejszaniem pauperyzacji społeczeństwa, odpowiedzialnością organizacji,
- społeczną, uwzględniającą m.in. zdrowie człowieka, dobre rządy, pokój i bezpieczeństwo,
- ekologiczną, w skład której wchodzi – zasoby naturalne, zapobieganie katastrofom i klęskom żywiołowym, rozsądna urbanizacja itp.

Sustainable development wchodzi w skład głównych priorytetów unijnej strategii wzrostu Europa 2020. Zakłada m.in. wprowadzenie innowacji w celu zwiększenia efektywności wykorzystywanych zasobów na rzecz tzw. inteligentnego wzrostu gospodarczego (np. działalność smart factory w ramach 4. Rewolucji Przemysłowej), który oznacza poprawę wyników w takich dziedzinach jak:

- edukacja,
- badania naukowe i innowacje,
- społeczeństwo cyfrowe.

W Polsce powstały już strategiczne dokumenty, które wskazują kluczowe wyzwania, uwzględniające dziesięć obszarów decydujących o długoterminowym, stabilnym rozwoju. Są to:

- wzrost i konkurencyjność,
- sytuacja demograficzna,
- wysoka aktywność zawodowa oraz adaptacyjność zasobów pracy,
- odpowiedni potencjał infrastruktury,
- bezpieczeństwo energetyczno-klimatyczne,
- gospodarka oparta na wiedzy i rozwój kapitału intelektualnego,
- solidarność i spójność regionalna,
- poprawa spójności społecznej,
- sprawne państwo,
- wzrost kapitału społecznego Polski.

Wiele z powyższych ustaleń ma charakter makroekonomiczny. Dużo przemawia za tym, że realizacja sustainable development na poziomie jednostek organizacyjnych (przedsiębiorstw) może się odbywać poprzez implementację zasad Społecznej Gospodarki Rynkowej.

5.4. Społeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa rezultatem koncepcji sustainable development

Koncepcja sustainable development obejmuje sfery: gospodarczą, społeczną i ekologiczną. Wydaje się więc, że badania Społecznej Gospodarki Rynkowej mogłyby być rozszerzone o problematykę środowiskową.

W rozdziale poszukuje się odpowiedzi na zagrożenia kryzysowe, używając do tego odniesień i rozwiązań związanych z osiągnięciem ładu gospodarowania, w tym odwołania do teorii ordo, zaliczanych przez główny nurt teorii neoklasycznej do grupy tzw. heterodoksyjnych szkół myślenia ekonomicznego.

Tabela 5.1. Kierunki myślenia neoliberalizmu

Nazwa kierunku	Główne zadania	Przedstawiciele
Tradycyjny neoliberalizm	Odnowa klasycznego liberalizmu. Spontaniczny rozwój ładu konkurencyjnego	Friedrich August von Hayek Ludwig von Mises
Ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa	Ukształtowanie przez państwo ładu konkurencyjnego oraz w razie konieczności zgodne z logiką rynku interwencje w przebieg procesu gospodarczego	Franz Böhm Walter Eucken Ludwig Erhard Wilhelm Röpke Alexander Rüstow
Neoliberalna ekonomia podażowa	Wzmocnienie strony podaży w gospodarce	Milton Friedman Arthur Laufer Ronald Reagan Margaret Thatcher
Ordoliberalizm i społeczno-ekologiczna gospodarka rynkowa	Kształtowanie przez państwo ładu konkurencyjnego zgodnego z logiką rynku i regulacjami New Green Deal (Zielonego Nowego Ładu)	Alexandra Ocasio-Cortez David Adler Elżbieta Mączyńska Greta Thunberg Grzegorz Kołodko Rafał Krupski Hu Angang Janis Warufakis Jerzy Hausner Noami Klein Piotr Pysz Ursula von der Leyen

Źródło: opracowanie własne, na podstawie P. Pysz [2005].

Uważa się, że rozwój nauk ekonomicznych winien czerpać z teorii ordo i zarazem z zasady ładu gospodarczego w sensie miejsca jej w danym czasie i miejscu,

przy uwzględnieniu różnic kulturowych. W teorii ordo koncepcji ładu gospodarczego postuluje się, żeby ład doprowadził do przewyciężenia istniejącego w kryzysie (pandemii) zarządzania podmiotami gospodarującymi nieporządku, chaosu i anarchii. Sformułowane dawniej koncepcje ładu stanowionego Euckena oraz ładu spontanicznego von Hayeka wymagają w obecnej pandemicznej sytuacji empirycznej weryfikacji.

Na wymóg nowego podejścia do nauk ekonomicznych zwracają też uwagę Grzegorz Kołodko [2020] oraz przedstawiciele Open Eyes Economy. Z ich analiz wynika konstatacja, że świat, który dotychczas znaliśmy i uważaliśmy za bezpieczny zmienia się. Nie działa już to, co działało dotychczas. J. Hausner twierdzi, że musimy wyjść poza schematy i zastanowić się, jaka powinna być przyszła długofalowa ścieżka rozwoju, zwracając przy tym uwagę na problem braku równowagi sił. Ten brak wywołał tzw. quarterly capitalism, czyli kapitalizm kwartalny, w którym liczy się krótkoterminowy wynik, a nikt nie martwi się o solidne podstawy czy uczciwość w biznesie. Jednak bez nich nie da się nic stabilnego zbudować i osiągnąć trwałego rozwoju, zaznacza J. Hausner. Rozwiązaniem jest powrót do gospodarki opartej na wartościach i zaufaniu oraz na nowej filozofii zarządzania firmą i jej marką [Hausner, 2019].

Dramat pandemii zderza się dodatkowo z wielkim zagrożeniem ekologicznym. Zrodziło to potrzebę poszukiwania niezbędnych rozwiązań. Warto tu przypomnieć o rozwijanej w Niemczech i Wielkiej Brytanii, a niemal równolegle w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie koncepcji Nowego Ładu Ekologicznego czy Zielonego (New Green Deal). W USA jest on propagowany przez Alexandrę Ocasio-Cortez i większość demokratycznych członków Izby Reprezentantów. Zwolennicy tego nurtu postulują zwiększenie roli państwa, zakresu świadczeń socjalnych, bój z zaśmiecaniem planety (w tym przede wszystkim z plastikiem), szybkie przechodzenie na alternatywne źródła energii oraz całkowitą zmianę istniejącej infrastruktury komunikacyjnej, z przejściem na źródła solarne i wiatrowe oraz samochody elektryczne. Główne cele to: powszechna opieka zdrowotna, gwarantowana praca na etacie, prawo do zamieszkania w godziwych warunkach, obowiązkowa szkoła średnia, 100% energii ze źródeł odnawialnych do 2030 roku.

Wybór właściwego rozwiązania będzie w dużym stopniu zależeć od odpowiedniego podejścia systemowego i instytucjonalnego. Już obecnie, choć do końca pandemii daleko, a ostateczny wynik nie jest znany, dużo na to wskazuje, że pandemia wywoła dalekosiężne skutki: gospodarcze, w tym zagrożenia skuteczności

łańcuchów dostaw i utrwalone już prawa globalizacji, społeczne, w tym w zakresie ochrony zdrowia i mobilności, geostrategiczne, a także mentalne.

Uwzględniając powyższe uwagi, dostrzega się obecnie cztery istotne problemy środowiskowe. Pierwszym jest dostosowanie infrastruktury oraz łańcucha dostaw do zmieniających się warunków pogodowych. Drugim problemem są wzrastające opłaty środowiskowe głównie za emisję gazów cieplarnianych. W ten sposób rządy poszczególnych państw chcą zmusić firmy do dekarbonizacji i zachęcać do podejmowania green inicjatyw. Trzecim wyzwaniem jest zwiększające się ryzyko rozpraw sądowych. Coraz więcej grup prawniczych, stowarzyszeń, składa pozwy sądowe przeciw ich zdaniem nieuczciwym firmom. Czwartym problemem jest konieczność wprowadzania technologii, maszyn nieszkodzących środowisku (green machines) [Bugdol, Stańczyk, 2021].

Jak zaznaczono wcześniej, istotnym elementem implementacji koncepcji sustainable development i opartego na niej modelu Społeczno-Ekologicznej Gospodarki Rynkowej jest ocena zamierzeń. W kolejnym podrozdziale będzie podana metoda oceny skuteczności (ładu) podejmowanych działań.

5.5. Metoda oceny stopnia skuteczności (ładu)

Zdaniem autora na stopień oceny sytuacji ekonomicznej (euckenowskiego ładu gospodarowania) przedsięwzięć wpływają czynniki, które można zaliczyć do następujących grup:

- strategia,
- model biznesowy,
- otoczenie,
- analiza sytuacji finansowej,
- społeczna inżynieria biznesu.

Dokonując oceny stopnia ładu gospodarowania, bierze się pod uwagę strategię, a zwłaszcza, czy została opracowana na podstawie modelu biznesowego, następnie analizuje się elementy modelu biznesowego, do których należą czynniki wpływające na przychody ze sprzedaży, tworzenie wartości, łańcuch wartości, zasoby/kompetencje oraz działania na rzecz członków organizacji. Następnie analizuje się otoczenie dalsze, sytuację finansową oraz społeczną inżynierię biznesu.

Aby móc określić stopień ładu gospodarowania należy udzielić odpowiedzi na następujące pytania:

I. Strategia:

Czy strategia organizacji wynika z modelu biznesowego?

II. Model biznesowy:

Czy organizacja ma zidentyfikowane czynniki wpływające na przychody ze sprzedaży?

Czy organizacja tworzy wartość dla klienta w sferze dotyczącej:

- produktu?
- innowacji?
- opakowania?
- marketingu sprzedaży?
- dystrybucji?
- badań i rozwoju?
- jakości?
- ekologii?

Czy organizacja realizuje działania w ramach łańcucha wartości w obszarze:

- logistyki zaopatrzenia?
- logistyki produkcji?
- logistyki dystrybucji?
- badań i rozwoju?
- marketingu?
- usług finansowych?
- licencjonowania produktów/znaków towarowych?
- przestrzegania norm ekologicznych?

Czy organizacja określiła potencjał konkurencyjny posiadanych zasobów/ kompetencji w sferze:

- działalności badawczo-rozwojowej?
- produkcji?
- zarządzania jakością?
- logistyki zaopatrzenia?
- marketingu?
- finansów?
- zatrudnienia?
- organizacji i zarządzania?
- ochrony środowiska?

Czy organizacja podejmuje działania na rzecz jej członków?

III. Otoczenie:

Czy organizacja zna rynek i jego ograniczenia?

Czy organizacja zna konkurentów?

Czy organizacja zna producentów dóbr substytucyjnych i komplementarnych?

Czy organizacja zna klientów?

Czy organizacja ma podpisane umowy z sojusznikami strategicznymi?

Czy organizacja ma podpisane umowy długoterminowe z dostawcami?

Czy organizacja ma podpisane umowy długoterminowe z kooperantami?

Czy organizacja ma podpisane umowy długoterminowe z usługodawcami?

Czy organizacja zna potrzeby społeczności lokalnej?

Czy organizacja jest wrażliwa na zmiany regulacji prawnych?

Czy organizacja zna reguły relacji międzyorganizacyjnych?

Czy organizacja zna determinanty instytucjonalizacji otoczenia biznesu?

Czy organizacja jest wrażliwa na zmiany polityki fiskalnej?

Czy organizacja jest wrażliwa na zmiany polityki pieniężno-kredytowej?

Czy organizacja jest wrażliwa na zmiany ekologiczne?

IV. Analiza sytuacji finansowej:

Czy organizacja wykazuje stały wzrost przychodów ze sprzedaży?

Czy organizacja wykazuje dodatni wynik na działalności operacyjnej?

Czy organizacja wykazuje wzrost wskaźników rentowności sprzedaży, aktywów i kapitału własnego?

Czy organizacja ma dodatni, stabilny przepływ pieniężny?

Czy organizacja kieruje się zasadą co najmniej srebrnej reguły bilansowej?

Czy organizacja zachowuje płynność finansową?

Czy wypracowany zysk w znacznym stopniu przeznaczany jest na rozwój organizacji?

V. Społeczna inżynieria biznesu:

Czy organizacja stosuje mechanizmy społecznej inżynierii biznesu?

Aby określić stopień ładu gospodarowania w organizacji, należy zastosować następujący wzór:

$$S = \frac{1}{48} \sum_{w=1}^3 K_w \times w$$

gdzie:

S – stopień ładu gospodarowania,

48 – liczba czynników,

K_w – liczba odpowiedzi dla $w=1, \dots, 3$,

w – wartość odpowiedzi przy zastosowaniu trzystopniowej skali Likerta: 1–3, gdzie 1 – nie dotyczy, 2 – częściowo dotyczy, 3 – całkowicie dotyczy.

W zależności od uzyskanych wyników wskaźnika S , który może przyjmować wartości od 1 do 3, można ocenić stopień ładu gospodarowania w organizacji według skali podanej na rysunku 5.1. Jak z niego wynika najniższa wartość skali określa chaos, a najwyższa odpowiedni stopień ładu. W celu lepszego zobrazowania istotności zjawiska ładu gospodarowania w organizacji poszczególnym stopniom ładu nadano odpowiedni kolor.

Rysunek 5.1. Stopnie ładu gospodarowania w organizacji

Źródło: opracowanie własne.

Kierownictwo, poprzez ocenę stopnia realizacji określonych elementów konstytuujących sytuację (ład gospodarowania) i odnosząc wyniki obliczeń na rysunek, może podejmować odpowiednie działania poprzez kształtowanie poszczególnych elementów w ten sposób, aby określić odpowiedni poziom ładu w organizacji i albo wybrać właściwego partnera, albo skłonić go do zamierzeń usprawniających.

Podsumowanie

Społeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa to przede wszystkim budowanie świadomości, która związana jest z wartościami, zachowaniami, udziałem wszystkich uczestników życia społeczno-ekonomicznego. W rozdziale przedstawiono

elementy wpływające na zachowania prospołeczne i proekologiczne. Przedstawiono aktualne szanse dalszego rozwoju w ramach badanej koncepcji SGR, a zarazem zagrożenia wynikające z działalności ludzkiej, co powodowało do implementacji modelu Społeczno-Ekologicznej Gospodarki Rynkowej. Podany w końcowej części rozdziału model oceny euckenowskiego ładu stanowionego jest propozycją możliwości monitorowania systemu.

CZEŚĆ II.

SPOŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA
A SEKTOR FINANSOWY

*Harold James**

WHY CAN'T YOU SEE / WHAT YOU'RE DOING TO ME / WHEN YOU DON'T BELIEVE A WORD I SAY: THE ROLE OF CENTRAL BANKS IN REBUILDING SOCIAL CAPITAL

Introduction

Industrial societies have been overwhelmed by a tidal wave of distrust. As Elvis Presley had it, “We can’t go on together / With suspicious minds (suspicious minds) / And we can’t build our dreams / On suspicious minds.” The doubts exist on two levels: first, concern about the competence or effectiveness of governments and political institutions in managing responses to economic, medical, diplomatic and military emergencies; second, fears about a loss of privacy in a world dominated by information controlled primarily by private companies (big tech) that may manipulate price signals in order to influence and mold behavior through complex and intransparent algorithms. These worries build on each other, and induce and develop a paranoid mindset.

6.1. Central Banks

Social capital is built through robust interpersonal connections, trust in others, and a backstop in the form of legal enforcement. Trust in price signals is a vital component of the way in which we interact: rapidly changing prices undermine the basis of trust. Generating that trust is at the heart of the mission of central banks.

* Prof. Harold James – Professor of History and International Affairs at Princeton University and the author of the forthcoming book *The War of Words: A Glossary of Globalization*; e-mail: hjames@princeton.edu.

In the global financial crisis, especially after 2010, central banks were at the center of crisis management and crisis containment. That was a consequence of politics, or political failure. For different reasons the US, the UK and the Eurozone all moved to quite abrupt fiscal tightening and backed off from the 2008–9 mantra of coordinated anti-crisis fiscal stimulus. So central banks were left holding the fragile baby, the world economy. They were then described as rock stars, or as the only adults in the room. It was tempting to think that they could – and should – do everything. And then indeed they did everything, and more. At the beginning of the Covid crisis, in March 2020, they managed a unique and coordinated rescue effort, and successfully prevented a global financial panic centered around a sell-off of secure assets (US treasuries). Now they are providing the crucial weapon in the fight against Putin’s aggression.

It is not surprising that the newly prominent role of central banks has brought relief, praise, but also considerable criticism. Across the world, central banks stood in the center of social fissures. There has long been an anti-Fed sentiment on both the far right and the far left in the USA, and the global financial crisis produced more demands to “audit the Fed.” Amid a heightened concern with racial and social equity, it looked as if the central bank’s actions had driven up asset prices, and fueled a rise in wealth inequality. In Europe, the ECB and appointments to its board became a part of an epic struggle between North and South. The Bank of England was criticized for political interventions in the 2010 elections, for being sympathetic to the Remain cause before and even after the 2016 referendum, and now for calling for wage moderation as part of an anti-inflation strategy. The *Financial Times* economics commentator Martin Sandbu tweeted: “why does the governor of the Bank of England encourage restraint in wage demands but not call for restraint in businesses’ attempts to protect their profit margins? Intellectual bias, ideology, greater resignation wrt price- than wage-setting, or something else?”

If central banks can do a lot, they cannot actually do everything (make vaccines or anti-viral drugs, or for that matter anti-tank missiles). They cannot live up to everyone’s expectations in societies that have become more and more polarized. It is a classic tragedy of rising expectations: central banks promise stability, create expectations of more stability, and encounter disenchantment when the world turns out to be uncertain, insecure, and threatening. That is Elvis’s “trap”: “I can’t walk out / Because I love you too much, baby / Why can’t you see / What you’re doing to me / When you don’t believe a word I say.” How can central banks’

declarations of their credibility really be expected to evoke trust, if projections and assurances are turning out to be so unreliable?

The question of whether monetary authorities can build trust and social capital in an age when these have been eroded everywhere is salient. And exactly what should they do? It's hard to claim that they should concentrate on making better guesses about an unpredictable future. That is especially true when we don't know and can't know about geopolitical uncertainty, the pace of climate change, or even the dynamics of social disintegration.

Today, the balance is different to 2010: instead of a worry about debt, there is perhaps too much confidence that high levels of government debt can be sustainably financed, and too much belief that governments can find solutions. Covid has led to a push for governments to do more, and at the same time increased the extent of fiscal strain. Greater military expenditure, price surges, shortages, scarcities and the need to deal with the humanitarian challenge of large refugee movements, will all add to the strain. The effect of the past decade, as well as the new extent of the strain, leads to the assumption that central banks will be pushed by politics to fall in line. But there is a profound challenge, as the successes of the 2010s rely on the assumption that government debt in advanced countries and also in many (but not all) key emerging markets is practically free from inflation risk, and that governments will in consequence be able to borrow from investors at a lower rate than the investors themselves use to discount the future. This can be thought of as the extraordinary (perhaps exorbitant) privilege of the safe asset.

6.2. Price Stability and Full Employment

When central banks were reshaped in the late twentieth century to become modern central banks, they were conventionally mandated by legislation to pursue two objectives: price stability and full employment. The Federal Reserve had what is usually described as a dual mandate, though actually the text of the 1977 law lays out a triple mandate, on which more later: "maintain long run growth of the monetary and credit aggregates commensurate with the economy's long run potential to increase production, so as to promote effectively the goals of maximum employment, stable prices and moderate long-term interest rates." Section 11 of the 1998 Bank of England Act specifies that: "In relation to monetary policy, the objectives of the Bank of England shall be- (a)to maintain price stability, and (b)

subject to that, to support the economic policy of Her Majesty's Government, including its objectives for growth and employment." The ECB statute clearly prioritizes price stability: "The primary objective of the ESCB shall be to maintain price stability. Without prejudice to the objective of price stability, it shall support the general economic policies in the Union with a view to contributing to the achievement of the objectives of the Union as laid down in Article 3 of the Treaty on European Union."

The 1978 Humphrey-Hawkins Act, which created the Fed's modern institutional framework, concluded that "Aggregate monetary and fiscal policies alone have been unable to achieve full employment and production, increased real income, balanced growth, a balanced Federal budget, adequate productivity growth, proper attention to national priorities, achievement of an improved trade balance, and reasonable price stability, and therefore must be supplemented by other measures designed to serve these ends." It envisaged "improved coordination among the President, the Congress, and the Board of Governors of the Federal Reserve System."

If it is correct – as I believe it to be – that the twin Covid and Russia-Ukraine crises are part of a fundamental caesura or structural break in the world economy, then the mission of central banks will become controversial. First, because full employment becomes elusive when there are major shifts in the labor market, with large areas of economic activity subject to offshoring or automatization. In the last thirty years of globalization, technology and trade led largely to a loss of manufacturing jobs, and a displacement of manual workers. Many interpret the social turmoils and the political radicalization of the 2010s as responses to those forces. But we are now seeing, in part driven by pandemic era shifts, a displacement of service jobs: administrative office jobs can be done remotely, but also by algorithm. Telemedicine, and remote learning, will displace workers in hospitals, schools and universities (incidentally rising medical and educational expenses were major drivers of increases in the cost of living over recent decades). There will be new and disconcerting types of unemployment in services and white collar work.

Second, price stability is problematical when there are major structural shifts, as relative prices should be expected to move dramatically. In these circumstances, measurement will be controversial, and the calculation of cost increases will seem idiosyncratic. The pandemic also coincides with an altered awareness of our relationship with the environment. 2021 was not only a year of viral devastation, but also of unique environmental catastrophes, and the issue of financing a transition to green or clean energy became more urgent. In adjusting

to the new challenge, and not just to the short term dislocation of Russian gas supplies, energy costs should rise.

6.3. Managing Money

The modern philosophy of central banking in fact focused on the specific price mandate. That has a justification, which is built on the idea of a need for a constant reference point or a focus of stability. We can think of a world that is connected by two types of money – one constituted by credit and dependent on trust, the other quite independent of trust. An iconic sign in American shops used to say, “In God we trust; all others must pay cash.” The existence of a secure asset not dependent on chains of credit connections is the precondition for restoring and rebuilding trust when it has collapsed in panics, when everyone doubts everyone else. There is a profound challenge when a special category of debt, government debt, no longer provides that secure asset.

For millennia, that secure asset was constituted by metallic money. It was not quite right to think of such metals as having an absolutely secure price: the price of gold and silver were affected by chance discoveries of new ore fields. There was always a dream of providing a more secure or a more stable asset: that drove the Scottish adventurer John Law to lay out a scheme for replacing France's metallic money stock entirely in 1720. Or at the end of the nineteenth century, the German monetary theorist Karl Helfferich very clearly laid out the argument why a managed (paper) currency, dependent on government credit, could be a superior solution. “The very nature of such an organisation of money would make it appear possible to have, at all times, absolute equilibrium between the supply of and the demand for currency, and so to secure stability of value, with complete independence of the currency from any economic phenomena.”

Law and Helfferich are now both notorious figures. Rather than being acclaimed as monetary innovators, they are seen as the promoters of two of the most devastating and destructive inflationary episodes, in which radical price movements destroyed social trust altogether.

Poor Helfferich. He was quite prescient. At the same as he laid out his argument for the theoretical desirability of a managed currency, he also explained why it would lead inexorably to social polarization: “Even to the State itself the unrestricted possibility of making money out of nothing is too tempting for us to

feel quite certain that there would be no misuse of the power for fiscal purposes. Added to this, especially in these times of economic controversies, a fight would result between the interests concerned, and this fight would, in the absence of an objective criterion, be decided in advance, not by reason and justice but by brute force only. On the one side we should have all those who owe money fighting for the greatest possible issue of money and for the largest possible diminution in the value of money, and on the other side we should have creditors and all those in receipt of fixed salaries, dividends, and wages who would be interested in the preservation and the increase of the value of money. The fight which would be waged round the value of money would, more than any other economic conflict between various interests, necessarily lead to the demoralisation of economic and of social life. Such destructive controversies can be avoided – not completely, as otherwise we should never have had a ‘currency question’ – by placing the value of money in a position of dependence upon one of the precious metals, the value of which is not within the sphere of influence of the economic parties, and the properties of which give a greater guarantee of security for an approximate stability of its value than has so far been observed in any other commodity.”

It was only after painful errors that central banks – first in industrial countries, and then, in the early twenty-first century also in emerging markets – learnt how to provide a stable non-commodity based money. It relies on the capability of states to impose taxation, and when that capacity diminishes, trust in the stability of the currency quickly fades. In these circumstances, owners of assets will look for alternatives, and privately generated substitutes may be the most attractive choice.

6.4. Purposes

Actually, central banks weren’t set up to deliver price stability. There are two fundamental purposes behind the original impetus – to manage government debt, and to provide financial stability – but it is also true that the absence of price stability endangers both these functions. The oldest central banks were concerned primarily with making government debt easier to finance, and consequently wars easier to pay for. The world’s second oldest central bank, the Bank of England, was established in 1694, as a mechanism for “the carrying on the Warr against France,” as the preamble to the statute put it. The Bank of England model was

already regarded by the mid-eighteenth century as a spectacular success, and was imitated – most influentially by Alexander Hamilton, who studied it extensively, and used it as a basis for the First Bank of the United States, and by Napoleon in establishing the Banque de France. That model then in turn influenced a new wave of central bank creation in Napoleonic and post-Napoleonic Europe. In the middle of the nineteenth century, with the onset of modern globalization, and with large capital movements, a new motivation appeared alongside the older consideration about public debt management: financial stability. The German Reichsbank came not with the foundation of the German Empire of 1871 but rather after the financial crisis of 1873; the Federal Reserve was a response to the panic of October 1907. The aim was to overcome temporary stringency, liquidity crises, with what the Federal Reserve statute calls an “elastic” currency.

The modern rethinking of central banks in the 1990s involved in many countries eliminating both debt management and a financial stability mandate, precisely in order to ensure price stability by removing responsibilities that might conflict with price stability. The danger of fiscal dominance occurs when high debt levels mean that central banks worry they are damaging the government's balance sheet by raising interest rates. The danger of financial dominance occurs when a large banking sector is threatened by insolvency, and needs a general raising of asset prices in order to avoid that fate.

Government debt management and financial supervision were both taken away from the Bank of England in 1997; the ECB was prohibited from direct debt financing, and the financial supervision mandate was notoriously stated in a deliberately vestigial way. The proponents of the new way claimed that they were solving problems: that the best and indeed only way central banks could foster financial stability was by fostering “a macroeconomic environment of low and stable inflation and sustainable economic growth” [Ferguson, 2003, p. 209]. Some even added that excessive regulation would “inhibit the development of risk-management techniques.” And on debt management, the claim was that it was “better for the central bank to treat the government as simply another (albeit large) borrower” [Reddell, 2003, p. 205]. These positions were too extreme: it was inevitable when financial crisis came back big time that the concerns that had motivated the creation of central banks in the first place would appear once more. With the 2010 debt crisis, both of these old tasks became central again.

The old functions, debt management and financial supervision, involved interventions in the cost of credit, or the business of lending, that affect the price

of assets. They are both central to the stabilization of the social fabric. Money and credit gets into every crack: that was actually the attraction of the post-2010 crisis interventions, in a famous phrase coined by Jeremy Stein. But that successful stabilization of expectations produces a pushback: is it really desirable to push resources in every direction? Central banks were supposed to pour liquidity into the growing and profound fissures of civil society? But what if those fissures were bottomless pits? Shouldn't there be a policy emphasis: ensuring that poorer or more remote people get better access to credit, or thinking of credit as a way of building a more environmentally sustainable future? And does money really get into every crack: the exclusion of low income and unbanked people was a major flaw in covid emergency financial support? Recently central banks have addressed both these issues explicitly: but they are controversial. The new nominee of the Biden administration for the Fed's bank regulator, Sarah Bloom Raskin, had said financial regulators should consider how "regulatory changes relating to disclosure, access to credit, and pricing of risk support a rapid and just green transition." Under pressure in the nomination process, she then retreated to the observation that "It is inappropriate for the Fed to make credit decisions and allocations based on choosing winners and losers;" and then the administration dropped her candidacy.

Both debt management and bank regulation can be subject to abuse. In the first case, we call the abuse fiscal dominance, in the second financial dominance. Credit expansions designed to combat fiscal disequilibrium or a threat of financial crisis may end up by augmenting both, and producing greater vulnerability to collapses and reversals.

Both the old functions of central banks also then provoke dissent, in that the intervention of central banks appears to have direct redistributive consequences. In the case of the Eurozone, buying government securities was justified as ensuring the effective transmission of monetary policy. Buying corporate bonds raises another set of issues: should the central bank try to shape the economy so as to make it more productive or resilient? What criteria should it use to determine what is environmentally sustainable? Or should armaments manufacturers be regarded as equally vital to the securing of a decent future as environmental investments, and should they therefore be accorded preferential access to credit facilities?

In the interwar economy, in the wake of the Great Depression, such wide-ranging interventions in the economy produced increased criticism of central banks, and a demand for a government control that would end independence, and abuse. Weren't they protecting especially favored industries? In France, the

complaint that the privately owned Banque de France was run by 200 large shareholders – *les deux cents familles* – led to the nationalization of the Bank in 1936. The Bank of England, which had also done substantial structural intervention in the 1930s, was nationalized in 1946. The most spectacular – and still highly influential – case of political intervention was in the German hyperinflation of the early 1920s. The German government ran large budget deficits as it tried to keep up employment in the state-owned railroad and postal systems in a situation of enormous social and political fragility, and also to generate more purchasing power. It kept on looking for new and ingenious ways to administer repeated fiscal stimuli, which were then monetized by the central bank. Equally significantly, large industrial producers demanded continued access to cheap central bank credit, at low interest rates that became rapidly, in real terms, grotesquely negative: the central bank discount rate remained at just 5 percent until the summer of 1922.

In response to Covid, there was more uncertainty about a future inflation trajectory: the forecast range has increased. Are there (as initially thought) deflation risks in a crisis, which would indicate a need to continue the post-2008 course, or rather inflation dangers, that would lead us to push for more CBI?

In this uncertainty, and especially as the inflation risks may appear greater in the wake of massive commodity and supply chain shocks that will certainly linger for some time, some of the old arguments in favor of CBI will appear again. In the aftermath of the First World War, central banks that continued a monetary accommodation of fiscal dominance had justified their policy as a patriotic necessity. Central banks fundamentally controlled the cost of government debt, and hence they were subject to irresistible pressure. The language of patriotism was also enunciated as the Truman administration sought to persuade the Fed not to push too hard against an inflationary surge in the midst of the Korean war. When Truman received the entire FOMC he started with an amazingly explicit explanation of US foreign policy. He “emphasised that we must combat Communist influence on many fronts. He said one way to do this is to maintain confidence in the Government's credit and in Government securities. He felt that if people lose confidence in Government securities all we hope to gain from our military mobilization, and war if need be, might be jeopardized.” It is striking that former chairman of the Fed Marriner Eccles, the major dissident who was now very hawkish on inflation, also laid out an alternative view of foreign policy: he did not like the Korean war, and worried that the US “was stumbling into an uncharted Asian morass without reckoning the costs.”

What is the modern equivalent of that argument about national security? In some countries the language of the inflation era German central banker Rudolf von Havenstein or of Truman about defense and national interest appears. That is dramatically evident in the statements of Turkey's President Erdogan about the high interest rates as "the mother of all evil," orchestrated by "Turkey's enemies, who are hiding behind currency rate speculators, the interest rate lobby, or credit rating agencies." The push to control interest rates – the motivation of Havenstein or Truman – is evident in the recent dismissal of central bank governor Naci Agbal, after he put interest rates up by 2 percent.

Before February 24, 2022, European countries and European politicians would not have argued in Erdogan (or Orban) terminology about national needs. But they do point to a further set of policy desiderata – the twenty-first century equivalent to overriding national interest – in making the case that the existential threat of climate change requires a new orientation of the central banking framework, and a new element of fiscal-monetary interaction. The ECB has been especially innovative in this regard, but also runs into the difficulty that some of the bonds taken in the asset purchasing program (from airlines and other carbon producers) do not look climate neutral. On the other side of the Atlantic, the Fed is increasingly thinking about policy measures that can counteract racial inequalities. In both cases, the priorities of central banks in tackling pressing policy questions cannot be isolated from more general orientations of government policy.

The wider activity of central banks, the expansiveness of their mission, points in one direction: they need to be more firmly embedded in the overall institutional framework of a democratically elected government. With such ambitious tasks, with broad and potentially unknown and unknowable political and social implications, they cannot be left as a delegated operation focusing on one narrow goal, monetary stability. And yet there is a social need for monetary stability too.

6.5. Credit Policy and Privacy

The discussion of credit and credit-based money today is different than in the past, because the credit (and debt) economy has taken off so spectacularly. We are not dealing mostly anymore with public money, central bank money, but almost entirely with privately generated money, i.e. credit. In the UK, only 3 percent of money held by the public is in the form of notes or cash, the rest is in bank

deposits. There are two sources of weakness, especially in an era of pervasive uncertainty that inevitably goes with deep structural and technical change. First, credit is based on confidence, and is vulnerable to sudden reversals, bad news. Regulation may try to contain vulnerabilities, but then the source of risk shifts to unregulated areas: to private financing, non-bank lending, to the crypto world. So the risks in new areas increase, and only after they have been fully exposed – in a new crisis – is there a sense of what to regulate.

The second weakness is more fundamental, but also deserves consideration. Credit based money (private money) involves accumulation of information about borrowers. It is possible to develop a futuristic scenario in which everything depends on credit that is linked to information held by tech giants and operationalized through algorithms: those who are unwilling or unable to supply the information are cut out. Already, there is a clear differential between countries in terms of access to banking: the proportion of the unbanked varies considerably. In the Eurozone as a whole, the ECB calculated it as considerably less than in the USA, but in some countries it is much higher. It is not surprising that these are also countries where there is less trust, and social capital is uncertain.

There is thus a strong argument for providing a standardized public currency that does not depend on credit: we could think of it as based on tokens. Existing notes and coins do this, but they cannot be used in as many transactions or as conveniently as bank transfers. This is thus the case for the provision of CBDC, as laid out very clearly by Markus Brunnermeier and Jean-Pierre Landau in their report for the European Parliament, *The digital euro: policy implications and perspectives* (21 January 2022).

There may be stability and efficiency, but also justice arguments in making a stable store of value available to all citizens: bridging the banking and the digital divide. In a period when money is in flux, because of technical innovation around blockchain technology, the provision of certain, non-credit based money is once more a priority. It offers a source of stability. Stabilizing the social fabric would in particular involve extending the certainties of money to citizens who at present do not have bank accounts. A coin in the pocket gave in the old world a sense of power. Dostoyevsky, writing about Siberian prison camps, famously described the coin as “minted freedom: „a description beloved of libertarians.

It is exactly the privacy concerns – the expectation that we have the at public authorities must be above the fray – that suggests that central banks should not extend their functions into an all-pervasive micro-management of credit. That

would really be Big Brother, or a superior version of a Soviet-style central planner. They will need to continue to operate a general monetary policy, on the basis of a stable unit of account. Where they do not provide it, the demand will be taken up by private, and most likely less transparent and less reliable, manufacturers of alternatives that are claimed to be stable.

Here some frightening possibilities open up. It is possible to imagine extended “optimal digital currency areas,” where like-minded people with similar consumption and behavioral patterns interact with money as a binding common language, independent of state frontiers. This might be a benign future of self-realization; but it is also possible to see it as the promoter or accelerator of a new sectarianism and new divisions. Indeed, the American right is starting to think of an alternative metaverse, in which there are separate dating networks (“The Right Stuff,” funded by Peter Thiel because “conservatives deserve an easy way to connect”); separate communications platforms, with the video-sharing Rumble replacing YouTube, and the messaging services Parle and Gab instead of Twitter); and finally money, where a blockchain MAGAcoin has been launched as a stable, indeed deflationary, option for the MAGA community, with the intention of also using the resources generated to finance MAGA activities. And there will be left-wing variants: indeed existing blockchain systems have different political flavors, with Ethereum and XRP more to the left than the more conservative / libertarian bitcoin (see <https://www.coindesk.com/markets/2018/07/27/left-right-and-center-crypto-isnt-just-for-libertarians-anymore/>). There is then a risk of political societies breaking apart, divided by different moneys, with fragmented sub-units measuring their strength by their relative exchange rates. The partisans will boast that MAGAcoin has gone up relative to MMTCoin.

A key test of the effectiveness and the credibility of central banks will thus derive, not from their ability to manage the credit based economy, but also increasingly from the demand of citizens for stability and for an alternative to the yo-yo instability of the credit economy and the inherent divisiveness of private currencies: for a center of stability in a world of radically changing expectations. That is the way central banks can and should contribute to calming and healing Elvis’s suspicious minds.

*Piotr Pysz**

KSZTAŁTOWANIE FEDERALNEGO ŁADU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO W UNII EUROPEJSKIEJ: DÉJÀ VU AMERYKAŃSKIEJ KONCEPCJI REFORMY FINANSÓW PUBLICZNYCH ALEXANDRA HAMILTONA

Wprowadzenie

Wydaje się konieczne zwrócenie uwagi na to, dlaczego w tytule rozdziału o kształtowaniu współczesnego ładu społeczno-gospodarczego UE pojawia się nawiązanie do XVIII-wiecznej koncepcji Alexandra Hamiltona, jednego z bohaterów wojny wywoleńczej trzynastu ówczesnych stanów z kolonialnej zależności od Korony Brytyjskiej. Hamilton był nie tylko generałem ściśle współdziałającym z przywódcą ruchu wywoleńczego Georgem Washingtonem, ale wykazał się na stanowisku pierwszego ministra finansów Stanów Zjednoczonych geniuszem finansowym. Hamilton uczynił w polityce amerykańskiej to, co politycy krajów unijnych pod kierownictwem Komisji Europejskiej próbują w ponad dwa stulecia później urzeczywistnić w znajdującej się w poszukiwaniu jedności Europie trzeciego dziesięciolecia XXI wieku. Wyłania się pytanie, co Alexander Hamilton jako pierwszy minister finansów Stanów Zjednoczonych w latach 1789–1795 może mieć wspólnego z koniecznością dokonania przez UE „wielkiego skoku” w kierunku pogłębienia procesu integracyjnego. Hamilton oferuje przykład śmiałego i radykalnego przedsięwzięcia integracyjnego trzynastu, wówczas jeszcze

* Dr hab. Piotr Pysz, prof. WSiFiz – Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Hochschule für Wirtschaft und Technik in Vechta, Diepholz; e-mail: pyszpiotr@googlegmail.com; ORCID: 0000-0003-4390-9882.

w wysokim stopniu niezależnych byłych brytyjskich kolonii. W 1790 r. zaprezentował Kongresowi radykalną reformę finansową. Polegała ona na przejściu przez rząd federalny wszystkich powstałych w wyniku wojny o niepodległość z Koroną Brytyjską długów od znajdujących się w trudnej sytuacji finansowej i ponadto jeszcze skłóconych ze sobą ówczesnych stanów. Hamilton zapewnił ich spłatę przez rząd federalny dzięki dochodom uzyskanym przez wprowadzenie ceł importowych i opodatkowanie konsumpcji (podatki pośrednie). Umocniona została pozycja rządu federalnego i uniknięto konfliktów (nawet zbrojnych) pomiędzy ówczesnymi byłymi koloniami brytyjskimi. Reforma Hamiltona stworzyła ekonomiczny fundament jedności Stanów Zjednoczonych jako postkolonialnego państwa federalnego.

Dla aktualnej polityki w europejskich stolicach istotne jest to, że do jej dyspozycji nie stały i nie stoją żadne nadające się do operacjonalizacji spoiste koncepcje nauki ekonomii, przydatne do rozwinięcia i pogłębienia procesu integracji europejskiej poprzez zacieśnienie wspólnoty finansowej. Dotyczy to zarówno dominującego ostatnie dziesięciolecie do kryzysu światowego 2007–2009 neoliberalizmu, jak i keynesizmu. Ten ostatni ratował wielokrotnie kapitalizm w razie pojawienia się kolejnych załamań koniunkturalnych. Jednak obie koncepcje miały jedną wspólną słabość. Skupiały bowiem wysiłki badawcze jednostronnie wokół przebiegu procesu gospodarowania. Brakuje im holistycznego ujęcia tego procesu w ramach istniejącego w danym miejscu i czasie ładu społeczno-gospodarczego. Pozytywnie odróżnia się od tego uprawiany w niemieckim obszarze językowym ordoliberalizm i ukształtowana na jego fundamencie koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR). Po roku 1948 została ona zastosowana w Niemczech Zachodnich z dużym sukcesem. W literaturze przyjęło się dość powszechnie określenie „niemieckiego cudu gospodarczego”. Ordoliberalna koncepcja SGR ma jednak także pewien istotny mankament. Została ona rozwinięta w odniesieniu do jednej gospodarki i jednego społeczeństwa, tj. dla Niemiec. Idea połączenia więcej niż kilkunastu mniej czy bardziej niezależnych państw we wspólną strukturę federalną była jej nieznaną. Podobnie rozwijająca się od czasów Adama Smitha ekonomia skoncentrowana była wokół problematyki funkcjonowania pojedynczych gospodarek narodowych. Brak teorii kształtowania federalnych struktur państwowych wymaga współcześnie sięgnięcia do doświadczeń historycznych. Czyli, należy przyjrzeć się przeszłości i zapytać, czego możemy się z niej nauczyć? „Jestem zdania, że ekonomia bez historii jest jak statek bez steru, a ekonomiści bez historii dokładnie nie wiedzą dokąd statek płynie” [Hobsbawm, 2007, s. 45].

Wyłania się pytanie, czy reforma Hamiltona przyjęta jako model orientacyjny sprzyja właściwemu federalnemu ukierunkowaniu podejmowanych współcześnie przemian instytucjonalnych zmierzających do pogłębienia europejskiego procesu integracyjnego? Czy Alexander Hamilton może pomóc w realizacji tego celu Ursuli von der Leyen szefowej Komisji Europejskiej?

7.1. Dlaczego model reformy Hamiltona?

Sięgnięcie po przykład reformy Alexandra Hamiltona jest dla polityki europejskiej uzasadnione z kilku względów. Po pierwsze, reforma integrująca w XVIII wieku na płaszczyźnie budżetowej 13 niezależnych stanów w jeden federalny organizm państwowy została przeprowadzona bez użycia militarnej przemocy. Proces jednoczenia się miał charakter w pełni dobrowolny. Po wtóre, federalizacja finansów publicznych zrealizowana została w 13 stanach, które po zwycięstwie nad kolonialnym mocarstwem Wielką Brytanią charakteryzowały się *par excellence* demokratycznymi strukturami i procedurami sprawowania władzy. Po trzecie, przyjęte wówczas federalne budżetowe rozwiązania instytucjonalne wykazują się, pomimo występujących ciągle na nowo różnic bieżących interesów poszczególnych stanów, godną podziwu i trwającą do dziś trwałością. **Dobrowolność, demokracja i długowieczność** instytucji są niewątpliwie czynnikami czyniącymi reformę Hamiltona wysoce atrakcyjną, szczególnie **obecnie** na tle pełnej konfliktów i niebezpieczeństw sytuacji politycznej i gospodarczej, w której Europa i świat aktualnie się znajdują.

W publicystyce i nauce w ostatnich latach pojawiło się określenie, że współczesny świat wypadł z szyn dotychczasowego ładu społeczno-gospodarczego. Dominujący dotychczas świat „Pax Americana” zdaje się przeżywać głęboki kryzys. Na miejsce ładu wchodzi coraz bardziej nieład, chaos i anarchia, i to zarówno w skali międzynarodowej, jak i wewnątrz poszczególnych krajów. Narasta zaniepokojenie dotyczące przyszłości świata. Abstrahując od niebezpieczeństwa wojny atomowej, pojawiło się nieznane dotychczas pytanie, jakie są szanse przeżycia ludzkości na planecie wstrząsanej mnogością występujących w tym samym czasie różnego rodzaju nakładających się na siebie kryzysów. Bez przesady można tu mówić o występowaniu światowego kryzysowego syndromu. Wobec tego niepokojącego stanu rzeczy i narastającej w polityce światowej egoistycznej i niebezpiecznej rywalizacji Chin, Stanów Zjednoczonych i Federacji

Rosyjskiej, UE podejmuje w ostatnich latach próbę pogłębienia dotychczasowego procesu integracji. Chodzi o przejście od uprawianej z dużym powodzeniem od zakończenia II wojny światowej empirycznie zorientowanej metody „małych kroków integracyjnych” głównie w sferze gospodarki (według genialnej idei Jeana Monneta) do „wielkiego skoku” w sferę polityki. Do integracyjnej śmiałości i rozmachu namawiał Europejczyków już Winston Churchill w swojej słynnej mowie na uniwersytecie w Zurychu 19 września 1946 r. Zarysował przed nimi ambitny i radykalny cel utworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. W trzeciej dekadzie XXI w. UE nie może już pozostać przy hasle francuskich fizjokratów z XVIII w. „Laissez faire, laissez passer, le monde va de lui meme”. Ze współczesnej perspektywy wielki brytyjski polityk miał rację. Po osiągnięciu szczybla integracyjnego wspólnej waluty Unia musi zmierzyć się z *par excellence* newralgicznym problemem wzajemnego dostosowania (spójności) wspólnej polityki monetarnej z uprawianą dotychczas głównie w ramach poszczególnych państw członkowskich narodową polityką budżetową. Inaczej tę myśl formułując, stoimy w Unii przed koniecznością uprawiania wspólnej polityki kształtowania europejskiego ładu społeczno-gospodarczego (*Ordnungspolitik*).

7.2. Polityka kształtowania europejskiego ładu społeczno-gospodarczego

Ordoliberalizm, podobnie zresztą jak wszystkie inne teorie czy koncepcje polityki społeczno-gospodarczej ma silne i słabsze strony. Fundamentalną zaletą ordoliberalizmu jest fakt, że w jaskrawym przeciwieństwie do marksizmu zachowując rynek jako niezbędną maszynę mnożenia materialnego dobrobytu, podejmuje próbę uporządkowania żywiołowego splotu interakcji rynkowych określanych przez Friedricha Augusta von Hayeka mianem „katalaksji”. Uporządkowanie to powinno nastąpić w wyniku ustanowienia przez organa władzy publicznej reguł gry gospodarczej i społecznej ogólnie obowiązujących wszystkie czynne na rynku podmioty. Celem uporządkowania jest ukierunkowanie działalności podmiotów gospodarczych zmierzających do maksymalizowania własnych dochodów na jednoczesną realizację celów o charakterze ogólnospołecznym (dualizm celów). Oprócz materialnego dobrobytu interpretowanego przez Ludwiga Erharda jako „Dobrobyt dla wszystkich” do celów tych należy wolność i odpowiedzialność jednostki ludzkiej oraz sprawiedliwość społeczna. Sprawiedliwość społeczna

powinna być współcześnie rozumiana nie tylko tradycyjnie w wymiarze bieżących dochodów i posiadanej substancji majątkowej, ale także w sensie sprawiedliwości intergeneratywnej. Chodzi o życie i przeżycie następnych generacji na planecie Ziemia. W najbliższych dziesięcioleciach egzystencjalny wymiar idei sprawiedliwości społecznej będzie wysuwać się coraz bardziej przed tradycyjne sięgające stuleci wstecz rozumienie tego pojęcia, czyli korekty drastycznie nierównomiernego podziału bieżących dochodów. W średniowieczu służyły temu garkuchnie z zupą wystawiane przed bramy feudalnych zamków czy pałaców. W języku niemieckim przyjęło się w związku z tym określenie „Armensüpchen”, dla wiejskiej i miejskiej biedoty. W ostatnich dziesięcioleciach XIX w. zadanie to zaczął wypełniać w sposób zinstytucjonalizowany system ubezpieczeń społecznych wprowadzony w Niemczech z inicjatywy kanclerza Rzeszy Otto von Bismarcka.

Ogólnie znaną jest teza Waltera Euckena o współzależności ładów politycznego i społeczno-gospodarczego (*Interdependzthese*) [Eucken, 2004, s. 14]. Wyłania się tu pytanie, czy w zasadniczo odmiennej sytuacji historycznej, reforma finansów UE oparta na myśli ordoliberalnej, mogłaby przynieść efekty podobne do tych, które uzyskał Hamilton, tj. pogłębienie integracji krajów członkowskich Unii. W tym celu konieczna jest krótka charakterystyka najważniejszych elementów unijnych reform. Przy koncyptowaniu reformy zdecydowano się odejść od dotychczas obowiązującej zasady, że poszczególne kraje członkowskie są same w pełni odpowiedzialne za swoje własne zobowiązania finansowe. Jest to słynna i kontrowersyjnie dyskutowana klauzula No-Bail-out (brak ratunku). Czyli, według regulacji **dochodów pierwotnych Unii** przyjętej przez Radę Europy 1.06.2021 r. istnieje możliwość udzielenia poszczególnym krajom unijnym pomocy finansowej przez Unię jako całość. Kolejną obowiązującą dotychczas zasadą, z której zrezygnowano jest, że UE nie podejmuje żadnych kredytów i nie zaciąga żadnych długów. Po raz pierwszy w prawie siedemdziesięcioletniej historii UE może więc zadłużać się na światowych rynkach finansowych. Spłata podjętych kredytów jest zadaniem Unii jako całości. Ponadto w ramach reformy zdecydowano się na finansowanie budżetu UE nie tylko – jak dotychczas – ze składek krajów członkowskich, ale także z nałożonych przez organa Unii podatków i danin stanowiących dochody pierwotne Unii. W rachubę wchodzi tu m.in. dyskutowany od dziesięcioleci osławiony podatek od transakcji finansowych (podatek Tobina), jak i inne daniny. Na międzynarodowych rynkach finansowych Unia podejmuje decyzje i działania, podobnie jak państwa federalne, jako w pełni samodzielny podmiot decyzji finansowych i gospodarczych (superpaństwo) ponoszący za nie

materialną odpowiedzialność. Rezultatem jest upodmiotowienie Unii podobnie jak to się stało w wyniku reformy Hamiltona w Stanach Zjednoczonych. Reasumując, stanowi to instytucjonalno-polityczną innowację o fundamentalnym znaczeniu dla Unii, jak i międzynarodowych rynków finansowych. Na tych rynkach pojawił się nowy Global Player.

Wspomniany nowy gracz dysponuje na rynkach finansowych ogromnymi środkami. Średniookresowy budżet UE na lata 2021–2027 osiąga rozmiary **2018** bln EUR w cenach bieżących. Z tym, że na tę ogromną sumę składają się dwa oddzielne, ale ściśle powiązane ze sobą budżety. Pierwszy, to budżet UE w ścisłym tego słowa znaczeniu w wysokości 1211 bln EUR, drugi element to budżet Europejskiego Planu Odbudowy (Next Generation) w wysokości 806,9 mld EUR. Zarówno budżet UE *sensu stricto*, jak i budżet Next Generation ukierunkowane są na ochronę szeroko rozumianego środowiska naturalnego człowieka i egzystencjalne zadania klimatyczne sprowadzające się do zahamowania postępującego już od czasów przedindustrialnych ocieplenia naszej planety. Według różnych pomiarów średnia temperatura Ziemi podniosła się od roku 1900 o 1,1 względnie 1,2°C. [IMGW, 2021]. Układ Paryski z 2015 roku, będący rezultatem obrad światowej konferencji pod egidą ONZ, przewidywał niedopuszczenie do roku 2100 ocieplenia Ziemi przekraczającego 1,5°C. Aby uzmysłowić sobie rozmiary planowanego przez Unię na lata 2021–2027 wysiłku finansowego, należy porównać go z legendarnym, prawie już mitycznym, Planem Marshalla z lat 1948–1952. Kongres Amerykański przeznaczył na wspieranie powojennej odbudowy Europy 13,4 mld USD. W przeliczeniu na współczesną siłę nabywczą waluty amerykańskiej odpowiada to w przybliżeniu $13,4 \times 20 = 268,2$ mld USD. Uwzględniając aktualny kurs wymienny dolara do euro, czyli 1 USD = 0,85 EUR, rozmiary Planu Marshalla odpowiadają bieżącej wartości 227,0 mld EUR.

7.3. Perspektywy integracji europejskiej

W ramach nowej struktury polityczno-instytucjonalnej rośnie zakres kompetencji decyzyjnych organów Unii, a szczególnie Komisji Europejskiej. Ta ostatnia uzyskuje *de facto* status nieoficjalnego europejskiego ministra finansów dysponującego gigantycznym dwubilionowym budżetem. Możliwość podejmowania decyzji alokacyjnych o takich rozmiarach nie pozostaje bez wpływu na rozszerzenie zakresu formalnej i faktycznej władzy najwyższych organów europejskich,

a zwłaszcza Komisji Europejskiej, także w stosunku do rządów poszczególnych krajów członkowskich. Podstawowym pytaniem pozostaje jednak to, czy stanowi to kolejny istotny krok na drodze postępującej federalizacji Europy, czyli postulowanej przez Winstona Churchilla Stanów Zjednoczonych Europy? Aktualnie wiele zdaje się za tą tezę przemawiać. Ale porównanie z reformą amerykańskich finansów publicznych za czasów Alexandra Hamiltona skłania w imię realizmu do pewnej ostrożności w ocenie perspektyw obecnych przemian europejskich finansów [Apolte, 2022].

Kluczowym punktem z perspektywy europejskiej Ordnungspolitik jest konstrukcja politycznego centrum decyzyjnego. Przyjrzyjmy się tej kwestii na przykładzie reformy Hamiltona. Przeprowadzona w 1790 r. reforma była poprzedzona uchwaleniem trzy lata wcześniej Konstytucji Stanów Zjednoczonych i ukonstytuowaniem zgodnie z demokratycznymi procedurami wyborczymi federalnych organów władzy – Kongresu, Senatu i Rządu federalnego. A zatem wspólnota 13 stanów wyzwolonych z kolonialnej zależności od Korony Brytyjskiej została ukonstytuowana w pierwszej kolejności w sferze polityki. Następnie zdecydowano się na wspólnotę o charakterze finansowym, czyli na relatywnie duży, jak na tamte czasy, wspólny budżet federacji jako całości. Centralne polityczne organy młodego państwa miały na tyle autorytetu i instrumentów sterowania, aby przeprowadzić odgórne decyzje w interesie Federacji jako całości. Poszczególne stany musiały się podporządkować, co pozwalało ograniczyć względnie uniknąć konfliktów pomiędzy nimi i zachować – pomimo różnych sprzecznych interesów – jedność federacyjnego państwa Stanów Zjednoczonych aż do dziś. Ta kolejność przy budowie centrum decyzyjnego w Stanach Zjednoczonych odpowiada poglądom ordoliberalnych myślicieli wychodzących z założenia, że organa władzy publicznej powołane są do tego, aby w pierw powołać do życia centrum sterujące, a następnym krokiem powinna być realizowana przezeń polityka kształtowania ładu społeczno-gospodarczego. Eucken podkreślał jednak, że polityka stanowienia ładu nie odbywa się nigdy w próżni społeczno-politycznej. Musi bowiem uwzględniać całokształt sytuacji, w jakiej podejmowane są decyzje ładu kształtujące. Inaczej mówiąc, musi być dostosowana do panującej w danym miejscu i czasie warunków działania. W terminologii tego uczonego jest to konkretny historyczny „moment”, w którym podejmowane są decyzje dotyczące ukształtowania ładu społeczno-gospodarczego [Eucken, 2004, s. 250; Pysz, Grabska, Moszyński, 2016, s. 805–806].

Mądre i stare rosyjskie przysłowie przestrzega, że „umarli trzymają żywych za nogi”. W tym sensie euckenowskim „momentem” jest przeszłość UE sięgająca

do pierwszych lat powojennych aż do dziś. Jak wspomniano, od prawie samego początku procesu integracyjnego polityka europejska realizowana była zgodnie z koncepcją Jeana Monneta małych ostrożnych kroków implementowanych zgodnie z zasadą *trial and error*. Głównym argumentem za nią było oprócz unikania dużych błędów polityki oraz niewzniecanie nadal silnych negatywnych emocji byłych wojennych przeciwników. Postępy integracyjne uzyskiwane w zachodniej Europie przynosiły stopniowy przyrost materialnego dobrobytu, co przyjmowane było z zadowoleniem przez mieszkańców. Materialny dobrobyt łagodził w miarę upływu czasu negatywne emocje i stabilizował europejski pokój. Na tego rodzaju nowatorskiej w skali światowej ścieżce stopniowych, ostrożnych i pokojowych przemian instytucjonalnych, Europa doszła w ciągu prawie siedemdziesięciu lat do szczybla integracyjnego Wspólnego Rynku, a następnie do wspólnej waluty euro oraz ukształtowała cały system współdziałających ze sobą licznych instytucji ogólnoeuropejskich. Otwartym pytaniem pozostaje to, czy można także w przyszłości liczyć na kontynuację dotychczasowych sukcesów polityki europejskiej integracji dokonującej w ostatnich latach radykalnego zwrotu, tj. przechodzącej od strategii „małych kroków” do zasadniczo odmiennej strategii „wielkiego skoku”.

Niepokojącym sygnałem była w roku 2021 nie tylko kontrowersyjna, ale i bardzo ostra dyskusja w Radzie Europy dotycząca podziału środków finansowych przewidzianych do wydatkowania w ramach Planu Odbudowy Europy (Next Generation). Pod naciskiem tzw. „czterech oszczędnych”, tj. Austrii, Holandii, Szwecji, i Danii, obniżono pierwotnie przewidywane w Europejskim Planie Odbudowy 500 mld EUR subwencji do poziomu 390 mld EUR. Reszta w wysokości 416,9 mld EUR będzie postawiona do dyspozycji krajów członkowskich jako zwrotne kredyty. Spore trudności implementacji sprawia też wymagane przez Komisję powiązanie wypłaty środków z budżetu europejskiego z respektowaniem europejskich regulacji prawnych i skutecznym zwalczaniem korupcji, m.in. przy wydatkowaniu środków z unijnego budżetu. Szczególnie silny był w tym przypadku opór rządów Węgier i Polski. Kraje te skarżyły Komisję Europejską przed Europejskim Trybunałem Sprawiedliwości z powodu wstrzymania wypłaty środków z Europejskiego Planu Odbudowy. W lutym 2022 r. skarga ta została przez Trybunał jako nieuzasadniona odrzucona. Ogólnie można w odniesieniu do przyszłości stwierdzić, że już teraz podział środków Planu Odbudowy Europy zaciągniętych w drodze kredytów natrafia w erze nasilających się konfliktów i nacjonalizmów na istotne utrudnienia. Jeszcze większych trudności można się spodziewać, gdy trzeba będzie te kredyty wspólnie spłacać. Można więc obawiać się dalszego

nasilenia konfliktów podziałowych pomiędzy państwami członkami UE. O ich rozsądnym i pokojowym rozstrzygnięciu będzie decydował przede wszystkim czynnik o charakterze psychologicznym, tj. na ile duch wspólnoty europejskiej przeważy nad często małostkowymi i krótkowzrocznymi różnicami finansowych oraz politycznych interesów.

Podsumowanie

Europa zmierzała jak dotychczas do jedności na drodze o wiele dłuższej i trudniejszej do pokonania niż Alexander Hamilton pod koniec XVIII w. Czynnikiem wspierającym tendencje zjednoczeniowe w byłych koloniach brytyjskich Ameryce Północnej była dominacja języka angielskiego wśród ich mieszkańców. Czynnikiem jednoczącym trzynastcie północnoamerykańskich stanów była również wspólnie zakończona zwycięstwem walka z kolonialnym mocarstwem Wielkiej Brytanii. Do tego dochodzi szczególnie wyeksponowana w uchwalonej w 1776 r. Deklaracji Niepodległości oświeceniowa idea wolności i odpowiedzialności jednostki ludzkiej w połączeniu z demokratycznym sposobem sprawowania władzy. Jednocząca się po 1945 r. Europa tego wszystkiego nie miała. Wiele różnych języków narodów europejskich bardziej dzieliło niż je jednoczyło. Druga wojna światowa nie zakończyła się zwycięstwem Europy, a raczej mocarstw pozaeuropejskich – Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych. W uruchomionym w kilka lat po II wojnie światowej procesie zjednoczeniowym, trzeba było znaleźć miejsce dla zwalczających się jeszcze niedawno wrogich stron. Wszystkie wymienione przeszkody mogły w leżącej w gruzach powojennej Europie wydawać się nie do przezwyciężenia. Jednak jeszcze silniejsza okazała się sięgająca czasów pierwszego cesarza zachodniorzymskiego Karola Wielkiego (800) idea zjednoczonej Europy. Przypominali o niej później tacy myśliciele, jak Erazm z Rotterdamu i Immanuel Kant. Zaś w 1946 r. z naciskiem domagał się zjednoczenia Europy Winston Churchill. Potwierdzenie znalazły w ten sposób znane z literatury opinie Georga Wilhelma Friedricha Hegla oraz Johna Maynarda Keynesa o sile idei, które tak naprawdę rządzą światem.

W związku z wspomnianą siłą idei należy zwrócić uwagę na fakt, że gospodarka niemiecka, podobnie, jak i inne gospodarki Europy Środkowej („reński kapitalizm”), znajduje fundament w idealistycznej filozofii Immanuela Kanta. Filozof z Königsbergu rozwinął pojęcie wolności jako autonomii jednostki ludzkiej.

W skrócie pojęcie autonomia wywodzi się z dwóch słów greckich – „autos” to samodzielność, wolność, samotworzenie, a „nomos” to rozum. Jeżeli wolny człowiek kieruje się rozumem, to powinien on respektować kategoryczny imperatyw Kanta. Czyli postępować tak, aby zasada naszego postępowania jako rozumnej jednostki ludzkiej mogła być stosowana w szerokim zakresie w całym społeczeństwie, ażeby społeczeństwo mogło istnieć i rozwijać się, jako wspólnota celów rozumnych jednostek [Szulczewski, 2020, s. 82–87]. Podobny sposób myślenia można znaleźć u rzymskiego filozofa i cesarza – Marka Aureliusza z II w. n.e., który również posługiwał się pojęciem wspólnoty celów w społeczeństwie respektującym ogólnie obowiązujące zasady postępowania [Aurel, 2005, s. 96]. Złote czasy rozkwitu Imperium Rzymskiego w II w. n.e. obejmują także okres rządów Marka Aureliusza. Kategoryczny imperatyw Kanta można, moim zdaniem, przetransformować na wzajemne stosunki między państwami wchodzącymi w skład Unii Europejskiej. Zmodyfikowany imperatyw dotyczyłby w tym przypadku nie jednostek ludzkich tylko władzy państwowej. Kierujące się rozumem (swoich przywódców) państwa powinny postępować zgodnie z nim tak, aby zasady ich działania mogły być stosowane w szerokim europejskim zakresie w ramach Unii jako całości. Przyszłość zreformowanej UE będzie zależała od tego, czy i w jakim stopniu uda się wolność poszczególnych państw europejskich przetransformować na realizację zmodyfikowanego kategorycznego imperatywu wielkiego niemieckiego filozofa. To zaś co zdarzyło się w stosunkach Rosji i Ukrainy w lutym 2022 r. jest jaskrawym przykładem nierespektowania pokojowego ducha tego imperatywu. Agresja Rosji oznacza radykalny powrót do aż za dobrze znanego z europejskiej przeszłości tragicznego w skutkach prawa silniejszego.

Z powyższych wywodów wynika niejednoznaczna konkluzja. Model Hamiltona może być i jest przysłowiowym światłem w tunelu europejskiego procesu integracyjnego, ale czy obecna próba pogłębienia procesu integracyjnego UE zakończy się sukcesem, zależy w ostatniej instancji od czegoś innego, tj. respektowania kategorycznego imperatywu Kanta w stosunkach między państwami europejskimi.

*Katarzyna Kamińska**, *Ewa Kulińska-Sadłocha***

WPLYW FINANSOWANIA DZIAŁAŃ ANTYCOVIDOWYCH NA DŁUG PUBLICZNY PAŃSTWA — PRZYPADEK POLSKI I NIEMIEC

Wprowadzenie

Podjęwane przez państwa działania związane ze zwalczaniem zakażenia wirusem SARS-CoV-2, zapobieganiem jego rozprzestrzenianiu, a także profilaktyką i ograniczaniem jego skutków, w tym społeczno-gospodarczych, wymagały zapewnienia ich finansowania. Rządy wielu krajów tworzyły pakiety pomocowe w ramach polityki fiskalnej, polityki pieniężnej, polityki handlowej, a także w zakresie wzmocnienia systemu finansowego. Ich głównym celem było zmniejszenie obciążeń finansowych sektora prywatnego, utrzymanie finansowania gospodarki oraz zapewnienie płynności sektora bankowego i rynków finansowych [Kamińska, Kulińska-Sadłocha, 2021]. Wykorzystanie przez kraje poszczególnych instrumentów wsparcia było uzależnione z jednej strony od sytuacji pandemicznej i jej wpływu na życie społeczno-gospodarcze, z drugiej od priorytetów gospodarczych oraz możliwości finansowych warunkowanych ich dochodami budżetowymi¹¹. I chociaż jeszcze trudno określić ostateczne sumy wszystkich bezpośrednich

* Dr Katarzyna Kamińska – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Instytut Gospodarki Światowej, Katedra Badań Gospodarki Niemieckiej; e-mail: kkamins@sgh.waw.pl; ORCID: 0000-0003-0497-7452.

** Dr Ewa Kulińska-Sadłocha – Uniwersytet Łódzki, Instytut Finansów; e-mail: ewa.kulinska68@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8183-6111.

¹¹ Ponadto kryzys pandemiczny wymusił międzynarodową współpracę oraz zaangażowanie instytucji ponadnarodowych (takich jak: Europejski Bank Centralny, Europejski Bank Inwestycyjny i powiązane z nim Fundusze Inwestycyjne, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju, Komisja Europejska, Bank Światowy, Międzynarodowa Korporacja Finansowa oraz Międzynarodowy Fundusz Walutowy), które podjęły szereg działań oraz uruchomiły finansowe programy pomocowe.

wydatków, zaniechanych dochodów publicznych czy wydatków związanych z innymi instrumentami fiskalnymi (np. gwarancje, odroczenia, ulgi, zwolnienia z podatków), to wiadomo, że wydatki wraz ze spadkiem aktywności gospodarczej wpłynęły na stan finansów publicznych, spowodowały wzrost zadłużenia publicznego poszczególnych krajów.

Celem rozdziału jest ocena i porównanie zmian stanu zadłużenia Polski i Niemiec w okresie pandemii COVID-19 od końca 2019 roku do końca 2021 roku. Podstawę do oceny stanowiły analizy danych publikowane przez ministerstwa finansów, urzędy statystyczne (Główny Urząd Statystyczny w Polsce, Eurostat), banki centralne (Bundesbank, Narodowy Bank Polski), a w przypadku Polski także dane dotyczące emisji obligacji w ramach tarcz antykryzysowych przez Polski Fundusz Rozwoju (PFR) i Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK).

8.1. Finansowanie działań antycovidowych a zadłużenie publiczne w Polsce

Wprowadzone w marcu 2020 roku przez polski rząd restrykcje mające na celu powstrzymanie rozprzestrzeniania się wirusa sprawiły, że wiele przedsiębiorstw zmuszonych zostało do zaprzestania lub ograniczenia swojej działalności (głównie z branży turystycznej, hotelarskiej, gastronomicznej, rekreacyjnej czy eventowej). 30 marca rząd przedstawił pakiet rozwiązań mający na celu ochronę gospodarki i obywateli przed skutkami pandemii, tzw. tarczę antykryzysową¹² i tarczę finansową¹³. Wartość wsparcia w ich ramach oszacowano na 312 mld PLN, co stanowiło wówczas ok. 10% PKB. W ramach tarcz wprowadzono szereg instrumentów mających łagodzić zarówno skutki COVID-19, jak i skutki wprowadzonych restrykcji w stosunku do ludności, pracowników, pracodawców, a zwłaszcza mikro, małych i średnich firm. Tarcza antykryzysowa

¹² Tarcza antykryzysowa – to zbiór ustaw, których celem było wsparcie polskiej gospodarki w czasie pandemii. Większość regulacji zostało wdrożonych w drodze specustawy o przeciwdziałaniu skutkom gospodarczym pandemii koronawirusa, która weszła w życie 1 kwietnia 2020 roku [Ustawa z dnia 2 marca 2020 r.].

¹³ Tarcza finansowa – program pomocowy w ramach działań antykryzysowych realizowany przez Polski Fundusz Rozwoju. W ramach tarczy finansowej uruchomiono tarczę 1.0 oraz tarczę 2.0 [PFR, 2021].

(razem 9 części: od tarczy antykryzysowej 1.0 do tarczy antykryzysowej 9.0) objęła m.in.¹⁴:

- finansowanie przedsiębiorstw (wartość ok. 74,2 mld PLN),
- bezpieczeństwo pracowników (wartość ok. 30 mld PLN),
- ochronę zdrowia (wartość ok. 7,5 mld PLN),
- wzmocnienie systemu finansowego (wartość ok. 70,3 mld PLN),
- program inwestycji publicznych (wartość ok. 30 mld PLN).

Tarczę finansową dla firm i pracowników z dodatkowym programem wsparcia o wartości 100 mld PLN uruchomił Polski Fundusz Rozwoju (PFR). 50% tej kwoty przeznaczono dla małych i średnich przedsiębiorstw, a po 25% dla mikrofirm oraz dużych przedsiębiorstw. Celem tarczy była ochrona rynku pracy i zapewnienie firmom płynności finansowej (podtrzymanie działalności) w okresie poważnych zakłóceń w gospodarce. W ramach tarczy firmy mogły otrzymać wsparcie w postaci subwencji finansowych, w tym subwencji umarzalnych nawet do 100% w przypadku firm działających w ponad 50 branżach, które musiały ograniczyć lub zamknąć działalność ze względu na COVID-19¹⁵.

Głównym źródłem finansowania działań w ramach tarczy antykryzysowej stała się emisja obligacji skarbowych (długu publicznego), a także obligacji zabezpieczonych gwarancją Skarbu Państwa, a emitowanych przez Polski Fundusz Rozwoju oraz bank państwowy Bank Gospodarstwa Krajowego. PFR do końca 2021 roku wyemitował obligacje gwarantowane przez SP w kwocie 73,9 mld PLN, w tym 3 emisje skierowane do Europejskiego Banku Inwestycyjnego o łącznej sumie 2,5 mld PLN. Pozyskane dzięki emisji środki finansowe przeznaczono na finansowanie tarczy finansowej PFR dla dużych firm oraz tarczy dla mikro, małych

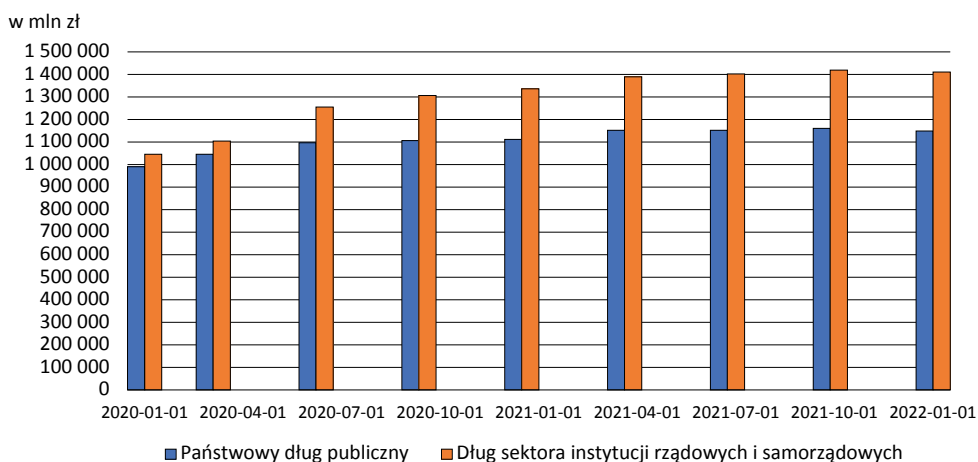
¹⁴ Na kwotę 212 mld PLN składał się [*Tarcza antykryzysowa*, gov.pl]:

- gotówkowy komponent rządowy (ok. 67 mld PLN): wydatki budżetu państwa, ZUS i funduszy celowych,
- płynnościowy komponent rządowy (ok. 75,5 mld PLN): wakacje kredytowe i odroczone daniny, a także finansowanie płynnościowe w postaci kredytów i kapitału głównie z wykorzystaniem instrumentów finansowych Grupy Polskiego Funduszu Rozwoju (PFR),
- pakiet płynnościowy NBP (ok. 70 mld PLN) w celu zapewnienia niezbędnej płynności w sektorze bankowym i kredytowanie podmiotów.

¹⁵ Jak podaje na stronach internetowych PFR – z programu Tarcza Finansowa PFR 1.0 dla mikro, małych i średnich firm skorzystało ponad 347 tys. przedsiębiorstw z całej Polski, zatrudniających ponad 3,2 mln pracowników. Otrzymały one wsparcie w postaci subwencji finansowych na łączną kwotę 60,5 mld PLN. Natomiast w przypadku Tarczy finansowej PFR 2.0 przygotowanej w obliczu drugiej fali pandemii na wsparcie finansowe przeznaczono 13 mld PLN (w postaci subwencji umarzalnych nawet do 100%) [PFR, 2022b].

i średnich przedsiębiorstw, a także na wsparcie dla PLL LOT (930 mln PLN)¹⁶. Natomiast BGK wyemitował obligacje krajowe oraz zagraniczne na rzecz Funduszu Przeciwdziałania COVID-19¹⁷ w łącznej kwocie 138,83 mld PLN¹⁸. Wartość emisji obligacji z gwarancjami Skarbu Państwa przez BGK oraz PFR nie wpłynęła na wzrost zadłużenia Skarbu Państwa. Od końca roku 2019 do 31 grudnia 2021 roku państwowy dług publiczny¹⁹ wzrósł o 158 mld PLN, tj. o 16% (wykres 8.1). Natomiast dług wszystkich instytucji rządowych oraz samorządowych (ang. *general government debt*), który uwzględnia – zgodnie z unijnymi zasadami liczenia – wartość wyemitowanych przez PFR i BGK obligacji (razem 213 mld PLN), wzrósł o 365 mld PLN, tj. o 35% w stosunku do końca 2019 roku.

Wykres 8.1. Zmiany zadłużenia w Polsce w okresie pandemii (31.12.2019 – 31.12.2021)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF [2022].

¹⁶ PFR w ramach emisji obligacji na rzecz finansowania tarcz antykrzysowych emitował głównie papiery dłużne o wartości nominalnej 1 mln PLN, o stałym oprocentowaniu z terminem wykupu od 4 do 20 lat [PFR, 2022a].

¹⁷ Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 został utworzony jako państwowy fundusz celowy dla zapewnienia środków finansowych niezbędnych do finansowania zadań związanych z ograniczeniem gospodarczych skutków pandemii, a emisja obligacji jest jednym ze źródeł pozyskania tych środków. Szerzej na ten temat: Kucia-Guściora [2020, s. 26–51].

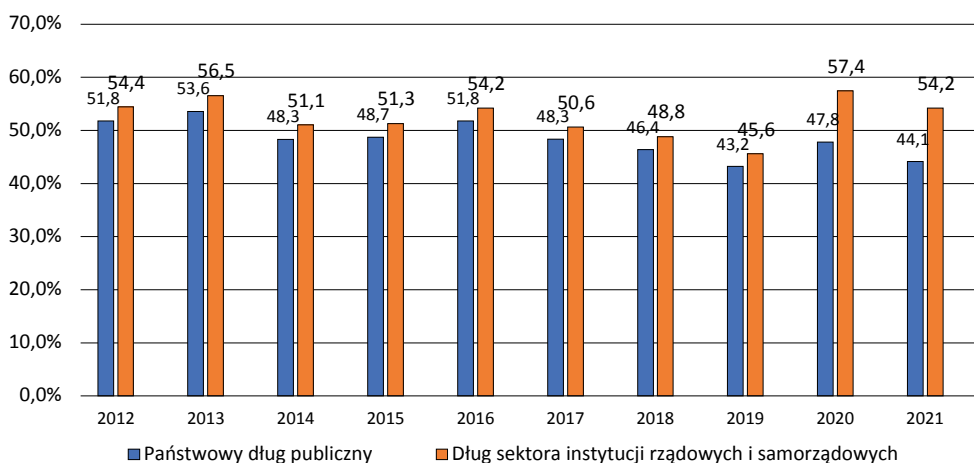
¹⁸ Bank dokonał 7 emisji obligacji krajowych o wartości 134 272 mln PLN oraz 3 emisje zagraniczne, w tym 1 emisję w USD o wartości 400 mln USD i 2 emisje w EUR o wartości 1 mld EUR. Głównie były to emisje o wartości nominalnej 1000 PLN o stałym oprocentowaniu z terminem wykupu od 5 do 20 lat [BGK, 2022].

¹⁹ Ulokowanie Funduszu Przeciwdziałania COVID-19 w BGK oraz finansowanie działań antykrzysowych przez PFR, czyli instytucje niebędące elementami sektora publicznego, pozwoliło na ograniczenie wzrostu państwowego długu publicznego, a także nadmiernego obciążenia budżetu.

W zadłużeniu nie uwzględnia się pełnej wysokości kwoty gwarancji skarbowych dla obligacji emitowanych przez PFR i BGK, która obejmuje sumę pozostających do wypłaty świadczeń pieniężnych wynikających z tytułu emisji wraz z należnymi odsetkami oraz innymi kosztami bezpośrednio związanymi z emisją. Rzeczywista kwota gwarancji Skarbu Państwa jest wyższa od uwzględnionej w długu wartości emisji obligacji, np. w przypadku obligacji krajowych emitowanych przez BGK kwota gwarancji Skarbu Państwa jest wyższa od wartości emisji o 16,9% [BGK, *Lista obligacji*]. Mając na uwadze realne możliwości BGK i PFR, zarówno co do sprzedaży obligacji bez gwarancji Skarbu Państwa, jak i ich późniejszego wykupu, gwarancje te można traktować jako dotacje, które w przyszłości obciążą budżet (nastąpi przejęcie zadłużenia przez Skarb Państwa w wyniku uruchomienia gwarancji). Tym bardziej, że część udzielonego przedsiębiorcom wsparcia finansowego (pożyczek PFR) – zgodnie z założeniami tarczy antykryzysowej – zostanie umorzona.

Dług sektora instytucji rządowych i samorządowych w latach 2012–2017 znajdował się w przedziale 50–57% PKB, a w latach 2018–2019 poprzedzających pandemię spadł do poziomu 45,6% PKB (wykres 8.2).

Wykres 8.2. Zadłużenie w stosunku do PKB w latach 2012–2021

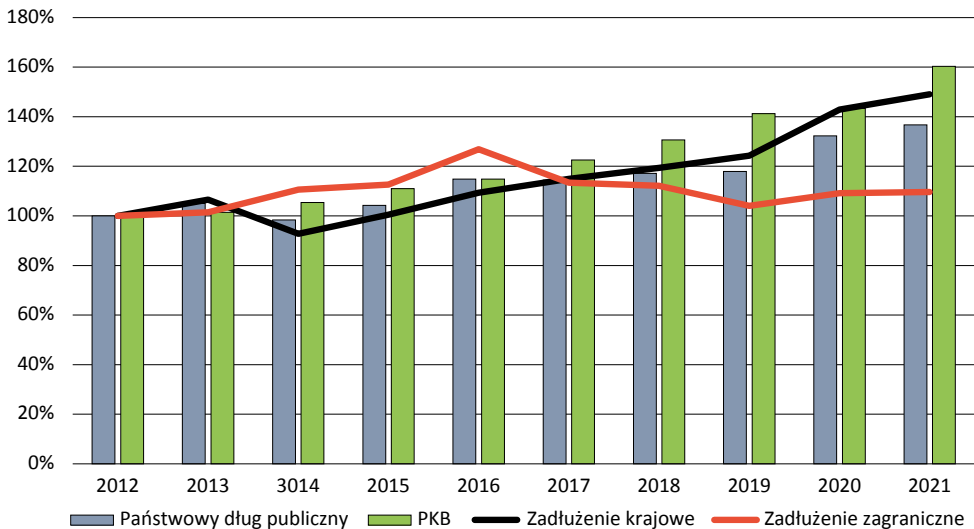

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF [2022].

Konieczność finansowania działań antycovidowych w kolejnych latach spowodowała wzrost relacji długu do PKB powyżej 50%. W roku 2020 w stosunku do roku 2019 dług sektora finansów publicznych wzrósł o 11,8 pkt proc. do poziomu 57,4%, natomiast w 2021 roku dług wprawdzie zwiększył się nominalnie o prawie 74 mld PLN, ale w relacji do PKB zmalał do 54,2%. Spadek jego udziału w PKB wynikał z szybszego

od zadłużenia wzrostu wartości PKB, któremu sprzyjał realny wzrost gospodarczy (według danych GUS 5,7%), jak i rosnąca inflacja, która na koniec 2021 roku wzrosła o 8,6% (według GUS średnia roczna inflacja w 2021 roku wyniosła 5,1%, a w 2020 roku – 3,4%) [Roczne wskaźniki cen..., GUS]. Nominalny wzrost PKB w stosunku do roku 2020 wyniósł ponad 276 mld PLN, co stanowi 12% (wykres 8.3).

Wykres 8.3. Dynamika państwowego długu publicznego z uwzględnieniem podziału na zadłużenie krajowe i zagraniczne oraz dynamika PKB w latach 2012–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MF [2022].

Państwowy dług publiczny w latach 2020 i 2021 wzrósł nominalnie w stosunku do 2019 roku o prawie 158 mld PLN, przy czym w ponad 90% wzrost dotyczył zadłużenia krajowego. Obligacje skarbowe, a także te z gwarancjami Skarbu Państwa, emitowane w celu finansowania tarcz antykryzysowych, kierowane były głównie na hurtowy rynek krajowy (do banków, ubezpieczalni, funduszy inwestycyjnych i instytucji niefinansowych) [MF, 2022]. W celu zachęcenia inwestorów, a zwłaszcza banków do ich zakupu, w 2020 roku NBP rozszerzył skup obligacji skarbowych od banków o skup długu z gwarancjami Skarbu Państwa, a także zaktualizował listę obligacji przyjmowanych jako zabezpieczenie kredytu lombardowego, technicznego i operacji repo (zastąpiono dotychczasową pozycję obligacje BGK na rzecz Krajowego Funduszu Drogowego określeniem obligacji z gwarancjami Skarbu Państwa)²⁰.

²⁰ NBP w roku 2020 skupił od banków obligacje emitowane w celu finansowania działań o wartości 53,6 mld PLN [NBP, 2021, s. 16].

Zakupy obligacji przez NBP stały się w pewnym sensie gwarancją sprzedaży wszystkich papierów emitowanych i gwarantowanych przez Skarb Państwa, a tym samym sposobem pośredniego finansowania deficytu budżetowego przez bank centralny.

Skutkiem pandemii dla polskiego sektora finansów publicznych z jednej strony jest zmniejszenie dochodów publicznych spowodowane ograniczeniami działalności gospodarczej w 2020 roku (co spowodowało obniżenie wpływów z podatków do budżetu centralnego oraz budżetów jednostek samorządu terytorialnego), a z drugiej większe obciążenia wydatkowe, przede wszystkim z tytułu emisji obligacji oraz gwarancji dla emitowanych obligacji udzielonych instytucjom spoza sektora finansów publicznych, czyli BGK oraz PFR, których obsługa i wykup w przyszłości obciążą Skarb Państwa²¹. W zasadzie w latach 2020–2021 wzrost zadłużenia publicznego nie stanowił dla polskiej gospodarki problemu, podobnie jak koszty obsługi tego długu, które dzięki zerowym stopom procentowym (do końca września 2021 roku) oraz dużym udziale w strukturze zadłużenia Skarbu Państwa obligacji o stałym oprocentowaniu (na koniec 2021 roku stanowiły one 74,2% zadłużenia SP) były niskie. Jednak od października 2021 roku zaczęto zaostrzanie polityki pieniężnej i na koniec 2021 roku stopa referencyjna wynosiła 1,75% (na koniec 2020 roku była na poziomie 0,10%)²². I o ile wzrost ten nie ma dużego wpływu na koszt obsługi istniejącego długu, to oznacza wzrost kosztów przyszłego zadłużenia (np. w celu pozyskania środków do spłaty wcześniejszego zadłużenia). Zatem finansowanie wydatków budżetowych w perspektywie rosnących potrzeb związanych z finansowaniem tarcz antykrzysowych, polityki Polskiego Ładu czy wydatków spowodowanych trwającą rosyjską inwazją w Ukrainie, a dotyczących m.in.: pomocy uchodźcom, będzie wymagało dalszego zadłużenia, którego koszt obsługi będzie znacznie wyższy.

8.2. Rozwój zadłużenia w Niemczech

Pandemia COVID-19 doprowadziła w Niemczech do zasadniczej zmiany paradygmatu w zakresie prowadzenia polityki budżetowej państwa. Od czasu pojawienia się kryzysu finansowego lat 2007–2009 niemiecka polityka fiskalna koncentrowała się na ograniczaniu zaciągania nowych pożyczek na szczeblu federalnym

²¹ Szerzej na temat wpływu pandemii COVID-19 na finanse publiczne w roku 2020: W. Misiąg [2020, s. 7–25].

²² Od października 2021 r. do kwietnia 2022 r. Rada Polityki Pieniężnej podniosła siedmiokrotnie stopy procentowe, tj. w przypadku stopy referencyjnej z 0,10% do 4,5%.

i utrzymaniu zerowego poziomu zadłużenia krajów związkowych. Było to następstwem wprowadzenia w 2009 roku hamulca zadłużenia (*Schuldenbremse*).

Celem tego instrumentu było zapewnienie długoterminowej stabilności budżetów Federacji i krajów związkowych oraz możliwości manewru finansowego w celu realizacji zadań państwa. Polegał on na tym, że do Ustawy Zasadniczej RFN w artykule 109 wprowadzono zasadę zrównoważonego budżetu (art. 109, ust. 3), przy czym wpływy z kredytów nie mogą przekraczać 0,35% w stosunku do nominalnej wartości produktu krajowego brutto [Ustawa Zasadnicza RFN, 1949, s. 551] i pozwolenie na prowadzenie przez państwo niemieckie budżetu antycyklicznego. W sytuacji pojawienia się recesji gospodarczej, klęsk żywiołowych lub zagrożenia zezwolono na uruchomienie deficytu strukturalnego powyżej dozwolonego progu wynoszącego 0,35% PKB [Kamińska, 2018, s. 345].

Wprowadzenie tych nowych regulacji doprowadziło do znaczącego obniżenia długu publicznego RFN. W 2012 roku wynosił on 80,8% PKB (2217 mld EUR) i zmniejszył się do poziomu 58,9% PKB (2047 mld EUR) w 2019 roku [Deutsche Bundesbank, 2022]. Wybuch pandemii COVID-19 i jego silnie negatywny wpływ na gospodarkę i zagrożenie zdrowia obywateli spowodowały wzrost różnego rodzaju potrzeb społeczno-ekonomicznych, które musiały zostać sfinansowane przez zaciągnięcie przez państwo nowych długów oraz zawieszenie hamulca zadłużenia²³. Podjęcie takich kroków z jednej strony jest zrozumiałe z powodu skali problemów, które pojawiły się wraz z wybuchem pandemii, ale z drugiej może stanowić zaskoczenie z powodu zmiany niemieckiego podejścia do polityki budżetowej, które do tej pory charakteryzowało się skłonnością do oszczędzania.

Wśród najpilniejszych wydatków pojawiły się wydatki na wzmocnienie systemów opieki zdrowotnej i edukacji, na pomoc pomostową w przypadku zagrożenia niewypłacalnością przedsiębiorstw, ratowanie przedsiębiorstw za pomocą pożyczek, gwarancji i inwestycji kapitałowych, a także ograniczanie utraty wynagrodzeń poprzez dodatki za skrócony czas pracy, pomoc dla rodzin oraz wreszcie wzmocnienie spójności społeczno-kulturowej. Ogromna presja wywołana tą sytuacją spowodowała rezygnację ze zwyczajowego odniesienia do zastrzeżenia rentowności finansowej przy zatwierdzaniu wydatków. Dużym obciążeniem

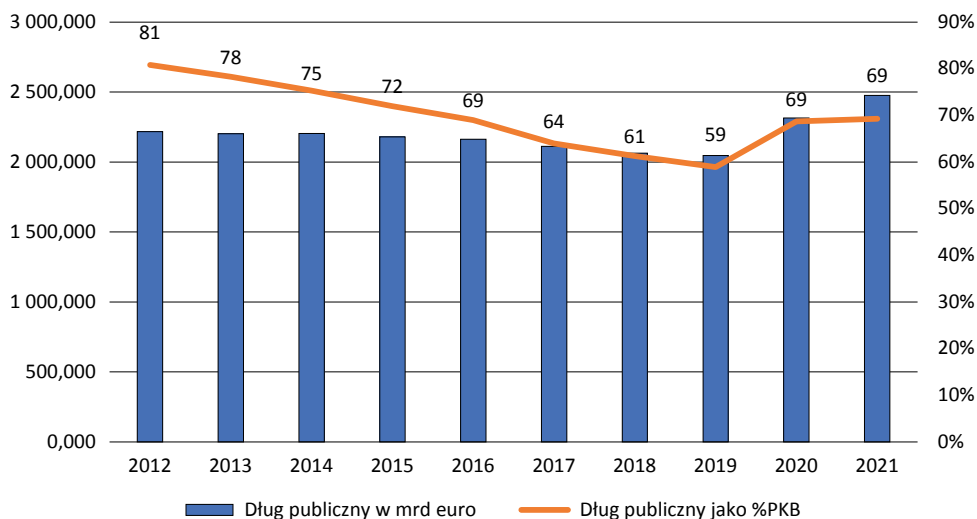
²³ Początkowo planowano wdrożenie tego rozwiązania na lata 2020–2021. W 2022 roku ma zostać wprowadzony nie tylko w związku z pandemią COVID-19, ale także rosyjskim atakiem na Ukrainę. Budżet podstawowy na rok 2022 przewiduje wydatki w wysokości 457,6 mld EUR i 99,7 mld EUR nowego zadłużenia [Kinkartz, 2022].

dla budżetów publicznych była, spowodowana krachem gospodarczym, utrata zaplanowanych w budżecie dochodów podatkowych [Hickel, 2020].

W pierwszej połowie 2020 roku gospodarka niemiecka załamała się tak bardzo, jak w okresie powojennym. Aby doprowadzić do jej ożywienia, rząd federalny zdecydował się w czerwcu 2020 roku na uchwalenie pakietu koniunkturalnego o wartości 167,3 mld EUR.

Łączny wolumen środków budżetowych wykorzystanych do walki z pandemią i jej następstwami w roku 2020 wyniósł około 453 mld EUR, a zakres udzielonych gwarancji – 820 mld EUR [Kamińska, Kulińska-Sadłocha, 2021]. Poziom długów wzrósł o około 14,4% w porównaniu z rokiem poprzednim. Dług publiczny wyniósł 2 314 mld EUR (68,7% PKB) (patrz wykres 8.4), a w przeliczeniu na jednego mieszkańca wzrósł do około 26 500 EUR [Statista, 2022].

Wykres 8.4. Rozwój długu publicznego Niemiec w latach 2012–2021 w mld EUR i jako % PKB

Źródło: Deutsche Bundesbank [2022].

W kolejnym roku pandemii COVID-19 niemiecki dług publiczny wzrósł o 162 mld EUR, do 2 476 mld EUR²⁴ (naliczanych zgodnie z traktatem z Maastricht). Wzrost ten był mniejszy niż w pierwszym roku pandemii, kiedy dług publiczny zwiększył się o 267 mld EUR. Wskaźnik zadłużenia, tj. zadłużenie w stosunku do

²⁴ Wartość naliczana zgodnie z traktatem z Maastricht.

nominalnego produktu krajowego brutto (PKB), w 2021 roku wzrósł o 0,6 pkt proc., do 69,3%. Zarówno w roku 2020, jak i w 2021 roku wskaźnik zadłużenia przekraczał wartość referencyjną określoną w traktacie z Maastricht, wynoszącą 60%. Wskaźnik zadłużenia wzrósł tylko nieznacznie, ponieważ nominalny PKB wzrósł znacząco (+6%), również w wyniku wzrostu cen. Silny wzrost PKB spowodował obniżenie wskaźnika zadłużenia o 4 pkt proc. [Deutsche Bundesbank, 2022]. Według wstępnych obliczeń Federalnego Urzędu Statystycznego (Destatis), produkt krajowy brutto (PKB) skorygowany o ceny w 2021 roku był o 2,7% wyższy niż w 2020 roku (również po uwzględnieniu efektów kalendarzowych). Prezes Federalnego Urzędu Statystycznego – G. Thiel wskazywał, że rozwój gospodarczy w 2021 r. był również silnie uzależniony od zakażenia wirusem i towarzyszących mu działań ochronnych. Jego zdaniem, pomimo trwającej pandemii oraz rosnących niedoborów dostaw i materiałów, gospodarka niemiecka zdołała się otrząsnąć po załamaniu w poprzednim roku, chociaż produkcja gospodarcza nie wróciła jeszcze do poziomu sprzed kryzysu. W porównaniu z 2019 r., rokiem poprzedzającym początek pandemii COVID-19, PKB w 2021 r. był nadal o 2,0% niższy [Statistisches Bundesamt, 2022].

Zdecydowana większość wzrostu zadłużenia w 2021 roku miała swoje źródło w deficycie sektora instytucji rządowych i samorządowych w wysokości 132 mld EUR. Z pozostałego nowego długu państwo finansowało gromadzenie aktywów finansowych. Z jednej strony, depozyty budżetów państwowych w bankach wzrosły o 19 mld EUR. Po drugie, w zwłaszcza rząd federalny wykorzystywał środki finansowe na pożyczki pomocowe w związku z pandemią COVID-19 (*Corona-Hilfskredite*) oraz udziały państwa w przedsiębiorstwach. Przeciwwagę dla tej sytuacji stanowiły pierwsze znaczące spłaty pożyczek udzielonych w ramach wcześniejszych programów pomocowych [Deutsche Bundesbank, 2022].

Podsumowanie

Pandemia COVID-19 i towarzyszące jej działania rządów wielu krajów w celu ograniczenia jej skutków spowodowały obciążenie budżetów nieprzewidywalnymi wcześniej wydatkami, co doprowadziło do znacznego wzrostu zadłużenia. By sfinansować działania łagodzące skutki i konsekwencje ekonomiczne pandemii, polski rząd zaciągnął zobowiązania w postaci emisji obligacji skarbowych oraz gwarantowanych przez Skarb Państwa, których wartość spowodowała wzrost długu wszystkich instytucji rządowych oraz samorządowych (ang. *general government*

debt), na koniec 2021 roku o 365 mld PLN, tj. o 35% w stosunku do końca 2019 roku. W przypadku Niemiec natomiast nastąpiła zasadnicza zmiana paradygmatu polityki budżetowej. Załamanie gospodarki było tak duże, że konieczne było uruchomienie pakietu pobudzania koniunktury. W 2021 roku zadłużenie państwa wyniosło o 429 mld EUR, co stanowiło wzrost o 20,9% w stosunku do końca roku 2019.

Powrót gospodarek do stanu sprzed pandemii jest wielorako warunkowany, a mając na uwadze trwającą wojnę w Ukrainie, rozpoczętą 24 lutego 2022 roku wkroczeniem wojsk rosyjskich, może trwać wiele lat. Obecna sytuacja geopolityczna i ekonomiczna nie sprzyja redukcji zadłużenia, a wręcz wymusza jego wzrost poprzez konieczność pozyskania środków na finansowanie nie tylko działań zwalczających skutki pandemii, lecz i nieplanowanych wydatków związanych z wojną – dotyczących pomocy uchodźcom czy zbrojeń. W tej sytuacji pozyskanie środków na finansowanie wydatków budżetowych poprzez emisję obligacji skarbowych może być coraz trudniejsze, co wynika nie tylko z dużej skali stymulacji fiskalnej na świecie, lecz i często – co ma miejsce obecnie w Polsce – ze wzrostu inflacji, a wraz z nią wzrostu stóp procentowych (zaostżania polityki monetarnej). Sytuacja ta spowoduje większe obciążenie budżetów państw z uwagi na wzrost kosztów obsługi zadłużenia o zmiennym oprocentowaniu, a przede wszystkim wzrost kosztów obsługi nowego długu. Jednocześnie wyższe oprocentowanie nie jest gwarantem zakupu obligacji przez inwestorów, na których decyzje wpływ może mieć trwająca wojna w Ukrainie. W najbliższym czasie należy spodziewać się wielu zmian zarówno w polityce gospodarczej, budżetowej, fiskalnej, monetarnej, wreszcie zmian w działalności przedsiębiorstw czy strukturze potrzeb konsumpcyjnych i zachowaniach społecznych, a także preferowania większej dozy bezpieczeństwa w zamian za ograniczania wolności osobistej [Kulińska-Sadłocha, Marcinkowska, Szambelańczyk, 2020, s. 31–59].

CZEŚĆ III.

SPÓŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA –
CZYNNIKI EROZJI VS. CZYNNIKI REWITALIZACJI

Elżbieta Mączyńska*

CYWILIZACYJNE PRZESILENIE I SPOŁECZNO- -GOSPODARCZY (NIE)ŁAD

Wprowadzenie

Współczesny świat cechuje nieład i kryzysogenność. To stwierdzenie wobec licznych faktów i przejawów globalnego chaosu, spękania i chwiejności świata można uznać wręcz za truizm. Gołym okiem bowiem widać głębokie dysfunkcje i zagrożenia. Niemal każdy człowiek bezpośrednio lub pośrednio, fizycznie lub mentalnie tego doświadcza. Dzieje się tak mimo niekwestionowanego materialnego i technologicznego postępu oraz rosnącej dostępności coraz bardziej zróżnicowanej, rozwiniętej rynkowej oferty różnego rodzaju dóbr. Rosnący materialny dostatek ludzkości nie pomniejsza jednak obszarów nieładu, konfliktogenności i kryzysogenności. Przeciwnie, wiele wskazuje, że następuje ich rozrost, co negatywnie rzutuje na jakość życia ludzi i społeczno-gospodarczy rozwój. Wśród najbardziej spektakularnych przejawów kryzysogenności na czoło wysuwają się obecnie zagrożenia klimatyczne, pandemiczne oraz zagrożenia wynikające z geopolitycznych napięć, w skrajnych przypadkach skutkujących konfliktami zbrojnymi, czego szczególnie niepokojącym świat przejawem jest zapoczątkowana 24 lutego br. militarna agresja Rosji na Ukrainę. To tylko niektóre z charakteryzujących dzisiejszą rzeczywistość kryzysowych zjawisk. Wielość kryzysów tworzy swego rodzaju megahistoryczny węzeł gordyjski wzmacniany przez ich multiplikacyjne, synergiczne następstwa, co przekłada się na globalny nieład. Zagadnienia te są przedmiotem wielu analiz przedstawianych w licznych publikacjach²⁵. Najnowsza

* Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – honorowy prezes PTE; e-mail: ela4@wp.pl.

²⁵ Między innymi w serii publikacji Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego na temat społecznej gospodarki rynkowej, np. monografia pt. *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii* [Mączyńska, Pysz, 2021].

z nich to książka Grzegorza W. Kołodko *Świat w matni* [Kołodko, 2022]. Jej tytuł mówi sam za siebie i można go uznać za najkrótszą syntetyczną ocenę obecnej globalnej rzeczywistości.

W związku z nasilającymi się przejawami globalnego nieładu fundamentalne znaczenie ma zidentyfikowanie przyczyn takiego stanu. Już nawet powierzchowny ogląd wskazuje na wielość i synergiczne splątanie takich przyczyn, w tym systemowych, ustrojowych, geopolitycznych, demograficznych i wielu innych. W eseju tym wychodzę jednak z założenia, że wśród tych przyczyn pierwszoplanowe, pierwotne znaczenie ma przesilenie cywilizacyjne, jakiego obecnie doświadcza świat. Przesilenie to przejawia się w wypieraniu cywilizacji industrialnej przez jej następczynię, której podłoże kreuje rewolucja informacyjno-cyfrowa, tzw. czwarta rewolucja przemysłowa z jej potencjałem sztucznej inteligencji.

Dokonujący się obecnie przełom cywilizacyjny to swego rodzaju trzęsienie ziemi, burzące stare struktury i wzorce. Wypracowanie nowych jest trudnym, złożonym procesem wymagającym pokonania barier wynikających ze zderzania się, nakładania się starych i nowych wzorców cywilizacyjnych. To swego rodzaju kapitalny remont, połączony z burzeniem „ścian nośnych”, co tworzy, zwłaszcza w początkowej fazie przemian, podatny grunt dla chaosu i nieładu. Dlatego też to właśnie kwestia istoty przesileni cywilizacyjnych stanowi punkt wyjścia prezentowanych tu rozważań. Na tym tle w kolejnym punkcie przedstawione są cechy i podłoże obecnego przesilenia. Zaś w ostatnim punkcie rozpatrywana jest kwestia kierunków niezbędnych dostosowań systemowo-ustrojowych, w tym użyteczności, przydatności ordoliberalnej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej w nowych cywilizacyjnych uwarunkowaniach.

Podstawą przedstawionych w tym rozdziale rozważań i ocen jest literatura przedmiotu, przy czym formułowane analizy i wnioski głównie oparte są na hermeneutyce. Stawiane w tym tekście pytania w znacznej mierze mają charakter pytań otwartych. Usprawiedliwiają to nie tylko normatywne i predyktywne aspekty analizowanej problematyki oraz podejście hermeneutyczno-heurystyczne, lecz także narastający we współczesnym świecie syndrom Czarnego Łabędzia, czyli niepewności, co do kształtowania się przyszłości [Taleb, 2013; Taleb, 2014]. Wiąże się to nieuchronnie z ryzykiem błędów poznawczych [Mączyńska, 2021a].

9.1. Przesilenia cywilizacyjne

Przesilenie cywilizacyjne oznacza sytuację, kiedy jedna cywilizacja się kurczy i wypierana jest przez nową. Obecnie w krajach rozwiniętych wyraża się to w przechodzeniu od cywilizacji industrialnej do postindustrialnej, wciąż jeszcze niedostatecznie zbadanej i niejednorodnie nazywanej (cywilizacja informacyjna, cyfrowa, digitalna, cywilizacja wiedzy, gospodarka 4.0 itp.).

Cywilizacja to złożone pojęcie, na temat którego od ponad dwu wieków toczą się wciąż nierozstrzygnięte i dalekie od rozwiązania spory. Wciąż utrzymują się kontrowersje na temat tego, czym jest cywilizacja, i jak ją należy rozumieć. Wynika to nie tylko ze złożoności tego pojęcia, lecz także z tego, że jest to kategoria będąca przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych, nie tylko humanistycznych i społecznych, jak filozofia, ekonomia, socjologia, historia, antropologia czy prawo, ale też nauk technicznych.

Szczególny wkład w badania tych kwestii ma – uznawany za „księcia historyków” – Fernand Braudel, francuski historyk czasów nowożytnych, kreator przedstawionej w 1958 r. koncepcji długiego trwania²⁶. Braudel jest autorem idei historii globalnej, opisującej dzieje cywilizacji, w tym islamskiej, afrykańskiej, Dalekiego Wschodu, europejskiej i innych. W książce pt. *Gramatyka cywilizacji* [Braudel, 2006] wskazuje, że cywilizacja dotyczy zawsze określonej przestrzeni, obejmuje określone społeczeństwa, połączone gospodarką, wspólną mentalnością i kulturą. Przy tym nieodłączną cechą cywilizacji jest właśnie długie trwanie.

Na polskim gruncie autorem pionierskich publikacji na temat przemian cywilizacyjnych jest Jerzy Kleer. W monografii pt. *Ekonomiczne i społeczne skutki przesilenia cywilizacyjnych* autor ten przedstawia kompleksowe, wieloaspektowe analizy przemian cywilizacyjnych, ich ekonomiczne, polityczne i kulturowe podłoże oraz następstwa.

Kleer przyjmuje i rozwija encyklopedyczną definicję, zgodnie z którą „cywilizacja to poziom rozwoju społecznego w danym okresie historycznym, który charakteryzuje

²⁶ Braudel wyróżniał trzy różne przestrzenie rzeczywistości i odpowiadające im ciągi czasu: czas krótki, czyli tzw. historia „wydarzeniowa”; czas cykli koniunkturalnych (historia koniunkturalna), obejmujący okres kilku dekad i odzwierciedlający zwłaszcza cykle ekonomiczne; czas długiego trwania (historia strukturalna), obejmujący okresy dłuższe, stulecia, a nawet tysiąclecia, czas charakteryzujący się głębokimi przemianami strukturalnymi i cywilizacyjnymi, przemianami struktur społecznych [Braudel, 1971].

się określonym poziomem kultury materialnej, stopniem opanowania środowiska naturalnego i nagromadzeniem instytucji społecznych” [Kleer, 2021, s. 30].

Według Kleera czynnikiem szczególnie wyraziście określającym charakter cywilizacji jest podstawowy zasób produkcyjny. Dlatego też w analizie przesilen cywilizacyjnych autor ten przypisuje pierwszorzędne znaczenie działalności gospodarczo-produkcyjnej. To bowiem zasób produkcyjny przesądza o możliwościach przetrwania, przesądza o liczebności populacji, zakresie i poziomie dobrostanu społecznego, o możliwościach ekspansji w szerokim tego słowa rozumieniu, a także stwarza możliwości kształtowania się swoistych instytucjonalnych hierarchii w sterowaniu rozwojem społeczno-gospodarczym.

Historia cywilizacyjnego rozwoju dowodzi, że w najbardziej ogólnym, syntetycznym ujęciu, uwzględniając priorytetowe znaczenie zasobu produkcyjnego, można wyodrębnić cztery następujące cywilizacje: zbieracko-łowiecka, agrarna, industrialna (przemysłowa) i kształtująca się współcześnie cywilizacja informacyjna (wiedzy) [Kleer, 2021].

Zarazem z analizy cywilizacyjnego rozwoju ludzkości wynika, że wszystkie te cywilizacje nadal istnieją, z wyjątkiem zbieracko-łowieckiej. Stąd też współczesność cechuje wielość przesilen cywilizacyjnych. Niektóre bowiem kraje wciąż jeszcze w znacznym stopniu tkwią w cywilizacji agrarnej lub znajdują się w początkowej fazie industrializacji. Takie kraje stają przed szczególnie trudnymi cywilizacyjnymi wyzwaniami, w zmultiplikowanym wymiarze, co dodatkowo komplikuje ich sytuację. Muszą zmierzać się z problemem, w jakim stopniu otworzyć się na najnowszą cywilizację, a w jakim wykorzystać dorobek cywilizacji wcześniejszych. Dlatego też Kleer operuje pojęciem *przesilen cywilizacyjnych*, czyli używa liczby mnogiej. Nowatorsko identyfikuje przy tym kwestie hybrydowości cywilizacyjnych przemian, czyli nakładania się na siebie w jednym czasie kilku cywilizacyjnych przesilen. W sposób oczywisty zwiększa to ryzyko występowania społeczno-gospodarczego chaosu, rozmaitych niedostosowań i konfliktów [Kleer, 2021].

Tym samym analizy przemian cywilizacyjnych stanowią dowód i przestrożę, że przemiany takie nie odbywają się bez społecznych, politycznych i innych napięć. W takich warunkach nietrudno o nieład z jego groźnymi następstwami globalnymi, lecz także następstwami dla poszczególnych krajów i podmiotów, w tym zwykłych ludzi.

W publikacjach dotyczących przemian cywilizacyjnych eksponowane są zarówno dobrodziejstwa wynikające z takich przemian, ale też zagrożenia i nieprawidłowości, czy nawet patologie. Niewątpliwie każda kolejna cywilizacja przynosiła

społeczno-gospodarczy postęp, ale zarazem zastanawiające jest w jak wysoce niejednakowym stopniu, bądź wcale, poszczególne kraje i regiony doświadczają dobrodziejstw cywilizacyjnych przemian. Analizy cywilizacyjnych przemian potwierdzają, że świat jako całość, podobnie jak poszczególne kontynenty, skazany jest na zróżnicowanie, m.in. dochodowe, technologiczne i kulturowe, zaś analizowane przesilenia cywilizacyjne nie tylko owego zróżnicowania nie łagodzą, lecz przeciwnie – zaostrzają. Charakterystyczna przy tym jest uniwersalność zjawiska konfliktogenego charakteru systemów kulturowych. Między innymi dotyczy to obszaru i religii jako składnika systemu kulturowego. Kwestia ta cechuje się wysokim stopniem konfliktogenności, szczególnie w relacjach między różnymi religiami, zarówno monoteistycznymi, jak i w stosunku do odmiennych porządków czy rozwiązań tej samej religii [Kleer, 2021].

Historia dowodzi, że w procesie przemian cywilizacyjnych istotną rolę zawsze odgrywały wojny. Według Kleera „konflikty zbrojne mają przemożny wpływ na mentalność społeczną. Współcześnie widzimy przede wszystkim ich negatywne przejawy. Trudno się jednak oprzeć wrażeniu, że dalekosiężne ich skutki mogą mieć również charakter pozytywny” [Kleer, 2021, s. 92]. Co prawda Kleer, zastanawiając się, czy tak będzie nadal, dochodzi do wniosku, że: „W oparciu o dzisiejsze doświadczenie trudno byłoby to w pełni uzasadnić” [Kleer, 2021, s. 92], jednak mimo to trudno zaakceptować wywód na temat *pozytywnych dalekosiężnych skutków wojen*. Każda wojna, każdy bowiem konflikt militarny ma negatywne konsekwencje dla ludzi oraz gospodarki, i to w skali globalnej (jeśli oczywiście prawidłowo się to policzy, czyli uwzględni pełny rachunek kosztów i efektów zewnętrznych, *externalities*). Wojna bowiem to zawsze ofiary ludzkie, straty potencjału wytwórczego, niszczenie dobrostanu ludzkości. To zawsze destrukcja społeczna, ekonomiczna i ekologiczna, nawet jeśli w krótkim okresie dla niektórych bezpośrednich czy pośrednich uczestników wojny niesie jakieś korzyści. W dodatku cyfryzacja i sztuczna inteligencja są wykorzystywane do zwiększania potencjału militarnego. Napadnięty kraj doświadcza ogromu niewyobrażalnego nieszczęścia, wykraczającego poza jakiegokolwiek liczbowe szacunki. Przy tym destrukcyjne następstwa wojny nie omijają też agresora. Wśród ogromu negatywnych następstw wojen ich materialny wymiar to jedynie przysłowiowy wierzchołek góry lodowej. Jednak obok liczby zabitych i rannych, to właśnie straty i inne następstwa materialne są zwykle eksponowane w pierwszym rzędzie. Są bowiem relatywnie łatwe do wykazania i policzenia z mniejszą lub większą dokładnością. Zaś negatywne następstwa niepoliczalne lub trudno policzalne,

choć przeważnie ważniejsze od materialnych, nader często są marginalizowane. Do nich należy m.in. syndrom samotności. Wojna zawsze zwiększa skalę samotności ludzkiej, dotykając zarówno uczestników, jak i ich bliskich, zwłaszcza wojennych uchodźców. Zaś samotność, tak, jak i wojna, zabija oraz generuje ogromne koszty. Przekonujące, a zarazem zatrważające tego dowody zawiera – prekursorska w wymiarze światowym – książka o ekonomicznych i pozaekonomicznych następstwach samotności autorstwa brytyjskiej ekonomistki Noreeny Hertz pt. *Stulecie samotnych* [Hertz, 2022].

9.2. Przesilenie cywilizacyjne – cywilizacja postindustrialna

Obecnie problematyka przesileni cywilizacyjnych nabiera szczególnego znaczenia, albowiem świat właśnie doświadcza wielkiej cywilizacyjnej przemiany, wyrażającej się w przechodzeniu od cywilizacji industrialnej do nowej, wciąż jeszcze niedodefiniowanej.

Podłożem, pierwotnym zaczynem umożliwiającym postindustrialny przełom cywilizacyjny, jest rewolucja cyfrowa. Przełomowe przemiany są następstwem ogarniającej obecnie świat czwartej rewolucji przemysłowej (rewolucji 4.0) z jej niebywałą i szybko rosnącą, a przy tym jeszcze dalece niedostatecznie zidentyfikowaną siłą sztucznej inteligencji, stanowiącą połączenie potencjału materialno-fizycznego, cyfrowego i biologicznego (przedstawia to m.in. założyciel Światowego Forum Ekonomicznego w Davos, Klaus Schwab w książce *Czwarta rewolucja przemysłowa*²⁷). (Warto tu przypomnieć, że pierwszą rewolucję zapoczątkował w XVIII w. wynalazek maszyny parowej i czółenka tkackiego, drugą – na przełomie XIX i XX w. – wynalazek elektryczności, zaś trzecią – w połowie XX wieku – wynalazek komputera). Choć każda z uprzednich trzech rewolucji zasadniczo zmieniała świat, to mimo tego cechował je znacznie mniejszy zasięg, głębia i dynamizm przemian w porównaniu z obecną, czwartą rewolucją.

²⁷ Czwarta rewolucja przemysłowa 4.0 (Przemysł 4.0 – Industrie 4.0, Gospodarka 4.0) to pojęcie wprowadzone w 2011 r. przez niemieckich specjalistów z dziedziny wysokich technologii: H. Kagermanna, W.-D. Lukasa, W. Wahlsteara i upowszechnione przez K. Schwaba, założyciela i przewodniczącego World Economic Forum w Davos [Schwab, 2018]. Symbole trzech pierwszych rewolucji to kolejno: maszyna parowa, elektryczność (żarówka) i komputer. Natomiast symbolem czwartej jest sztuczna inteligencja.

Potencjał przemian generowany przez rewolucję 4.0 (Przemysł 4.0, Gospodarka 4.0) jest wciąż jeszcze trudny bądź wręcz niemożliwy do pełnego oszacowania. Przemysł 4.0, łącząc istniejące technologie, równocześnie zaciera granice między sferą fizyczną, cyfrową i biologiczną. Prowadzi do świata nieznanego, tym bardziej, że na horyzoncie już raczkuje wielce zagadkowa piąta rewolucja przemysłowa (Przemysł 5.0), m.in. kreująca świat robotów współpracujących (co-robotów). Wszystko to kształtuje turbulentny świat cywilizacyjnego przesilenia. Zmienia się niemal wszystko. Dotyczy to zmian instytucjonalnych, reguł globalizacji, funkcjonowania i roli państwa, zmian modeli edukacji, biznesu i pracy, a nawet modeli funkcjonowania gospodarstw domowych i życia ludzi. Zarazem pojawiają się nowe etyczne wyzwania i kontrowersje związane z wykorzystywaniem technologii cyfrowych i sztucznej inteligencji (odnosi się to np. do rozwijającej się dzięki tym technologiom pracy zdalnej, w znacznym stopniu wymuszanej przez pandemię). Dobrodziejstwo sztucznej inteligencji i cyfryzacji nie zmienia faktu występowania rozmaitych, związanych z nimi zagrożeń, w tym np. ryzyka cyfrowych nadużyć, inwigilacji, dehumanizacji i narastania samotności. Nowoczesne technologie niewątpliwie sprzyjają postępowi materialnemu. Potwierdzają to jednoznacznie statystyki, w których postęp ten mierzony jest przede wszystkim, obarczonym wieloma wadami, wskaźnikiem produktu krajowego brutto (PKB). Jednak mimo wielkiego, niekwestionowanego postępu materialnego, jaki przynosi nowa cywilizacja, świat, także rozwinięty, doświadcza różnego rodzaju (wymienianych we wstępie) dysfunkcji. Między innymi boryka się z wysoce asymetrycznymi, erodującymi popyt, narastającymi nierównościami społecznymi, w tym dochodowymi. Technologie cyfrowe umożliwiły co prawda niebywałą dynamizację rozwoju wielu sektorów, ale nie zawsze sprzyjało to harmonizowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego. Przeciwnie, zwiększało ryzyko kryzysogenności, napięć społecznych i zagrożeń ekologicznych. Dotyczy to np. sektora finansowego. Jego nader dynamiczny rozwój skutkuje rozrostem inwestycji spekulacyjnych, które stają się konkurencyjne do inwestowania w sferze realnej, co jest niekorzystne dla jej rozwoju²⁸. Spekulacje

²⁸ Nadmierny rozrost inwestycji spekulacyjnych i sektora finansowego ma negatywny wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy także dlatego, że jak wykazuje antropolog David Graeber, powołując się na literaturę przedmiotu i badania naukowe, sektor ten cechuje najniższy stopień kreowania wartości użytecznych społecznie. Najbardziej użyteczny pod tym względem okazał się sektor badań medycznych. Sektor ten generuje 9 USD wartości użytecznych społecznie z każdego wypłacanego pracownikom tego sektora dolara wynagrodzeń. Pozytywny wskaźnik cechuje też nauczycieli. Natomiast m.in. sektor reklamy i marketingu oraz sektor finansowy cechuje ujemny poziom tego wskaźnika [Graeber. 2019, s. 330].

finansowe objęły przy tym m.in. rynek nieruchomości, co stało się zarzewiem światowego kryzysu finansowego w 2008 r. W dodatku kryzysy multiplikują. Poza wymienionymi już na wstępie kryzysami: pandemicznym, klimatycznym i geopolitycznym, poza światowym kryzysem finansowym z 2008 r., z którego następstwami, w tym nadmiarową finansyzacją gospodarki, świat wciąż jeszcze się zмага, można wymienić kryzys demograficzny, kryzys porządku globalnego (światowego układu sił), kryzys globalizacji, neoliberalizmu, elit globalnych czy kryzys imigracyjny. I to z pewnością nie jest zamknięta lista jednocześnie występujących w świecie kryzysów. W wielu bowiem sferach wyraźne są także inne zjawiska kryzysowe, jak np. kryzys zadłużenia, nieźrównoważonych systemów rolnictwa i marnotrawienia żywności, kryzys rynków pracy, postępujący kryzys społecznego zaufania, demokracji i inne. Wyraźnie przy tym narasta częstotliwość kryzysów, co szczególnie silnie przejawia się w sektorze finansowym.

Badacze z Międzynarodowego Funduszu Walutowego, analizując lata 1970–2007, doliczyli się w tym okresie łącznie 124 kryzysów bankowych, 208 kryzysów walutowych oraz 63 kryzysy zadłużenia publicznego [Laeven, Valencis, 2008, s. 7]. Narastanie częstotliwości kryzysów potwierdzają historyczne analizy porównawcze. Z rozległych badań prowadzonych przez amerykańskiego historyka gospodarki Charlesa Kindlebergera wynika, że do II wojny światowej kryzysy finansowe występowały średnio mniej więcej co dziesięć lat [Kindleberger, 1978]. Gdyby ten trend był utrzymany, od roku 1970 mogłoby dojść do zaledwie kilku, a nie kilkuset (jak to się stało) kryzysów. Charakterystyczne przy tym jest, że po II wojnie światowej, w ćwierćwieczu między latami 1945 a 1971 (notabene określanym jako złota era kapitalizmu) nigdzie na świecie, z wyjątkiem Brazylii (w 1962 r.), nie doszło do kryzysu bankowego, mimo koniunkturalnych fluktuacji.

Z badań naukowych wynika, że schorzenia współczesnego świata wiążą się m.in. z marginalizowaniem, niedocenianiem, czy wręcz lekceważeniem szeroko rozumianych kwestii etycznych. Poniekąd nie jest to zaskakujące. Historia bowiem dowodzi, że prawie każdy głęboki przełom, transformacja gospodarcza, technologiczna, polityczna czy ustrojowa stwarza rozmaite problemy etyczne, zwiększa ryzyko chaosu w systemie wartości, czyli anomii. Anomia zaś jest przeciwieństwem etyki. Doświadczenia historyczne wskazują przy tym, że anomia narasta tym bardziej, im głębsze i szybsze są przemiany w życiu społeczno-gospodarczym. Oznacza ona sprzeczności, dezorganizację, dezintegrację, niedopasowania występujące w systemie wartości społecznych, w systemie norm oraz reguł rządzących życiem społecznym i gospodarczym. Przełomowe zmiany tworzą niejako naturalne

podłoże anomii. Sprawiają bowiem, że uprzedni, stary, tradycyjny system wartości i poszczególne jego elementy słabną. Dotychczasowe normy i reguły stopniowo przestają być w praktyce przestrzegane, praktycznie (choć niekoniecznie formalnie) przestają obowiązywać, a nowe jeszcze nie zdążyły się ukształtować. W takich warunkach normy nie spełniają swej porządkującej, wartościującej i ocennej roli. To sytuacja niedookreśloności, sytuacja, w której brak jest jasności co do tego, jakie postępowanie w relacjach międzyludzkich, w tym gospodarczych, jest właściwe, a jakie nie, co jest dobre, a co złe, co pożądane, a co niepożądane, co przyzwoite, a co nie, co akceptowalne, a co nie. Już czysto etymologiczny charakter pojęcia *anomia* wskazuje na destrukcyjne cechy tego zjawiska. To pochodzące z greki słowo (*a* = „bez”, *nomos* = „prawo”) oznacza bowiem w dosłownym sensie nieobecność prawa (co nie jest jednak równoznaczne z bezprawiem). W takim ujęciu pojęcie to może mieć w mniejszym lub większym stopniu odniesienie niemalże do wszystkich dziedzin życia społecznego i gospodarczego, życia prywatnego, w tym rodzinnego, małżeńskiego, jak też funkcjonowania instytucji oraz całych systemów społeczno-gospodarczych. Anomia zagraża harmonijnemu, trwałemu rozwojowi społeczno-gospodarczemu. Grzegorz W. Kołodko dochodzi do wniosku, że „gospodarka bez systemu wartości etyczno-moralnych jest jak życie bez sensu” [Kołodko, 2013]. W tym też kontekście w literaturze przedmiotu wskazuje się na ułomności mechanizmów rynkowych, które wbrew teoretycznym założeniom nie gwarantują automatycznie etycznych zachowań osób fizycznych i prawnych. Wolny rynek jest bowiem wolny do wszystkiego, zarówno do oferowania dóbr użytecznych społecznie, jak i antydóbr, rynkowych śmieci. Przy tym rozmaite, rozwijane i wciąż usprawniane przez technologie cyfrowe narzędzia rynkowe, w tym np. wyrafinowane techniki marketingowe i uporczywa reklama, mogą stanowić czynnik zniewalania nabywców wyrobów i usług. W dodatku wolny rynek z definicji, z natury, nagradza, preferuje podmioty najsilniejsze, kosztem słabszych, co sprzyja rozwojowi struktur oligopolistycznych. Te zaś stanowią zaprzeczenie idei wolnego rynku. Tym samym wolny rynek nie jest wolny od siły samoniszczącej, od ryzyka otwarcia drogi do monopolizacji. Potwierdzają to wyniki licznych badań, a przede wszystkim społeczno-gospodarcza rzeczywistość, w tym chociażby, ukształtowana w wyniku rozwoju technologii cyfrowych i robotyzacji, oligopolistyczna pozycja gigantów cyfrowych (tzw. GAFAM – Google, Apple, Facebook, Amazon, Microsoft). W sposób spektakularny potwierdza to też książka laureatów Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, Georga A. Akerlofa i Roberta J. Shillera, pod wielce wymownym tytułem *Złowić*

frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa, wskazującym na rozbrat ekonomii i etyki [Akerlof, Shiller, 2021].

Przesilenie cywilizacyjne to bowiem sytuacja, w której stare modele społeczno-gospodarcze, zasady, recepty zawodzą, tracą przydatność, zaś nowych brak lub dopiero się kształtują. W związku z tym rośnie ryzyko barier rozwoju, wynikające z występowania zjawiska określanego w literaturze przedmiotu jako *lock-in*, efekt zamknięcia w dotychczasowych ramach systemowych i przyjmowanych w podejmowaniu decyzji priorytetach, rozwiązaniach i narzędziach [Hryniewicz, 2012].

Wszystko to świadczy o złożoności procesu cywilizacyjnych przemian. Jest to istotne tym bardziej, że jak podkreśla Kleer: „Zanik określonych cywilizacji, jak i przejście do kolejnych, nigdy nie ma całościowego czy powszechnego charakteru. Kolejna cywilizacja czy wręcz kolejne cywilizacje, w jakimś stopniu przejmują część dorobku odchodzącej cywilizacji, i to zarówno z jej dorobku materialnego, jak i duchowego, w szerokim tego słowa rozumieniu. Dorobek ten w jakimś stopniu zawsze stanowi składnik fundamentu przyszłej cywilizacji, a co najmniej jest fragmentem koła zamachowego kolejnej cywilizacji, i to zarówno w sensie pozytywno-twórczym, jak również w negatywnym, to znaczy opóźniającym czy wręcz hamującym procesy zmian, bądź je istotnie modyfikując” [Kleer, 2021, s. 12].

Niestety, wciąż aktualna pozostaje kwestia cywilizacyjnej zaborczości. Według Kleera: „Żadna cywilizacja, niezależnie od typu czy charakteru, jaki reprezentowała, nie była wolna od prób podbicia społeczeństw przynależnych do tej samej, jak i do odmiennych cywilizacji” [Kleer, 2021, s. 14]. Na tej podstawie sformułowany został wniosek, że „cywilizacje są przestrzeniami, ale o zmiennym zasięgu, jak i różnym charakterze. Zawsze bowiem zwycięska ekspansja zmieniała nie tylko zakres terytorialny cywilizacji ekspansjonistycznej, jak również modyfikowała charakter pozostałych jej składników” [Kleer, 2021, s. 14].

Chciałoby się całkowicie zanegować tę opinię, ale historia świata i współczesne konflikty zbrojne nie dają ku temu podstaw. Wystarczy powiedzieć, że trwająca obecnie wojna w Ukrainie to już dziesiąta od 1992 r. rosyjska agresja na inne kraje²⁹. W dodatku międzynarodowe sankcje nakładane w przeszłości na agresora okazywały się raczej mało dolegliwe i nieskuteczne [Ratajczak, 2022].

²⁹ Były to następujące agresje: 1992 r. – Mołdawia; 1992 r. – Gruzja (Abchazja); 1994 r. i 1999 r. – Czeczenia; 1999 r. – Dagestan; 2008 r. – Gruzja (Osetia Południowa); 2015 r. – Syria; 2018 r. – Republika Środkowoafrykańska; 2014 r. – Ukraina (Krym, Donieck, Ługańsk).

Obecny konflikt i nasilone, stanowcze, potępiające agresję działania i wyraźnie silniejsze sankcje międzynarodowe mogą to zmienić, choć wciąż nie ma co do tego pewności.

Nowa cywilizacja prowadzi do zmian w podstawowych filarach kształtujących kapitalistyczną gospodarkę rynkową. Filary te to determinowany przez nowe technologie potencjał wytwórczy i stosowane metody komunikacji społecznej oraz stratyfikacja społeczna, czyli podział społeczeństwa na warstwy społeczne i związane z tym wzorce kulturowe. Szczegółowa analiza tych kwestii stanowi przedmiot wielu publikacji [m.in. Kleer, Mączyńska, 2018]. Dlatego też ograniczę się tu do stwierdzenia, że zarówno historia, jak i studia literatury przedmiotu dowodzą, iż przesilenia cywilizacyjne wymuszają zmiany modelu ustroju społeczno-gospodarczego. Wystarczy przypomnieć, że pierwsza rewolucja przemysłowa zapoczątkowała proces przechodzenia od epoki feudalizmu do kapitalizmu. Wiele wskazuje, że dokonujący się przełom cywilizacyjny także wymusi zmiany w systemach społecznych obecnego kapitalizmu, wciąż jeszcze pozostającego pod wpływem doktryny neoliberalnej. Uwidaczniają się już wyraźne przejawy jego strukturalnego kryzysu, połączonego z kryzysem właśnie tej fundamentalistyczno-rynkowej doktryny. Kwestie te są przedmiotem wnikliwych analiz prezentowanych w literaturze przedmiotu, stąd też nie ma tu potrzeby szerszego ich omawiania.

Ze studiów literatury przedmiotu wynika, że przemiany w systemach społeczno-gospodarczych są nieuniknione, choć z pewnością będzie to złożony, nasycony konfliktami i napięciami proces [Kołodko, 2022; Nowak, 2020; Mączyńska, Pysz, 2021].

9.3. Zmiany ustrojowych modeli społeczno-gospodarczych. Wzrost zainteresowania ordoliberalną koncepcją społecznej gospodarki rynkowej

Studia literatury przedmiotu wskazują na nieuchronność przemian ustrojowych modeli społeczno-gospodarczych, przemian ukierunkowanych na dostosowanie do warunków dokonującego się przesilenia cywilizacyjnego i czwartej rewolucji przemysłowej oraz ukierunkowanych na przeciwdziałanie występującym nieprawidłowościom. Przemiany są niezbędne tym bardziej, że przełom cywilizacyjny wymusza zwiększenie aktywności państwa w sferze dostosowania regulacji

rynkowych do wymogów tego przełomu. Wymusza to także charakter i niebywały dynamizm zmian związanych z czwartą rewolucją przemysłową. Dynamizm ten zwiększa m.in. ryzyko zjawisk wykluczenia czy analfabetyzmu cyfrowego i „widma nieprzydatności” niektórych grup społecznych [Kelly, 2018; Mazzucato, 2021]. W związku z tym rośnie niepewność co do przyszłości, co potwierdzają zarówno badania naukowe, jak i dzisiejsza rzeczywistość. Wskazują, że wiek XXI będzie wiekiem narastania powszechnej niepewności i globalnego ryzyka, o czym już dziś przekonuje m.in. globalny indeks niepewności [Ahir, Bloom, Furceri, 2021]. Nieprzypadkowo też w 2020 r. do jednych z najbardziej popularnych, najczęściej dyskutowanych pojęć należał i wciąż należy akronim VUCA, syntetyzujący cechy dzisiejszej rzeczywistości. Wyrażają to słowa, których pierwsze litery składają się na ów akronim – *Volatility* (zmiennosc), *Uncertainty* (niepewność), *Complexity* (złożoność) i *Ambiguity* (niejednoznaczność). Choć akronim ten wywodzi się z publikacji z 1985 r. na temat strategii wojennych i teorii przywództwa [Bennis, Nanus, 1985], zaś w 1987 r. po raz pierwszy użyty został w programach dydaktycznych United States Army War College, to obecnie coraz częściej jest używany w dyskursie na temat cech dzisiejszej rzeczywistości społeczno-gospodarczej i możliwych trendów jej zmian [*Who first originated...*, 2019].

W literaturze przedmiotu nie brakuje dowodów, że kryzysowe dysfunkcje to następstwo wadliwości rozwiązań w systemach społeczno-gospodarczych głównych gospodarek świata, przede wszystkim gospodarek Zachodu, o władniętych doktryną neoliberalną, promieniującą na inne obszary globu. Nieprzypadkowo też obecnie w kręgach naukowych, eksperckich i medialnych, zwłaszcza w krajach Zachodu, intensyfikuje się dyskurs na temat przyszłych kierunków zmian w systemach społeczno-gospodarczych, zmian umożliwiających przywracanie ładu w wymiarze krajowym i globalnym. Kwestie te rozpatrywane są m.in. w kontekście publikacji laureata Nagrody Banku Szwecji im. Alfreda Nobla w dziedzinie ekonomii, Paula Krugmana, pod wymownym tytułem *Arguing With Zombies: Economics, Politics, and the Fight for a Better Future* (*Zmagania z zombi: ekonomia, polityka i walka o lepszą przyszłość*) [Krugman, 2020]. Owe tytułowe Zombies, czyli żywe trupy, to w tym przypadku nie przedsiębiorstwa sztucznie podtrzymywane przy życiu, a ekonomiczne idee. To potężne idee ekonomiczne, których nie udaje się wyeliminować z życia społeczno-gospodarczego, mimo negujących te idee dowodów naukowych. Krugman dochodzi do wniosku, że dzieje się tak dlatego, że stojące za tym interesy gospodarcze i polityczne są zbyt silne. Idee te, choć negowane przez rzeczywistość społeczno-gospodarczą i jej szkodzące, wciąż znajdują miejsce

w obszarze politycznym i gospodarczym, co nierzadko łączy się z interesownym zakłamywaniem realiów. Stanowi to zarazem kolejne potwierdzenie rzeczono już syndromu *lock in effect*. W podobnym tonie wypowiadają się także inni nobliści, m.in. Joseph E. Stiglitz [2020]. Analizy dowodzące wadliwości obecnych systemów i konieczności ich zmian szczegółowo przedstawiane są m.in. w publikacjach Mariany Mazzucato [2020] oraz Kate Raworth [2021].

Obecnie nawet tak neoliberalny dziennik jak „Financial Times” uznaje za niezbędne – ukierunkowane na przeciwdziałanie nierównościami społecznymi i wykluczeniu cyfrowemu – proinkluzywne przemiany w systemach społeczno-gospodarczych [*Virus lays bare...*, 2020]. Kwestie te przedstawiane zostały m.in. w publikacji Mączyńskiej i Pysza [2021].

Widoczny jest przy tym wzrost zainteresowania wśród krajowych i zagranicznych badaczy ordoliberalną koncepcją społecznej gospodarki rynkowej, co jest zauważalne zwłaszcza od czasu kryzysu finansowego z 2008 r. [Pysz, Jurczuk-Grabska, 2021]. Jest to istotne tym bardziej, że koncepcja ta była do niedawna w znacznej mierze ignorowana, co związane było m.in. właśnie ze zdominowaniem kształtowania społeczno-gospodarczej rzeczywistości przez doktrynę neoliberalną. W pewnym stopniu wynikało to też z raczej słabej w świecie znajomości ordoliberalizmu. Nawet tak wnikliwy badacz jak francuski ekonomista Thomas Piketty błędnie przypisuje ordoliberalizm Fridrichowi von Hayekowi, w dodatku w sposób zacierający różnice między ordo- i neoliberalizmem [Piketty, 2022].

Na polskim gruncie szczególnie wiele miejsca poświęca przemianom systemowym G.W. Kołodko, wnikliwy krytyk neoliberalizmu, przestrzegający także przed błędami definicyjnymi. W procesie cywilizacyjnych przemian o takie błędy nietrudno. Według Kołodki „wpierw panoszyć się będzie – już się panoszy – szum pojęciowy i bałagan definicyjny. Z czasem z tego chaosu wyłonić się może jakaś zwarta koncepcja nowego systemu społeczno-gospodarczego, a raczej nowych systemów, gdyż uniformizmu już nigdy nie będzie (tak naprawdę to w przeszłości też nigdy nie było...)” [Kołodko, 2022, s. 21]. Równocześnie Kołodko przewiduje, że: „Ożywać będą znane z przeszłości pojęcia, takie jak «ordoliberalizm» czy «społeczna gospodarka rynkowa»” [Kołodko, 2022, s. 21].

O tym, że do tego dojdzie, przekonują też wyniki analiz na temat istoty tych pojęć oraz praktycznej użyteczności ordoliberalnej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. Zważywszy jednak na głębię i szeroki zakres dokonującego się przełomu cywilizacyjnego oraz niebywały dynamizm czwartej rewolucji przemysłowej, trzeba się też liczyć z niewiadomymi dotyczącymi przyszłych

systemów społeczno-gospodarczych. Wiele jednak wskazuje, że bez względu na ich szczegółowy kształt, nie zostaną w nich zignorowane idee ordoliberalizmu, czyli liberalizmu uporządkowanego, ukierunkowanego na przywracanie wyraźnie obecnie naruszanego ładu społeczno-gospodarczego. *Ordo* bowiem znaczy ład. Warto tu przypomnieć, że już od wielu lat w publikacjach Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w poszczególnych edycjach monografii na temat społecznej gospodarki rynkowej przedstawiane są argumenty świadczące o zasadności uwzględniania ordoliberalizmu w kształtowaniu modeli ustroju społeczno-gospodarczego. Nie ma tu potrzeby ich powtarzania, tym bardziej, że wszystkie te publikacje dostępne są w wersji elektronicznej na stronie internetowej PTE [m.in. Mączyńska, Pysz, 2021].

Podsumowanie

Dokonujące się obecnie przesilenie cywilizacyjne i nowa cywilizacja z jej cyfrowym potencjałem sztucznej inteligencji, skutkuje jako następczyni cywilizacji industrialnej głębokimi perturbacjami i globalnym nieładem, wynikającym z niedostosowania dotychczasowych modeli i systemów społeczno-gospodarczych do coraz bardziej intensywnych przemian. Niedostosowania takie stają się barierą trwałego, harmonijnego, czyli potrójnie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego, godzącego interesy gospodarcze, społeczne i ekologiczne.

Warunkiem przywracania ładu są zmiany w systemach społeczno-gospodarczych ukierunkowane na optymalne wykorzystanie potencjału czwartej rewolucji przemysłowej, w sposób zapewniający trwałość rozwoju i zwiększanie odporności tych systemów na kryzysowe zagrożenia. W przywracaniu ładu istotną rolę może odegrać ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa jako ordoliberalny model właśnie ładu społeczno-gospodarczego.

Przekształcenia systemowe to wyzwanie tym bardziej trudne im większa jest niepewność co do dalszych następstw przesilenia cywilizacyjnego i czwartej rewolucji przemysłowej. Zwraca na to uwagę m.in. izraelski historyk Y.N Harari, który w 2018 r. pisał, że „nie wydaje się, by programiści i algorytmy zbliżyli się choć trochę do rozwiązania problemu rozpadu społeczności, pogłębiania się nierówności, społecznej polaryzacji i globalnego rozczarowania. Wciąż jest mnóstwo pracy dla ludzkich polityków. Potrzebujemy jednak nowego rodzaju polityków, którzy będą myśleć w naprawę globalnych kategoriach” [Harari, 2018]. Dlatego

też warto na zakończenie jeszcze raz przypomnieć rekomendację znanego turecko-amerykańskiego ekonomisty Daniego Rodrika: „Ekonomiści powinni z pokorą podchodzić nie tylko do tego, co wiedzą, ale też do tego, ile mogą się dowiedzieć” [Rodrik, 2019, s. 48].

EUROPA MIĘDZY GLOBALIZMEM A DEMOKRACJĄ

Wprowadzenie

Europa stanowi zaawansowaną formę regionalnego ugrupowania integracyjnego, gdyż w świetle znanego schematu Bela Balassy [1961] przeszła przez szczyble unii celnej, wspólnego rynku i osiągnęła etap unii walutowej³⁰. Argumentuje się, że logika procesów rynkowych „pcha” współpracujące kraje ku coraz ściślejszej integracji, zwłaszcza na jej etapach początkowych. Później rolę siły porządkującej przejmuje od rynku wyraźniej polityka, gdyż to w jej domenie leżą decyzje o dalszym cedowaniu prerogatyw na poziom ponadnarodowy, jak choćby w kwestii harmonizacji polityki fiskalnej czy ujednoczenia innych obszarów. Analizowanie procesów integracji na gruncie ekonomii nie może oczywiście dać pełnej odpowiedzi na temat sił napędowych integracji i jej skutków. Złożona natura tych zagadnień wymaga spojrzenia interdyscyplinarnego, łączącego dorobek różnych dziedzin nauk społecznych. Aby to zwięźle wykazać, wystarczy przywołać kontekst powojennej Europy i idei jej ojców założycieli – stworzenia zjednoczonej Europy, będącej gwarantem pokoju. Współpraca na niwie gospodarczej stanowiła jedynie (aż?) środek realizacji tych szczytnych założeń.

Ta długa nieliniarna „podróż” krajów Europy ku coraz ściślejszej integracji w praktyce okazała się drogą wyboistą, naznaczoną przez kryzysy, spory i ścieranie się różnych koncepcji na temat celów, kierunków i metod dalszego wiązania państw. Dylematy dają się streścić w pytaniu: czy w tych procesach przeważa wspólnota interesów i kalkulacja, czy raczej wspólnota idei i wartości? O roli historycznych doświadczeń okresu II wojny światowej świadczy obserwacja, że

* Dr hab. Michał Moszyński, prof. UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Katedra Ekonomii; e-mail: moszyn@umk.pl, ORCID: 0000-0003-1197-8744.

³⁰ Oryginalny schemat podlegał rozszerzeniom i modyfikacjom.

kraje mocniej dotknięte zniszczeniami skłaniały się ku koncepcji federalistycznej, z silną strukturą ponadnarodową. Pogląd ten wynikał z założenia, że demokracja nie jest w stanie zapobiec kolejnym zbrojnym konfliktom, dlatego trzeba budować ponadnarodowy twór z szerokimi kompetencjami. Kraje, które ucierpiały mniej i nie straciły wiary w swoje rządy i państwa narodowe, ciążyły ku wizji Europy jako konfederacji państw narodowych, w której instytucje ponadnarodowe miałyby stanowić jedynie przedłużenie rządów krajowych, co np. postulował de Gaulle w koncepcji „Europy Ojczyzn”. Z kolei funkcjoniści bardziej pragmatycznie postulują rozwijanie współpracy na polach gospodarczych, gdyż wierzą, że korzyści współzależności wykluczą przyszłe konflikty zbrojne. Wskazać tu należy znaną strategię małych kroków Jeana Monneta, która wydawała się efektywna do początku drugiego milenium. Trzymając się analogii wspólnej podróży, brexit można interpretować jako opuszczenie przez jednego z pasażerów pociągu i próbę samodzielnej wyprawy w nie do końca znanym kierunku.

Współczesny kontekst europejski, oczywiście inny niż bezpośrednio po wojnie, odznacza się wyższym stopniem zaawansowania procesów integracyjnych i daleko idącymi zmianami otoczenia międzynarodowego po dekadach globalizacji. Wydaje się jednak, że dylematy pozostają wciąż podobne i poszczególne kraje, jak i Europa jako całość, stoją na rozdrożu idei i wartości oraz ścieżek dalszej integracji. Tworzenie wspólnego rynku i unii walutowej, a potem akcesja wielu krajów Europy Środkowo-Wschodniej stanowiły „paliwo”, pchające procesy integracji w kierunku budowy wspólnego europejskiego organizmu. Realizacja tych ważnych etapów w naturalny sposób wyczerpała ów napęd. Zniknięcie z oczu namacalnych azymutów i przejście do bieżącego zarządzania wstrząsami targającymi Europę zbiegło się w czasie z narastającą falą eurosceptycyzmu i kryzysem zachodniej liberalnej demokracji w coraz bardziej podzielonych społeczeństwach krajów rozwiniętych.

W tę dyskusję o kondycji i perspektywach Europy w szerszym kontekście ewolucji kapitalizmu wpisuje się również książka znanego i opiniotwórczego niemieckiego socjologa, Wolfganga Streecka. Obszerna, bo licząca ponad 500 stron monografia, wydana w lipcu 2021 r. nakładem wydawnictwa Suhrkamp, nosi tytuł *Między globalizmem a demokracją: ekonomia polityczna kończącego się neoliberalizmu* (*Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*). Jej autor jest znanym wychowankiem szkoły frankfurckiej, emerytowanym dyrektorem Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung w Kolonii, nauczycielem akademickim i autorem wielu publikacji.

W swych badaniach podejmował m.in. problematykę stosunków przemysłowych, ewolucji instytucji życia społecznego, kryzysu kapitalizmu, widzianych w perspektywie szeroko rozumianych nauk społecznych.

Dorobek i pozycja Streecka zachęca do zapoznania się z tym dziełem, a tezy i argumenty autora – choć często kontrowersyjne, to na ogół są znakomicie udokumentowane i skłaniają do namysłu nawet jego adwersarzy.

W ramach opracowania zostaną przedstawione główne tezy monografii Wolfganga Streecka, najpierw w warstwie ogólnej, a następnie w odniesieniu do konkretnego przykładu Europy, które zostaną następnie poddane krytyce, by w dalszej kolejności – na zasadzie antytezy – przybliżyć poglądy Jana Zielonki na analogiczne, jak u Streecka, problemy integracji europejskiej. Całość wieńczą wnioski i syntetyczne odniesienie analizowanych dylematów Europy do kontekstu międzynarodowego, zmienionego wskutek wojny w Ukrainie. Z uwagi na rozmiar monografii nie jest możliwe wskazanie wszystkich jej wątków, siłą rzeczy konieczny okazał się wybór najważniejszych idei.

10.1. Główne tezy Wolfganga Streecka

Swoją monografię Streeck ułokował w tradycji Karla Polanyiego, zgodnie z którą przedmiotem ekonomii politycznej jest społeczne osadzenie (*Einbettung*) uwolnionej w warunkach liberalizmu kapitalistycznej gospodarki. Według autora społeczeństwo chcące okiełznać kapitalistyczną gospodarkę potrzebuje państwa zdolnego do rządzenia (w warunkach demokracji), stąd przedmiotem książki jest struktura państwowości i walka o nią oraz kontynuacja rozważań o kryzysach kapitalizmu, jak i o stosunku kapitalizmu i demokracji w XXI wieku, jaką autor podjął już w swoich wcześniejszych pracach, zwłaszcza w głośnej *Buying time: the delayed crisis of democratic capitalism* z 2014 r.

Główną inspirację do napisania książki stanowił artykuł Polanyiego z 1945 r. [Polanyi, 1945], w którym rozważa się możliwości uwiązania, udomowienia i, być może, przewyciężenia kapitalizmu w zinternacjonalizowanym świecie tuż po II wojnie światowej. Zdaniem Polanyiego otworzyło się wówczas na moment swoiste „okienko” historii, dające szansę na przebudowę międzynarodowego ładu w innej, bardziej „ucywilizowanej” relacji kapitalizmu i społeczeństwa. Szansa ta nie została wykorzystana. Streeck uznaje za aktualne wyzwanie odzyskania społecznej kontroli nad kapitalistyczną gospodarką, którą uwolniono (lub która

sama się oswobodziła) w okresie neoliberalnych eksperymentów. Równolegle występują dwa kryzysy, które się wzajemnie warunkują i łączą w formie kryzysu stagnacyjnego: kryzys gospodarczy oraz kryzys państwa i państwowości. Pierwszy z nich gospodarka kapitalistyczna przechodzi tylko dzięki wieloletniemu „sztucz-nemu oddychaniu” kreacją pieniądza, drugi – dotyczy próby rzekomej likwidacji państwa narodowego przez *global governance* czy wręcz tzw. superpaństwo-wość (*Superstaatlichkeit*) (organizacje międzynarodowe). Tym samym państwo i państwowość tkwi między tytułowym globalizmem („od góry”) a demokracją („od dołu”) – mamy *interregnum*, który może dawać szansę na kolejne „okienko” historyczne i możliwość korekty światowego ładu.

Wśród wielu innych inspiracji Streecka warto wskazać kilka kluczowych pozycji literatury, które zostają wykorzystane w narracji i budowie argumentacji, przy czym należy podkreślić wielki „rozrzut” czasowy cytowanych dzieł, jak i dziedzin nauki reprezentowanych przez ich twórców. Do tej grupy należą: opracowanie Johna M. Keynesa z 1933 r. [Keynes, 1933], w którym rozważa się możliwości samowystarczalności gospodarek narodowych, wielkie dzieło XVIII-wiecznego brytyjskiego historyka Edwarda Gibbona [1776–1788], analizującego rozkład i upadek cesarstwa rzymskiego, pracę Herberta Simona [1962], podejmującą problem złożoności systemów i możliwości jej redukcji, prace Immanuela Wallersteina [1974], rozwijające teorię systemów-światów oraz koncepcje Dani Rodriki [1997; 2011], głównie dotyczące globalizacji i związanych z nią wyzwań. Każda z wymienionych pozycji dostarcza pewnych argumentów i elementów składowych do konstruowanych modeli analitycznych.

Swą książkę Streeck kieruje do osób wierzących w możliwości globalnego rządzenia kapitalistyczną zglobalizowaną gospodarką, która to gospodarka miałaby samoczynnie dążyć do pewnej dobrej równowagi. Otóż autor twierdzi, że światem można zarządzać jedynie częściowo. Im bardziej globalny jest związek, relacja czy problem, tym bardziej staje się złożony i tym trudniej jest go rozwiązać. Stworzenie światowego systemu rządzenia jest po pierwsze niemożliwe, gdyż trudno sobie wyobrazić globalną ekspertokrację wspomaganą wielkim mechanizmem przetwarzającym dane, a po drugie – taki system oznaczałby zniesienie demokratyzacji polityki i politycznej ekonomii.

Sam Streeck kluczowe tematy książki określa zatem jako granice zintegrowanych systemów rządów i państw oraz szanse zróżnicowanych systemów rządów i państw. Jego zdaniem możliwości scentralizowanych porządków są przeceniane, zaś porządków mniejszych, zdecentralizowanych – niedoszacowane, zarówno pod

względem politycznym, administracyjnym, jak i biorąc pod uwagę możliwości kształtowania relacji kapitalizmu i demokracji.

Rozważania te dotyczą kwestii skali w polityce (*Skalenpolitik von Staaten-systemen*), problemu, który na zasadzie analogii można określić mianem teorii optymalnych obszarów politycznych (sam Streeck takiego terminu nie używa) – wielkości i skali systemów państw i związanych z tym problemów politycznego działania, interesów i decyzji, które tyczą społeczeństw „przyciętych” granicami. Autor stawia tezę, że państwa – o ile dobrze „ustawione”: do środka i w kontekście międzynarodowym (systemów państw) – są użyteczne jako społeczne „liny”, utrzymujące w ryzach kapitalistyczną gospodarkę, dążącą do otwartego świata.

Globalizacja – dowodzi Streeck – zwłaszcza w formie po 1989 r., to nic innego jak przejmowanie władzy nad społeczeństwem przez siły rynku, a *global governance* nie stanowi nowej formy państwowości tylko niefunkcjonalną ze społecznego punktu widzenia alternatywę względem niej. Obumieranie państwa dotyczy przy tym funkcji zdobytej w XX w., mianowicie tej służącej wyrównywaniu rezultatów gry rynkowej. Streeck twierdzi, że reżimy stają się mniej funkcjonalne wraz z ich centralizacją, wbrew tezie o rzekomej konieczności centralizacji wobec rosnącej złożoności świata. Zatem można przyjąć, że od pewnego poziomu centralizacji polityczne reżimy stają się coraz bardziej wyłączające i coraz mniej funkcjonalne, czyli ich cele mogą być osiągnane w coraz bardziej dyktatorski sposób, a więc raczej będą skazane na porażkę.

Tytuł książki nawiązuje do konfliktu pomiędzy gospodarczym globalizmem i polityczną demokracją, skonkretyzowanego jako konflikt między ładami państwowości o różnym stopniu zglobalizowania z różnymi konsekwencjami dla stosunku gospodarka-społeczeństwo. Jak twierdzi Streeck, na szczeblu globalnym nie ma demokracji, najwyżej jej fasada, a próby jej tworzenia rodzą opór na szczeblach lokalnych, co wywołuje instytucjonalną i gospodarczą stagnację. Z kolei logika społecznej instytucjonalizacji nie może zaoferować tego, czego żąda logika akumulacji kapitału.

Globalizację autor rozumie jako proces likwidacji granic gospodarki i próbę ożywienia kapitalizmu po jego kryzysie stagnacji i to z pomocą państwowego ładu na szczeblu międzynarodowym, ujednoliczonego ładu, który służyłby kapitalizmowi. Jednolity ład politycznego i gospodarczego świata jako rezultat konwergencji lokalnych ładów nie jest jednak możliwy. O ile realny jest kapitalizm globalny, to niemożliwa jest scentralizowana globalna czy kontynentalna demokracja. Prawdopodobne jest jednak zlikwidowanie lokalnej demokracji na

rzecz globalnej integracji, jednak jej obrona „na dole” nie dopuszcza stabilnego neoliberalnego ładu „na górze”.

Jak dowodzi Streeck, próba przedarcia się „na górę”, w kierunku jednolitej światowej gospodarki, klóci się z lokalnymi, „populistycznymi”, nacjonalistycznymi siłami. Powstaje więc konflikt pomiędzy globalistami, sądzącymi, że kompleksowość wymaga technokratycznych władz (w rodzaju MFW, WTO, EBC, KE) lub po prostu wolnej gry sił rynku a nacjonalistami, chcącymi decentralizacji systemu państw, cofnięcia globalizacji, demokratycznego samookreślenia. Konflikt ten jest trudny do analizy. Neoliberalom nie chodzi wcale o likwidację państwa narodowego, bo jest im ono potrzebne do ochrony rynku, który nie powstaje sam, tylko wymaga polityki liberalizacji. W sferze politycznej organizacje ponadnarodowe wymagają wdrażania przez kraje „reform” i służą za miejsce zrzuć krajowej odpowiedzialności politycznej. Według Streecka paradoks ekonomiczno-politycznej teorii, w centrum której stoi niezależny od państwa rynek, polega na tym, że w rzeczywistości rynek ten potrzebuje środków przymusu państwa, czyli ostatecznie dochodzimy do wniosku, że wolna gospodarka potrzebuje silnego państwa. Za grupy wspierające proces globalizacji Streeck uznaje m.in. część sił lewicy, która przesunęła się na pozycje liberalnego centrum, co na poziomie polityki objawiło się kryzysem lewicy po „trzeciej drodze” lat 90. oraz nową klasę średnią, powstałą równoległe ze zniknięciem zorganizowanej klasy robotniczej (klasy autor definiuje za Weberem). Klasa ta obejmuje m.in. pracowników umysłowych, o wyższych kwalifikacjach, działających w sferze usług, odnoszących korzyści z globalizacji, choćby dzięki możliwości swobodnego oferowania na rynku swojego kapitału ludzkiego. Owi wygrani nie poczuwają się do zobowiązań wobec grup przegranych w globalizacyjnej grze, jak również nie utożsamiają z narodem, lecz z otwartym światem.

Książka, jak tłumaczy jej autor, stanowi więc próbę rehabilitacji państwa narodowego jako areny demokratycznej polityki w warunkach kapitalizmu i oddalenia tezy o technicznej niewydolności państwa narodowego, jak również wyjścia „w dół” z neoliberalnej blokady.

Streeck rozwija, opierając się na Polanyim i Gibbonie, kluczowe pojęcie swojej analizy – czyli tzw. „system państw” (*Staatensystem*), podkreślając, że państwa istnieją tylko jako element większej zbiorowości wśród innych państw. Za Gibbonem stosuje pojęcie politycznej ekonomii skali, ten badacz pytał bowiem, co jest lepsze dla regionu: być rządzonym przez jedno duże państwo czy szereg małych i opowiada się za tym drugim rozwiązaniem. Z kolei od Polanyiego zapożycza

zależność społecznego osadzenia rynków w demokratycznej polityce od osadzenia państw w międzynarodowej architekturze państw. Polanyi widział konieczność społecznego osadzenia kapitalizmu i pytał, jak należy ukształtować relacje pomiędzy państwami, aby móc to uczynić. Podejście Polanyiego uzupełnia zatem koncepcję Gibbona o polityczno-ekonomiczny wymiar stosunku demokracji i kapitalizmu.

Znajdująca się w ramach granic terytorialnych złożoność społeczna, z jej wszelkimi konfliktami, może zatem mieścić się w ramach wielu państw, a w ekstremalnym przypadku – w ramach jednego. Występują wówczas odpowiednio międzypaństwowe lub wewnątrzpaństwowe relacje polityczne. Duże państwa potrzebują silnego centrum władzy, aby hierarchicznie rozwiązywać konflikty, a w przypadku niepowodzenia – pozostaje federacja, która w ekstremalnym przypadku, przy słabej władzy, nie będzie się znacząco różnić od systemu państw obejmującego wiele małych organizmów. Jakość państwa – według Streecka – odzwierciedlona jest w reprezentacji interesów mieszkających w nim wspólnot, ale też poprzez stosunek względem logiki kapitalistycznej akumulacji.

Streeck w dalszej kolejności wykorzystuje dorobek dwóch niemieckich myślicieli: Carla Schmitta i Otto Hintze, by pokazać dwa modele organizacji międzynarodowego systemu państw: imperium i federację. Pierwszy model, autorytatywno-hierarchiczny, wypracowany przez Schmitta, opiera się na założeniu, że tylko imperia zapewnią pokój. Z kolei Hintze opowiada się za wizją dobrowolnego, konfederacyjnego ładu autonomicznych państw.

Przechodząc do interpretacji i diagnozy sytuacji w Europie, przy wykorzystaniu wypracowanego aparatu analitycznego, Streeck widzi przejścia pomiędzy konfederacją, imperium i „superpaństwową” federacją, co można też widzieć historycznie jako przejście od EWG, przez wspólny rynek do strefy euro. Europa stawała się, jego zdaniem, coraz mniej konfederacyjna, a coraz bardziej imperialna, co przejawiało się delegacją zadań na górę, do wspólnych organów. Europa stawała się coraz wyraźniej instrumentem panowania silniejszych członków nad słabszymi albo wykorzystując organy EU, albo je omijając. Stawia też pytanie, czy możliwy jest powrót do UE w stylu konfederacji suwerennych państw? Dziś jest to quasi-imperium dużych i małych – w drodze do superpaństwa.

Streeck widzi Unię Europejską jako subświat (optyka teorii Wallersteina), tkwiący pomiędzy iluzją superpaństwa a utopią centralizacyjną i zdewaluowanym państwem narodowym. Ten subświat określa jako układ z centrum (hegemonem) i peryferiami, oraz neoliberalne imperium ze specyficznymi problemami: elity

peryferiów muszą popierać centrum, jednak nie można użyć siły, stąd konieczność utrzymywania spójności transferami, na które jednak brakuje środków.

Europę tworzą państwa neoliberalne, słabe względem kapitału, ale silne względem pracy, by chronić rynek przed siłami prosocjalnymi, co Streeck nazywa wręcz autorytarnym liberalizmem. W Unii model ten działa dzięki przekazywaniu kompetencji na ponadnarodowe gremia i instytucje. Za jądro UE uznaje Niemcy i Francję – kraje o niejednorodnych interesach. Budowa jedności wymaga tworzenia pewnej wspólnej narracji na odpowiedni temat. Wcześniej w tym celu wykorzystano europejski model społeczny i neoliberalne obietnice dobrobytu. Streeck prognozuje, że takim nowym lejtymotywem mogłaby się stać armia europejska, ale nie widzi możliwości jej budowy z uwagi na zbyt duże różnice interesów Niemiec i Francji. Autor postrzega unię walutową jako mechanizm konsolidacji i instrument do forsowania hiperglobalizacji, który służy tylko Niemcom, zaś program odbudowy po pandemii COVID-19, mogący stać się szansą na zwiększenie gospodarczej dynamiki, za niezbyt obiecujący.

Po ostrej krytyce UE Streeck formułuje kilka propozycji jej dalszego rozwoju, które określa jako wyjście „w dół”, w kierunku: decentralizacji, lokalnej autonomii, odpowiedzialności, dewolucji, secesji, suwerenności i demokracji „na miejscu”, protekcjonizmu, aktywnej polityki przemysłowej, autonomii pieniężnej i kursowej. Rozwija model integracji państw Keynesa-Polanyiego³¹ – jednej, ale nie zjednoczonej Europy, Europy pokojowych, małych i średnich, demokratycznych i suwerennych państw. Na liście postulatów umieszcza: deglobalizację i hamowanie wzrostu gospodarczego, skrócenie łańcuchów dostaw, likwidację organizacji typu WTO, MFW i regionalizację.

10.2. Krytyczna ocena argumentacji Streecka

Wolfgang Streeck bardzo szeroko i wielowątkowo nakreślił diagnozę obecnego stadium rozwoju kapitalizmu, która jest jednoznacznie negatywna, jak również nie pozostawił nadziei na dalszy pomyślny rozwój europejskiej integracji, która, jego zdaniem, ulega degeneracji. Wydaje się, że w swoich wywodach Streeck

³¹ Państwo w rozumieniu Keynesa-Polanyiego opisuje jako demokratyczne narodowe, suwerenne państwo nastawione pokojowo do swego otoczenia, ale mające taki zakres autonomii, że może chronić swych obywateli zarówno przed siłami rynku, jak i innymi państwami. Kompromis pomiędzy kapitalizmem a społeczeństwem może w ramach tego typu państw przyjmować bardzo różne formy.

wciąż próbuje odnieść się do powojennych złotych dekad korporatyizmu i państwa dobrobytu (1950–1970), keynesizmu i systemu z Bretton Woods. Taki model kapitalizmu chciałby odtworzyć również w Niemczech, które uznaje za państwo neoliberalne, co wydaje się przesadą.

Ciągła krytyka neoliberalizmu jako źródła wszelakiego zła wydaje się być jednostronna i nieuwzględniająca złożoności tego nurtu myślowego, gdyż Streeck nie przywołuje choćby np. ordoliberalizmu, zrodzonego przecież w niemieckich ośrodkach naukowych. W tym miejscu warto powtórzyć konstatację Streecka, że wolna gospodarka potrzebuje silnego państwa. O ile dla niego stanowi to paradoks, to dla ordoliberalizmu jest przecież jedną z centralnych tez, która nie zawiera sprzeczności!

Streeck nie docenia zalet globalizacji dla przeciętnego konsumenta. Chciałoby się tu oponować w stylu Erharda, że demokratyzacja konsumpcji to też demokracja, a wolność na rynku to element szeroko rozumianej wolności. Niemiecki socjolog widzi jednak rynek wyłącznie jako maszynę prowadzącą do dominacji kapitalistów (nawet, jeśli jest dobrze zorganizowany) i nie wierzy w rynek jako taki.

Bardziej wiarygodny pozostaje autor w opisie licznych przykładów zjawisk i problemów na styku socjologii i ekonomii, ale gdy opuszcza swe tradycyjne obszary badań i przechodzi w obręb stosunków międzynarodowych (*international relations*) i politologii, jego wywody stają się mniej przekonujące. W analizowanej przez niego problematyce istnieje pokaźne piśmiennictwo, którego dorobek nie został uwzględniony. Nie wdając się w szczegółowe wyliczenie, wskazać można trzy takie pola problemowe i przykładowych autorów je podejmujących:

- Europa jako imperium (Beck, Grande [2004]; Münkler [2005], Zielonka [2007]),
- przejście od imperializmu do imperium (Hardt, Negri [2000]),
- *global governance, global order* (Deitelhoff, Zürn – różne prace).

Prawdopodobnie stąd płynie nadmierna krytyka organizacji międzynarodowych (w rodzaju WTO, MFW, UE) jako źródeł problemów koordynacji i promowanie przez autora horyzontalnych struktur. Z praktyki wynika jednak, że przy strukturach poziomych, wymagana zgoda wszystkich państw jest niemal nie do osiągnięcia, tymczasem właśnie takie poziome formy koordynacji Streeck zaleca. Pomija również zagadnienie *path dependency*, ale i ewolucję oraz wewnętrzne logiki instytucji międzynarodowych, nie widzi też ryzyka ich likwidacji.

Odnosi się wrażenie, że, patrząc na docelowy model państwowości, Streeck ma przed oczami Szwajcarię i wierzy w możliwość powielenia jej ustroju w każdym kraju. Przywołuje to na myśl prace ordoliberalnego klasyka, Wilhelma Röpke

i jego pochwały równowagi, „złotego środka” („Mass und Mitte”), poszukiwanie odpowiedniej skali dla organizacji życia społecznego, sprzeciw wobec umasowania i siłom totalizującym, w tym rynkowym. Jednakże zbyt wielka wydaje się być jego wiara w demokratyczne państwo narodowe, przy jednoczesnym braku obaw, że „plebejskie” ruchy przerodzą się w autokratyzm à la Orban czy Trump. Kwestie praworządności są tutaj kompletnie pomijane.

Hasłowo sformułowane postulaty nowej polityki przemysłowej, reindustrializacji, częściowej autarkii, powrotu do własnych walut, polityki celnej zdają się pomijać powiązane z tym ryzyka chaosu, nawrotów nacjonalizmu, zagrożenia konfliktami o podłożu ekonomicznym, pogoni za rentą czy kwestii kompetencji decydentów, którzy mieliby ów zwrot w polityce przeprowadzić. Takie eksperymenty grożą przecież rozdrobnieniem w rodzaju niemieckich państweczek sprzed Niemieckiego Związku Celnego.

W odniesieniu do wywodów Streecka nasuwa się kilka wątpliwości natury ogólnej, jak choćby pytanie, dlaczego w zestawieniu dwóch modeli demokracji: socjalnej i liberalnej odmawia się praw właśnie tej drugiej? Następnie: jak miałyby wyglądać światowa gospodarka i globalny ład i jak miałyby ona być sterowana i koordynowana? Jak w takich warunkach możliwe byłoby rozwiązywanie problemów globalnych? Przenosząc to na grunt europejski: dlaczego UE miałyby się rozpaść i kraje miałyby działać horyzontalnie, gdy przecież można ją zreformować? I wreszcie: jakie szanse miałyby małe państwa rozdrobnionej Europy w konkurencji z USA, Chinami, Rosją i globalnymi koncernami?

10.3. Antyteza: poglądy Jana Zielonki

Wątki europejskie, podjęte przez Wolfganga Streecka, wyjątkowo silnie zbiegają się z wywodami Jana Zielonki, profesora Studiów Europejskich na Uniwersytecie w Oksfordzie, autora licznych publikacji naukowych i kilku książek, w tym *Europa jako imperium* z 2007 oraz *Koniec Unii Europejskiej* z 2014 r. Z racji ograniczonych ram opracowania nie zostanie tu przeprowadzone szczegółowe zestawienie wizji obu badaczy, a jedynie zostaną przywołane wybrane tezy wyrażone przez Zielonkę w wywiadzie dla „Polityki” [Żakowski, 2021], niemalże równocześnie z wydaniem analizowanej książki Streecka.

Zielonka znany jest ze swej diagnozy kryzysu integracji Unii Europejskiej, zarysowującej się szczególnie po wstrząsie w światowej gospodarce w latach

2008–2009. Sugeruje, że „Jeżeli nie można iść naprzód do państwa europejskiego i nie ma powrotu do silnych państw narodowych, to trzeba iść w bok”. Stara się więc wyjść poza bipolarny spór pomiędzy federalistami i konfederalistami. Tę narrację „państwo narodowe czy państwo europejskie” – jego zdaniem – narzucają państwa, które kontrolują Unię, federaliści mają małe poparcie, a większość Europejczyków wierzy, że prawdziwe problemy rozwiąże państwo narodowe. Tymczasem – jak dowodzi – „...państwo narodowe to nostalgiczny mit, a europejskie to mrzonka”. W związku z tym, zamiast centralizować Unię i dalej wzmacniać Komisję Europejską, można przekazywać uprawnienia specjalnym organom regulacyjnym z konkretnych dziedzin (jak np. migracja, konkurencja, rybołówstwo), co jego zdaniem działa lepiej niż urzędy komisarzy z różnych dziedzin. Postuluje odejście od bipolarnej narracji jakoby pewne sprawy lepiej załatwiałoby państwo, a inne – Europa, gdyż w praktyce najczęściej konkretnych problemów rozwiązują miasta, regiony, społeczeństwa obywatelskie i ich ponadnarodowe sieci. Taka neośredniowieczna sieciowa Europa, na pozór bardziej chaotyczna, z polifonią aktorów, miałaby – zdaniem Zielonki – zastąpić kakofonię centrów i stworzyć bardziej trwałą i efektywny model zarządzania (*governance*). W związku z tym proponuje, by dopuścić inne organy do decyzji w Europie, np. stworzyć drugą izbę Parlamentu Europejskiego z przedstawicielami miast, regionów, przedsiębiorców, organizacji społecznych, ale jednocześnie – ograniczyć rolę Rady Europejskiej. Co istotne z punktu widzenia toczącej się debaty w kontekście Polski, nie pozostawia wątpliwości, że elastyczna struktura europejskiego imperium musi mieć mocne spoiwo – a jest nim – praworządność.

W *Europie jako imperium* Zielonka odnosi się do pytania o docelowy kształt zjednoczonej Europy i twierdzi, że wizja „Stanów Zjednoczonych Europy” nie ani możliwa ani pożądana i superpaństwo europejskie w stylu neowestfalskim gorzej będzie radzić sobie z wyzwaniem współczesności niż twór na modłę neośredniowieczną. Rząd (o prawdopodobnie federalnym kształcie) w takim europejskim państwie musiałby przejąć prerogatywy i odpowiedzialność za sfery życia, którymi normalnie zajmują się rządy na szczeblu krajowym. Typ państwa, które wyewoluowało po pokoju westfalskim, odznacza się formalną suwerennością na całym swoim terytorium, ze ściśle określonymi granicami, jedną dominującą narodową kulturą, jasną strukturą władzy, przenikającymi się reżimami: prawnymi, administracyjnymi, gospodarczymi i militarnymi. Z kolei w systemie średniowiecznym władza nie była jednolita i przypominała patchwork nakładających się i niekompletnych praw, a zamiast hierarchii władzy występowały krzyżujące się

sieci powiązań, w tym złożone relacje lenne, jurysdykcje, zaś pluralizm władzy wiązał się z różnorodnością kulturową³². Główną tezę stawianą przez Zielonkę jest zatem przypuszczenie, że postmodernistyczny ekwiwalent neośredniowiecznego imperium mógłby stanowić funkcjonalną alternatywę dla modelu (super)państwa westfalskiego we współczesnym europejskim kontekście.

Podsumowanie

Czy książkę Streecka warto przeczytać? Niewątpliwie tak, gdyż wprawdzie nie trzeba dzielić jego poglądów, jednak erudycja autora i styl wywodów (pomimo pewnych powtórzeń) stanowią o atutach tej nieco przydługiej monografii. O ile generalnie pesymistyczny obraz świata, malowany z pozycji neomarksowskich jest przerysowany, to z wieloma wątkami, dygresjami i cząstkowymi diagnozami można się zgodzić, jak choćby ze spostrzeżeniem, że gospodarki krajów rozwiniętych od wielu lat podtrzymywane są kreacją pieniądza. Z drugiej strony autor wydaje się być zwolennikiem mocniejszego stymulowania koniunktury w stylu keynesowskim, co budzi wątpliwości, biorąc pod uwagę sytuację finansów publicznych.

Wojna w Ukrainie rzuca nowe światło na ideę zjednoczonej Europy i znacznie dezaktualizuje niektóre tezy Streecka, okazuje się bowiem, że wspólne zagrożenie błyskawicznie zbliżyło kraje Unii Europejskiej, USA i Wielką Brytanię. Zbliżenie to zachodzi po obu stronach wspomnianego dylematu, a więc zarówno w sferze interesów i kalkulacji, ale i w sferze wartości. Potężny wstrząs ekonomiczny, związany z wojną o niemożliwych do przewidzenia konsekwencjach, splata się ze „zderzeniem cywilizacyjnym” pomiędzy Rosją a Zachodem, które koncentruje się wokół sfery podstawowych wartości, stanowiących dotąd fundament światowego ładu. Trafnie je punktują Münchrath i Rickens [2022], wymieniając: terytorialną integralność państw i zakaz arbitralnego przesuwania granic (zasada sformułowana jeszcze w traktacie westfalskim), oparcie ładu światowego na zasadach, a nie na prawie silniejszego, zasadę uniwersalnych praw człowieka, indywidualizmu (a nie kolektywizmu), poprawy dobrobytu jednostki, podziału i równowagi władz (a nie absolutnej władzy jednostki) itd. Jak zauważa wpływowi

³² Warto tu zauważyć, że we wspomnianej książce Beck i Grande [2004] podkreślają kluczowe znaczenie kosmopolityzmu w drodze ku „Stanom Zjednoczonym Europy”, jakimi stanie się według nich nowe paneuropejskie imperium.

niemiecki historyk Herfried Münkler [2022], jesteśmy świadkami kształtowania się porządku światowego, w którym główni gracze mają swoje sfery wpływów, a idea uniwersalizacji wartości już się skończyła. Wraz z upadkiem opartego na wartościach i regułach porządku światowego o wiele trudniej jest mieć na uwadze jedność ludzkości lub globalną politykę. W świecie, w którym jest czterech lub pięciu wielkich graczy, ważne będzie, aby w miarę możliwości zawierać porozumienia między nimi. Jak podkreśla historyk, wszystkie te procesy są wyrwane z rąk organizacji pozarządowych, które odgrywały dominującą rolę w ostatnich dziesięcioleciach, i ponownie oddawane w ręce klasycznej dyplomacji. Wtórzuje mu wpływowy niemiecki tygodnik „Wirtschaftswoche”, pisząc o „renesansie polityki” [Seiwert, 2022]. Tym samym procesy zdobywania władzy przez organizacje międzynarodowe, opisywane przez Streecka, odwróciły się.

Intuicja Streecka, że wspólną narracją dla Europy mogłaby być europejska armia wydaje się natomiast być bliższa rzeczywistości, niż sam sądził. Przyjmując, że wspólne cele i wyzwania cementują wspólnotę, że stanowią przywoływane „paliwo” integracji oraz nadają długofalowy kierunek polityce, cierpiącej zazwyczaj na koncentrację na krótkim horyzoncie, należy zauważyć, że w przyszłości wspólnych wyzwań nie zabraknie. Wskazać tu można choćby: uniezależnienie się od dostaw energii z Rosji, przyspieszoną konwersję na odnawialne źródła energii, współpracę w dziedzinie absorpcji uchodźców z Ukrainy, przemyślenie relacji politycznych i gospodarczych z Chinami itd. Wypada w tym miejscu postawić retoryczne pytanie, czy byłoby realne rozwiązywanie takich wyzwań, gdyby Europa przeszła „w dół”, na szczybel narodowy?

*Maciej Miszewski**

WARTOŚCI I INSTYTUCJE ORDOLIBERALNEGO ŁADU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO A OBECNA FAZA KRYZYSU CYWILIZACYJNEGO

Wprowadzenie

Wybuch otwartego konfliktu militarnego na terenie Europy nakazuje głębokie przededefiniowanie szeregu twierdzeń i przeświadczeń na których opierano się dotychczas w analizie rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Mamy do czynienia z zasadniczymi zmianami mechanizmów społecznych i gospodarczych, a ich skala musi być uznana za globalną. G.W. Kołodko pisząc o kryzysie roku 2008, przewidywał nieuchronność „jeszcze większego kryzysu”. Narastające zagrożenia dla ekosystemu w połączeniu z pandemią pozwoliły na postawienie tezy o wielopłaszczyznowym kryzysie cywilizacyjnym, którego pierwsza faza charakteryzowała się zmianami gospodarczymi zachodzącymi w warunkach relatywnie stabilnej równowagi politycznej [Miszewski, 2021b, s. 605]. Druga faza kryzysu, w którą, chcąc nie chcąc, wkroczyliśmy, ujawnia przede wszystkim zmiany postaw i zachowań aktorów sceny globalnej, tak polityków, jak i finansowych potentatów, a wreszcie – co równie istotne – całych społeczności i społeczeństw.

Z punktu widzenia autora, sytuującego się w nurcie tradycji ordoliberalnej, jawi się potrzeba skupienia się na aksjonormatywnych podstawach tego nurtu. Chodzi bowiem o to, aby ocalić tę część owych podstaw, które stanowią oparcie dla ładu cywilizacyjnego. Prezentowany rozdział jest, rzecz jasna, wstępną próbą ogarnięcia zarysowanego tu problemu, próbą podjętą w nadziei na możliwość jej dalszego pogłębiania i rozwinięcia.

* Prof. dr hab. Maciej Miszewski – prof. emerytowany Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach; e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl.

11.1. Problematyka wartości w myśli ordoliberalnej

Klasyki ordoliberalizmu podkreślali wprawdzie rolę aksjologicznych podstaw ładu społeczno-ekonomicznego, ale nie czynili z problematyki wartości przedmiotu głębiej zakrojonych analiz. Dla ugruntowania postulowanej przez nich wizji ładu konkurencyjnego kluczowe było pojęcie wolności. W. Eucken traktował wolność jako kategorię w równym stopniu etyczną, co prawną. Twierdził, że wolność jest zarazem warunkiem życia zgodnie z zasadami etyki, jak i wartością określającą istotę i jakość człowieczeństwa [Eucken, 1981, s. 338]. W. Röpke upatrywał z kolei w wolności warunku trwałości postulowanego ładu. Problematyka wartości pozostawała też rozproszona w wielu wypowiedziach dotyczących koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej. Pisali o tym F. Böhm, A. Rüstow, a nawet – nie bez wpływu swego mentora, F. Oppenheimera – L. Erhard.

Szerszy przegląd wartości, które można zasadnie kojarzyć z myślą ordoliberalną, daje współcześnie G. Szulczewski. Wymienia on jako wartości kluczowe dla ordoliberalistów: wolność, godność, odpowiedzialność, bezpieczeństwo, dobrobyt, konkurencyjność, równość, prawo, sprawiedliwość, solidarność oraz subsydiarność [Szulczewski, 2021, s. 83]. Przywołany autor nie przesądza w swoim ujęciu o wewnętrznej hierarchii tego katalogu. Stwarza jednak dogodny punkt wyjścia dla oglądu poszczególnych kategorii, uwzględniającego realia świata, w którym dane wartości mają się manifestować.

Sam termin „wartość” może być rozumiany dwojako. Rozróżnienie wartości etycznych i ekonomicznych nie jest jedynie kwestią semantyki. Pierwotnie – tzn. w ustrojach przedkapitalistycznych – można było je w pewnym stopniu utożsamiać. Tworzenie wartości ekonomicznych traktowane było jako działania zgodne z etyką uosabianą w wyobrażeniach o „stanie naturalnym” świata. Wyobrażenia te opierały się na względnej niezmienności procesów gospodarowania, konstytuujących ów „stan naturalny”. W dominującym wówczas modelu agrarnym gospodarowanie było procesem cyklicznym, zachodzącym w relatywnie stałych warunkach, przynoszącym – mimo wahań związanych z wojnami i klęskami żywiołowymi – podobne rezultaty zarówno w zakresie korzyści gospodarujących podmiotów, jak i sytuacji ludzi wprzęgniętych w ten proces.

Rewolucja przemysłowa zburzyła ten stan rzeczy. Kluczowe stało się już nie utrzymywanie stanu istniejącego (pozycji ekonomicznej i będącego jej podstawą statusu społecznego), a powiększanie efektu końcowego działań gospodarczych. Orientacja na wprowadzanie i wytwarzanie coraz to nowych produktów, ale też

i nowych form organizacyjnych gospodarki, stworzyła potrzebę odróżniania tego, co etyczne od tego, co opłacalne. J. Hausner podkreśla w tym kontekście, że wartości etyczne wypierane są (od tego momentu, ale i do dziś) przez wartości instrumentalne [Hausner, 2019, s. 12].

Wskazany dualizm kategorii wartości daje się bezpośrednio odnieść do wartości, jaką jest wolność. Tu również wykształciły się odrębne pojęcia wolności osobistej (wolności jednostki) i wolności gospodarowania. Teza o wypieraniu wartości etycznych przez instrumentalne w pełni przystaje do tego przypadku. Wolność nader często interpretowana jest współcześnie (przez polityków, ekonomistów, ale i w potocznym dyskursie) jako wolność gospodarcza – „czynienia ze swoją własnością, co mi się podoba”. Taką interpretację należy odrzucić, choćby już z tego względu, że w warunkach daleko idącej oligopolizacji gospodarki globalnej, beneficjentami tak rozumianej wolności są nieliczni „wielcy gracze” rynków kapitałowych, nieprzesadnie troszczący się o los inny niż własnych majątków. Podstawą współczesnego systemu wartości powinna być wolność rozumiana jako kategoria etyczna i prawna, a jej godzenie ze sprawnością systemu gospodarczego winno być rozwiązywane przez użycie odpowiednich instrumentów polityki gospodarczej, a nie – przez podtrzymywanie mitu „wolności gospodarowania”.

Z kategorią wolności wiąże się ściśle kolejna wartość – godność. Gwarancje wolności człowieka winny wiązać się nie tylko z nienaruszalnością jego swobody działania, ale i z uszanowaniem jego podmiotowości. Człowiek jest istotą społeczną. Tworzenie i ugruntowywanie systemów wartości odbywa się w toku społecznej komunikacji. Deliberacja społeczna, wymiana myśli, uzgadnianie – w społecznej skali – rozumienia systemu wartości może mieć miejsce tylko pod warunkiem podmiotowego traktowania wszystkich członków społeczeństwa. Istota godności ludzkiej wyraża się współcześnie w możliwości wpływania na postawy innych. Kluczową rolę w tym względzie odgrywa – nie bez negatywnych implikacji – komunikacja medialna. Walka o godność człowieka jako istoty toczy się obecnie przede wszystkim na tym polu. Nieodzwonne jest też ukierunkowanie systemów edukacji na kształtowanie podmiotowości nowych obywateli, wchodzących dopiero w życie społeczne.

Odpowiedzialność jako wartość jawi się swoistym rewersem wolności jednostki. Poważne traktowanie tej wartości nakłada na człowieka uczestniczącego w bycie społeczno-gospodarczym nakaz refleksji nad konsekwencjami działań, będących realizacją swobody postępowania. Wchodzi tu jednak w grę odpowiedzialność za losy szerszych zbiorowości od wspólnot lokalnych przez społeczeństwa

poszczególnych państw aż po skalę ekosystemu globalnego. Odpowiedzialność powinna dotyczyć również tych konsekwencji podejmowanych działań, które mogą urzeczywistnić się dopiero w dłuższej perspektywie czasowej.

Odpowiedzialność wiąże się z wartością określoną przez G. Szulczewskiego jako bezpieczeństwo. W przeciwieństwie do poprzednio omawianych jest to wartość pochodna, instrumentalna. Rzecz jasna, bezpieczeństwo jest niezbędne dla realizowania wolności jednostki czy wolności gospodarczej, ale w katalogu wartości mieści się ze względu na nie, a nie samoistnie. Bezpieczeństwo musi być środkiem do realizacji pozostałych wartości. Wątpliwe jest natomiast, czy inne wartości wolno poświęcać w imię bezpieczeństwa. Łatwo wyobrazić sobie potencjalne kolizje pomiędzy bezpieczeństwem a odpowiedzialnością rozumianą jako troska o innych, a także z godnością ludzką.

Jako wartość instrumentalną, podporządkowaną innym należałoby też traktować dobrobyt. Mając świadomość wielopłaszczyznowości systemu potrzeb ludzkich, jak też zróżnicowań kulturowych determinujących te potrzeby, należałoby współcześnie mówić raczej o dobrostanie społecznym, uwzględniając czynniki różnicujące. Jeśli wartość ta ma bezkolizyjnie współistnieć z poprzednio omawianymi, a zwłaszcza z odpowiedzialnością jako naturalnym ograniczeniem wolności, to należy podnieść dwa istotne aspekty jej realizacji. Pierwszym z nich jest kwestia nierówności ekonomicznych. Jest oczywiste, że wykluczają one realizację dobrostanu społecznego przez znaczną część społeczeństwa, niezależnie od przeciętnego poziomu jego zamożności. Problem negatywnych konsekwencji nierówności, szeroko podejmowany w literaturze [Piketty, 2013], nie ogranicza się jednak do nierówności wewnątrz danych gospodarek i społeczności narodowych. Równie istotna jest skala różnic w rozwoju gospodarczym poszczególnych krajów. Nie może jednak budzić wątpliwości teza, że dążenie do dobrostanu jednostek, zbiorowości, społeczeństw i całej cywilizacji nie przyniesie rezultatów bez skutecznego ograniczenia nierówności ekonomicznych.

Drugi aspekt problemu dobrostanu (dobrobytu) wiąże się z rozróżnianiem rodzajów potrzeb wedle stopnia niezbędności ich zaspokajania. Poczucie owej „niezbędności” trudne jest do zobiektywizowania. Jeśli przyjąć, w ślad za Arystotelesem, ideę umiaru jako drogowskaz, to w pierwszej kolejności użyteczny wydaje się podział na potrzeby materialne i niematerialne. Zaspokajanie tych ostatnich nie narusza na ogół dobrostanu innych jednostek, jeśli pominiemy konflikty na tle religijnym, które zazwyczaj są jedynie przykrywką dla gry interesów gospodarczych. Wszelkie kroki, które rozbudzałyby potrzeby duchowe, należałoby zatem

uznać za działania na rzecz oszczędzania zasobów materialnych. W obszarze potrzeb materialnych użytecznym kryterium selekcji mógłby być „ślad węglowy”, unaoczniający bezpośrednio konsekwencje ekologiczne konsumpcji. Ordoliberalne rozumienie dobrostanu społecznego jako wartości winno być zatem powiązane z zasadą umiaru. Istotnym aspektem dobrostanu społecznego jest też stan relacji międzyludzkich, wzajemnego zaufania między ludźmi, skłonności do współpracy i pomocy wzajemnej – krócej rzecz ujmując – rozmiary zasobu kapitału społecznego [Grabowska-Powaga, 2019, s. 107].

Następną wartością wskazaną przez G. Szulczewskiego jest konkurencyjność. Problem zawiera się, jak wolno sądzić, w wieloznaczności tego określenia. Przez „konkurencyjność” można rozumieć zdolność danego podmiotu gospodarczego do konkurowania (począwszy od jednostki konkurującej na rynku pracy, poprzez przedsiębiorstwo, aż do całych gospodarek czy bloków gospodarczych). Konkurencyjność może być też interpretowana jako właściwość mechanizmu gospodarczego, który może bazować na konkurencji między podmiotami i/lub na współpracy między nimi. Klasycy ordoliberalizmu nie eksponowali „ciemnych stron” konkurencyjności. Przyjmowali, że jeśli zysk (efekt zwycięstwa w walce konkurencyjnej) wynika z walorów, jakie dla konsumenta ma dany produkt czy usługa, a nie z pozycji rynkowej sprzedawcy, to zapewniający to mechanizm zasługuje na aprobatę. L. Erhard uznawał samą zdolność do konkurowania za przejaw wolności i zarazem za „nagrodę” za aktywne uczestnictwo w bycie społeczno-gospodarczym. Obecnie wypada wnieść tu co najmniej jedno zastrzeżenie. Ograniczoność zasobów ujawniona przez kryzys ekologiczny nakazuje dostrzegać nie tylko proefektywnościowy aspekt konkurencyjności jako siły napędowej systemu, ale i negatywne aspekty związane z marnotrawstwem („twórcza destrukcja”, ale także niedostosowywanie struktur przestrzennych popytu i podaży). Podtrzymuję tu swoje wcześniejsze stwierdzenie, że „(...) efektywność może być miarą oszczędności nakładów, lecz może też być miarą intensywności eksploatacji zasobów” [Miszewski, 2021c, s. 107].

Kolejna wartość – równość, interpretowana jest najczęściej jako równość wobec prawa. Współczesne realia – pandemia, wojny, klęski żywiołowe nakazują postrzegać równość także jako prawo jednakowego dostępu do dóbr i usług uznawanych za niezbędne w danej sytuacji. Przykładowo dotyczy to usług medycznych (gdzie pojawia się kwestia zakresu, w którym daje się zapewnić równy dostęp), usług edukacyjnych, ale i dostępu do podstawowych dóbr żywnościowych, wody, czy wreszcie – do ochrony ludności cywilnej przed skutkami działań wojennych.

W każdym z tych przypadków podaż usług czy dóbr jest mniejsza od popytu na nie. Dysproporcja ta może mieć charakter lokalny, dotyczyć całych społeczeństw lub występować w skali globalnej. Nasuwa to myśl, że równość jest wartością pożądaną, acz niemożliwą do pełnej realizacji. Dystrybutorzy dóbr (państwa, wielkie koncerny, organizacje ponadnarodowe) muszą oceniać sami, czy stać ich na „zapewnianie równości”. Skoro tak, to nieuchronne wydaje się tu pojawianie tzw. pokusy nadużycia (moral hazard), ograniczającej jeszcze bardziej szanse realizowania wartości, jaką jest równość.

„Równość” jest kluczową kategorią określającą wszelką myśl liberalną, w tym – rzecz jasna – ordoliberalną, lecz należałoby ją interpretować przede wszystkim jako zaprzeczenie wszelkiej dyskryminacji. Redukcja jej do czysto formalnej zasady pozbawia ją, jak się wydaje, jej istoty.

Prawo, wymienione przez G. Szulczewskiego jako odrębna wartość, nie powinno być chyba traktowane jako wartość per se. Jej instrumentalny charakter wydaje się bezsporny. Prawo jest raczej narzędziem realizacji równości i kolejnej wartości, jaką jest sprawiedliwość. Powinno się to wyrażać w „(...) dążeniu do takiego kształtowania prawa, by jednostka miała rzeczywisty dostęp do środków spełniania swoich celów” [Godłów-Legiędź, 2021, s. 121]. Tak rozumiane i egzekwowane prawo zastępuje w pewnej mierze to, czego powszechnie oczekuje się od demokracji jako systemu politycznego. „Jeżeli demokrację rozumieć po prostu jako rządy większości, to jej realizacja uniemożliwia realizację wolności jednostek należących do mniejszości, a ta mniejszość może stanowić znaczącą część społeczeństwa, a może nawet być większością, jeśli uwzględnia się wszystkich obywateli, a nie tych tylko, którzy uczestniczą w wyborach. Z tego wynika idea zastępowania rządów ludzi rządami prawa i to uzasadnia liberalną ideę ograniczenia demokracji przez zasady wyższe” [Godłów-Legiędź, 2021, s. 124].

Głębszego zastanowienia wymaga też wartość określona jako „sprawiedliwość”. W piśmiennictwie nurtu ordoliberalnego unika się raczej uzupełniania tego pojęcia przymiotnikiem „społeczna”. Budzi on skojarzenia z zawężającą interpretacją tej wartości, redukującą ją do kwestii dystrybucji dóbr i usług. Nie jest to jedyny wymiar, w którym można rozpatrywać sprawiedliwość. W obszarze więzi społecznych wyraża się ona w poczuciu braku dyskryminacji oraz w przeświadczeniu, że istniejący system społeczny nie krzywdzi żadnych jednostek czy grup mieszczących się w obrębie społeczeństwa. Tak rozumiana sprawiedliwość jest w istocie rewersem kategorii równości. Inny aspekt sprawiedliwości odnosi się do kształtu porządku społeczno-gospodarczego. Praktyka jego funkcjonowania

ewokuje nieuchronnie sytuacje, w których poczucie sprawiedliwości jest naruszane. Sprawiedliwość jako cecha ładu społecznego powinna się zatem wyrażać w mechanizmach ujawniających niesprawności systemu i umożliwiających naprawę stanu rzeczy. Wymaga to sprawnych, dociekliwych i nieskrępowanych politycznie mediów oraz wykształcenia w obrębie klasy politycznej umiejętności krytycznego oglądu własnych poczynań.

Jeśli idzie zaś o restrybutywne rozumienie sprawiedliwości, za zgodną z ordoliberalną koncepcją ładu można uznać koncepcje J. Rawlsa. Pisze on, że „(...) wolny rynek musi zostać ujęty w ramy politycznych i prawnych instytucji, regulujących generalne trendy zjawisk ekonomicznych i dbających o społeczne warunki do zaistnienia autentycznej równości możliwości” [Rawls, 1994, s. 104]. Dbałość o owe „społeczne warunki” nabiera dodatkowego znaczenia, jeśli przypomnimy, że Rawls jako kryterium oceny nierówności ekonomicznych przyjmuje położenie warstw najuboższych, nie zaś – statystyczne średnie dochody.

Następna z wymienianych wartości, solidarność, nie odbiega swoją istotą zbyt od rozważanego już pojęcia sprawiedliwości. Wyróżnikiem jest tu zawarty implícite nakaz dla realizujących tę wartość podmiotów świadczenia na rzecz innych niż one same podmiotów. Solidarność wywoływana jest przez poczucie szerszej wspólnoty i wynikającej stąd empatii. Ważką, zwłaszcza obecnie, cechą solidarności jest jej uwikłanie w jakąś perspektywę ponadjednostkową (lokalną, regionalną, narodową, ponadnarodową, globalną). W każdym przypadku realizacja solidarności jako wartości wiąże się ze świadomością związków zachodzących pomiędzy świadczącym podmiotem a jego szerszej bądź węższej postrzeganym otoczeniem. Tak, jak pandemia pomogła uprzytomnić ludziom, że poszczególne części globalnej cywilizacji są ze sobą powiązane i że nie jest obojętne to, co „dzieje się gdzie indziej”, tak współczesne konflikty militarne mogą wzbudzać poczucie solidarności z ich ofiarami.

Zamykająca katalog wartości subsydiarność może wydawać się mniej ważącą wartością instrumentalną. Jej podłoże ma, jak się wydaje, charakter prakseologiczny. Pomagając słabszym podmiotom, należy dbać o wykorzystanie potencjału samoorganizacji, jakim może dysponować beneficjent. Długofalowo ten typ pomocy staje się opłacalny, gdyż raz dokonanych wydatków nie trzeba już cyklicznie powtarzać. Rozdawnictwo natomiast implikuje wyuczoną bezradność beneficjentów i z punktu widzenia dążenia do założonego skutku może nigdy nie mieć końca.

Należy zwrócić też uwagę na związek subsydiarności z poprzednio już komentowanymi wartościami, takimi jak wolność i godność. Korzystanie z pomocy

silniejszych i skłonnych do jej udzielania podmiotów nie powinno ograniczać podmiotowości beneficjentów, zakresu ich wolności. Ma dawać im szansę zachowania własnej godności. Niedostatki w tym zakresie owocują zazwyczaj szkodliwymi konsekwencjami, których waga i skala będą tym większe, im większa jest skala udzielanej w danym przypadku pomocy.

11.2. Instytucjonalne uwarunkowania realizacji wartości ordoliberalnych

Wartości nie determinują zachowań ludzkich bezpośrednio, lecz za pośrednictwem instytucji. Nie są one fenomenem powstającym w związku z aktywnością wyizolowanej jednostki. Wartości istnieją jako takie, gdy są podzielane. Różni je to od indywidualnych przeświadczeń. Są one zatem nieodzownie związane z istnieniem wspólnoty. Ich zewnętrznym przejawem są jednak zawsze jakieś instytucje. Wspólnoty mogą tworzyć się w związku z podzieleniem przez ich członków określonych wartości, ale mogą też opierać się na innego rodzaju więziach. Więzy te mają jednak zawsze postać instytucji.

Instytucje te mogą mieć pierwotnie charakter nieformalny. Według Th. Veblena: „Instytucje są endogenicznym wyposażeniem człowieka. Są to nawyki myślowe (*settled habits of thought*) uformowane w ewolucyjnym procesie socjalizacji, które służą do opanowywania rozbieżnych interesów i konfliktów instynktów. Tak rozumiane instytucje uzupełniają się z rozumem i wzajemnie oddziałują na siebie w zmieniającym się środowisku materialnym” [Veblen, 2008, s. 171–172]. Veblenowskie instytucje to instytucje nieformalne. Przekształcanie ich w instytucje formalne (normy prawa, skodyfikowane normy religijne itp.) staje się możliwe, gdy są one powszechne, a ich oddziaływanie jest powtarzalne.

Dla ujęcia problemu związku instytucji i wartości można zaproponować następujący schemat. Instytucje nieformalne powstają, gdyż wymusza je kontakt ze stawiającym opór otoczeniem. Następnie możliwa staje się refleksja nad istotą danej instytucji i jej sublimacja w wartość. Z kolei układające się hierarchicznie systemy wyłanianych wartości stają się podstawą kreowania instytucji formalnych, a równocześnie utrwalają obyczaje i nawyki (instytucje nieformalne).

Przedstawiony wyżej wywód odnosi się przede wszystkim do procesu wyłaniania się wartości, opierając się na podłożu instytucjonalnym. Wartości rozpatrywane w podjętych tu rozważaniach to wartości już wyłonione. Niemniej,

dla ich realizacji, a także dla ich przetrwania w zbiorowej ludzkiej świadomości konieczne są instytucje. Spróbujmy zatem przyjrzeć się owym instytucjonalnym podstawom omownych już wartości ordoliberalnych.

Czy w ogóle można mówić o instytucjonalnych podstawach wolności? Używając takiej frazy, myśli się zazwyczaj o instytucjach chroniących czy zapewniających realizację tej wartości. Zwróćmy jednak uwagę, że ochrona wolności nieodzownie wiąże się z jej ograniczaniem. Jednostki mniej lub bardziej dobrowolnie rezygnują z części własnej swobody, uzyskując w zamian określone poczucie bezpieczeństwa. Strony tej wymiany różnią się co do swojej siły, pojawia się więc ryzyko nadużywania swojej pozycji przez państwo i jego agendy. Wartością częściowo równoważącą tę asymetrię jest prawo. Drugim aspektem wolności jest jej poczucie wynikające ze świadomości autonomii jednostki. Nie jest ono i nie musi być udziałem wszystkich w podobnym stopniu, ale tam, gdzie się manifestuje, wspiera kolejną wartość – godność człowieka.

Można wskazać instytucjonalne zworniki kluczowe dla większości wartości podzielanych w ramach idei ordoliberalnych. Mieszczą się tu system polityczny państwa i jego aparat, system sprawiedliwości, władze lokalne i ich agendy, wreszcie – last but not least – oddolne formy samoorganizacji ludzi (stowarzyszenia, organizacje pozarządowe itp.). Są one istotne dla kultywowania wartości takich jak bezpieczeństwo, dobrostan społeczny, konkurencyjność, równość, prawo, sprawiedliwość oraz subsydiarność. Ich podłoże instytucjonalne opiera się przede wszystkim na instytucjach formalnych, tworzących złożoną, choć nie zawsze kompletną architekturę. Z długiej listy wartości pozostają jedynie dwie, których podzielenie, chociaż ma wymiar społeczny, wynika jednak z indywidualnych pobudek. Są to odpowiedzialność oraz solidarność.

Rolę podłoża instytucjonalnego odgrywają w obu tych przypadkach niemal wyłącznie instytucje nieformalne. Tam, gdzie akceptowane są jako „normalne” poczucie odpowiedzialności i troska o innych, można mówić o rozkwicie tych wartości. Decydującą rolę odgrywa tu powszechność i trwałość właściwych nawyków myślowych, wzmacnianych przez obserwowanie podobnych u innych ludzi. Odnajdywanie takiego podobieństwa postaw utwierdza ludzi co do słuszności przyjmowanej postawy. Mechanizm ten można traktować jako źródło ładu aksjonormatywnego bliskiego idei „ordo”.

Rozważając instytucjonalne podłoże przejawiania wartości, trzeba zwrócić uwagę na sposób, w jaki funkcjonuje większość instytucji formalnych. Mam tu na myśli instytucje elementarne (poszczególne normy prawne przepisy, zakazy),

a nie systemowe agregaty instytucjonalne w rodzaju administracji czy systemu sądownictwa. Ich działanie przefiltrowane jest w praktyce przez zestaw powiązanych z nimi instytucji nieformalnych. Rozważając ten problem na gruncie teorii prawa, P. Chmielnicki wskazuje, że instytucje stanowią rozwiązania konkretnych dylematów decyzyjnych. Na podejmowane decyzje w większości przypadków wpływa nie tylko dotycząca danej sprawy norma, ale ogrom instytucji nieformalnych kształtujących (nierzadko poza świadomością podmiotu podejmującego decyzję) postawy niekoniernie wspierające wymowę normy, a częściej jeszcze – zmieniające sposób jej rozumienia.

„Opis zachowania (treść normy, dyrektywy, rozwiązania) to nie to samo, co komunikat na temat tego opisu (np. przepis aktu prawnego). Jeśli przeczytaliśmy przepis prawa, to nie znaczy jeszcze, że znamy treść normy prawnej (czyli tego, co nas najbardziej interesuje – opisu dostępnego w danej sytuacji działania). W jeszcze większym stopniu dotyczy to instytucji (rozwiązań) nieformalnych. Treść instytucji wymaga każdorazowego ustalania (rozumienia). Nie jest oczywista ani intuicyjna” [Chmielnicki, Paśnik, 2018, s. 154].

Podniesione tu zastrzeżenia mogą skłaniać do wniosku, że mimo bezspornego uwarunkowania podzielenia wartości i ich realizacji przez podłoże instytucjonalne, wskazanie konkretnego przykładu wpływu określonej instytucji na realizację określonych wartości może być wielce utrudnione. Nie mamy tu do czynienia z zależnościami deterministycznymi. Próba analizy wartości składających się na ideę ordoliberalnego ładu społeczno-gospodarczego może dawać podstawy jedynie do wysoce ogólnych rekomendacji.

Podsumowanie

Kryzys cywilizacyjny a potrzeba ładu ordoliberalnego

Diagnoza dotycząca globalnego kryzysu cywilizacyjnego, mniej lub bardziej otwarcie stawiana w ostatnich latach, w realiach roku 2022 wydaje się niepodważalna. Obejmuje to również kwestię wielopłaszczyznowego charakteru tego fenomenu. Składa się nań kryzys ekologiczny z wszystkimi jego pochodnymi – kryzysem klimatycznym, problemem wyczerpywania się zasobów naturalnych, zanikiem bioróżnorodności, zanieczyszczeniem wód oceanicznych i powietrza, wreszcie – podnoszeniem się poziomu oceanów. Współwystępowanie owych

zakłóceń funkcjonowania ekosystemu powoduje kolejne kryzysy. Zewnętrzną i najłatwiejszą do zaobserwowania warstwą kryzysu cywilizacyjnego są niekorzystne zmiany gospodarcze. Nie wszędzie przyjmują one postać typowych kryzysów, mogą przejawiać się poprzez wzmagającą się inflację, pogłębiające się zadłużanie większości państw i finansyzację gospodarki globalnej [Miszewski, 2021a, s. 22]. Ten aspekt globalnego kryzysu jest najbardziej gruntownie przeanalizowany i opisany w literaturze światowej. „Zewnętrzną” warstwą kryzysu jest też kryzys pandemiczny. Zróżnicowanie postępów w zakresie szczepień przeciw COVID-19 w skali świata wskazują na ekonomiczne podłoże problemu, a brak strategii opartej na perspektywie globalnej w walce z pandemią przesądza, jak dotąd o jej niepowodzeniu. Pogarszające się warunki życia wywołują także – zwłaszcza w krajach słabiej rozwiniętych – niekorzystne zmiany kulturowe i społeczne. Tendencja do odchodzenia od liberalnych standardów politycznych tam, gdzie przynajmniej formalnie były one akceptowane, zauważalna jest w wielu krajach o różnym poziomie rozwoju. Wreszcie – jako kolejna pochodna – wywołane zmianami klimatycznymi klęski humanitarne, brak perspektyw rozwoju i terror polityczny wywołują kryzysy migracyjne, których natężenie w wielu miejscach uniemożliwia ich opanowywanie. Wojny (Syria, Jemen, Ukraina) pogłębiają jedynie ten stan rzeczy.

Zachowanie i realizowanie wartości ordoliberalnych musi wspierać się na istniejących systemach instytucjonalnych. Bezpośrednie oddziaływanie w tym kierunku wymaga po prostu wypełniania swoich ról przez takie agregaty instytucjonalne jak państwo, system samorządności lokalnej, system sądownictwa i bezpieczeństwa wewnętrznego, system edukacyjny, systemy opieki zdrowotnej i społecznej. Wydaje się, że skuteczne oddziaływanie takich agregatów instytucjonalnych jest tym bardziej prawdopodobne, im mniejszy jest ich stopień złożoności. Należałoby zatem przypisać w tym zakresie kluczową rolę organom samorządów lokalnych (uwzględniając zróżnicowaną ich specyfikę w różnych krajach), a w odniesieniu do pozostałych postulować możliwie daleko idącą ich decentralizację. Przy takim dopiero zastrzeżeniu można próbować wskazywać na wagę poszczególnych wartości, przydatność poszczególnych typów instytucji do ich wspierania i propagowania, wreszcie – określać warunki minimalne, jakie współcześnie powinny spełniać owe agregaty instytucjonalne. We wcześniejszych rozważaniach wskazano na wzajemne powiązania pomiędzy wartościami wiążącymi się z ordoliberalną koncepcją ładu. Obecnie waga poszczególnych wartości nie wiąże się – wbrew nasuwającej się intuicji – z ich mniej lub bardziej

fundamentalnym charakterem. Sugerowanie ich hierarchii, czy też wskazywanie wartości najbardziej dziś istotnych jest, bo musi być, subiektywnym i zdeterminowanym przez chwilę obecną wyborem badacza. Z tego, co zostało powiedziane w pierwszej części rozdziału, wynika jednak kluczowa rola solidarności, bezpieczeństwa, odpowiedzialności i godności jednostki. Wartości takie jak prawo, sprawiedliwość i subsydiarność, a w dalszym rzędzie – konkurencyjność, nabierają wobec poprzednich instrumentalnego charakteru. Są istotne, aby realizowane mogły być te pierwsze. Wolność, równość i dobrostan społeczny zamykają przedstawioną tu hierarchię. W obecnej sytuacji ich spełnienie zależy od tego, w jakim stopniu uda się zrealizować wcześniej wymienione wartości.

*Ewa Zeman-Miszewska**

ORDOLIBERALNA WIZJA PAŃSTWA A JEJ UWARUNKOWANIA W REALIACH WSPÓŁCZESNOŚCI

Wprowadzenie

Żyjemy w czasach powszechnych, trudnych do ogarnięcia zmian. Coraz częściej mamy problem z interpretacją związków przyczynowo-skutkowych między zjawiskami zarówno w skali mikro, jak i makro. Nasz stosunek do świata staje się coraz bardziej ambiwalentny: oswojeniu przyrody towarzyszy nasilający się lęk wiążący się z jego skutkami, a chęci „bycia” towarzyszy pokusa zawłaszczania. Humanizm i egoizm przeplatają się z ascezą i chęcią posiadania, wzrost z rozwojem, produkcja i nadkonsumpcja ze świadomością ich zgubnych efektów.

Zachodzące zmiany ekonomiczne i społeczne mają zróżnicowaną dynamikę i dotyczą różnych obszarów i płaszczyzn. Teorie objaśniające niegdyś stan i przyszłość świata wobec jaskrawych zmian w globalnym otoczeniu stały się anachroniczne. Dotyczy to koncepcji końca historii [Fukujama, 1998], zderzenia cywilizacji [Huntington, 2007], triady K. Ohmae [Ohmae, 1985] czy nawet rozwoju zależnego [Wallerstein, 2005]. Współczesne analizy i prognozy zdają się natomiast potwierdzać katastroficzny obraz świata, który został zaprezentowany po raz pierwszy w Raporcie Klubu Rzymskiego w 1972 roku [Meadows, Meadows, Randers, Behrens, 1973], a jego kolejne, uzupełniane edycje potwierdzały spostrzeżenia dotyczące „granic wzrostu”. Pojawiają się też prognozy, które uwzględniają globalną perspektywę analizy oraz ukazują ryzyko i niepewności związane z trwaniem cywilizacji. Na uwagę zasługują w tym zakresie raporty sporządzone

* Dr hab. Ewa Zeman-Miszewska – prof. emerytowany Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach; e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl.

przez międzyinstytucjonalną grupę zadaniową Europejskiego Systemu Analiz Strategicznych i Politycznych (ESPAS) Komisji Europejskiej, Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej (zadaniową Europejskiego Systemu Analiz Strategicznych i Politycznych [ESPAS, 2017]).

Wobec powstałych zagrożeń jako jednostki i wielkie zbiorowości mamy coraz częściej problem z interpretacją pojęcia racjonalności, kluczowego w rozważaniach o gospodarowaniu. Powszechna staje się świadomość, że racjonalność związana z działaniami dla własnych korzyści kłóci się z racjonalnością ogółu członków społeczności świata. Na dodatek jest ona uwarunkowana dostępnością i umiejętnością przetworzenia informacji. Zasoby informacji przekraczają swoimi rozmiarami możliwości ich przyswajania, co redukuje możliwości wnioskowania. Poszukiwana jest zatem skuteczna koncepcja ładu i porządku instytucjonalnego, który minimalizowałby negatywne następstwa sprzecznych racjonalności różnych podmiotów i efektów ich działań rozważanych w różnych horyzontach czasowych. Ład taki powinien dostarczać rozwiązań dylematów dotyczących ekonomicznych bądź etycznych kryteriów wyboru. Dominująca wciąż doktryna neoliberalna nie daje możliwości rozwiązania problemów pojawiających się we współczesnym chaotycznym otoczeniu.

12.1. Państwo jako strażnik „ordo”

W tym kontekście warto przypomnieć SGR uznaną za przyczynę „cudu gospodarczego” którego doświadczyły powojenne Niemcy Zachodnie [Juszczak, 2010, s. 1–148]. Jej osią jest koncepcja ładu gospodarczego. Koncepcja ta ma walory proefektywnościowe, a zarazem opiera się na wartościach etycznych, a nie tylko czysto ekonomicznych. Jednostka jest podmiotem, a rolę państwa jest pomocniczość, zarówno wobec podmiotów gospodarczych (polityka przemysłowa), jak i członków społeczeństwa (polityka socjalna).

Ład ma być efektywny wg kryteriów ekonomicznych i godny człowieka. Według W. Euckena aspekty etyczne powinny stanowić kryterium selekcji możliwych porządków gospodarowania [Pysz, 2008, s. 52–90]. To właśnie aspekty etyczne tej koncepcji odróżniają ją od koncepcji neoliberalnych. Ład wiąże się zazwyczaj z państwem, jego prerogatywami wobec społeczeństwa i podmiotów gospodarczych. E. Wnuk-Lipiński [2004, s. 37] definiuje państwo narodowe w następujący sposób: „Państwo jest przede wszystkim wspólnotą polityczną, a jego

agendy instytucjonalizują władzę na ściśle określonym terytorium”. Cytowane ujęcie sugeruje złożoność państwa jako instytucji. Jest ono instytucją organizującą wspólnotę (najczęściej – narodową), ale działa poprzez agendy, które wedle przyjętego ujęcia są również instytucjami. Instytucje te składają się z jeszcze mniejszych, nadal będących instytucjami komórek, aż do pojedynczego urzędnika (instytucji) wyposażonego w szereg regulujących jego poczynania instrumentów i norm prawnych (też będących instytucjami), a jako człowiek podlegającego szeregowi nawyków, przeświadczeń, rutyn dotyczących reagowania na otoczenie i komunikowania się z nim (co też oznacza podległość instytucjom – tym razem jednak – nieformalnym). Można więc wyobrażać sobie państwo jako swoistą metainstytucję składającą się z wielu mniejszych, tworzących system, w którym na najniższych jego szczeblach pojawiają się reakcje na obserwowane i dotyczące ten system zmiany. Zmiany te wywierają następnie wpływ na kształt instytucji wyższego rzędu.

Łączy ono w sobie nie tylko wszelkie reguły wspólnego działania, ale i służące owemu działaniu formy organizowania się [Commons, 1931, s. 648]. Warunkiem sine qua non odgrywania przez niego roli twórcy i strażnika „ordo” są nie tylko formalna, ale i faktyczna suwerenność gospodarcza oraz możliwości oddziaływania regulacyjnego na podmioty lokalne i ponadlokalne działające na terenie państwa. Państwa, aby zachować suwerenność uczestniczą – chcąc nie chcąc – w globalnej grze gospodarczej, która buduje ich konkurencyjność.

12.2. Konkurencyjność i „przewaga siły państw”

Konkurencyjność jest zwykle rozumiana jako zdolność podmiotu do sprostania konkurencji oraz zdolność do długookresowego, efektywnego wzrostu i rozwoju. Nieco węższe ujęcie tej kategorii proponuje The World Competitiveness Report: „Konkurencyjność międzynarodowa to zdolność kraju lub przedsiębiorstwa do tworzenia proporcjonalnie większego bogactwa od konkurentów na rynkach światowych. Jest kombinacją zasobów, procesów i umiędzynarodowienia działalności gospodarczej” [*The World Competitiveness Report*, 1995]. Konieczność aktywnego uczestnictwa w roli gracza na rynkach światowych może prowadzić do sprzeczności z ideą „ordo”. Póki opiera się na tworzeniu regulacji i oddziałuje „miętko” na inne podmioty, oddziaływanie to nie będzie przeszkodą we wprowadzaniu idei ordo. Wszędzie jednak tam, gdzie będzie uczestniczyć bezpośrednio

w procesach gospodarczych jego rola staje w sprzeczności z zasadami SGR. Zgodnie z nimi to państwo, a nie rynek odpowiada za długookresowe strategie rozwoju gospodarczego i społecznego oraz przestrzeganie podstawowych zasad etycznych i moralnych towarzyszących działalności ludzi. Idea ta zakłada zarazem, że rolą państwa jest tworzenie zasad ładu i stanie na straży porządku gospodarczego, a nie wkraczanie bezpośrednio w procesy gospodarcze i mechanizmy gospodarki rynkowej. Kluczowy ideolog ordoliberalizmu W. Eucken uznawał, że państwo odpowiada za reguły ładu, które są stanowione (pierwotne), a siły rynku „mają wystarczającą moc”, by dokonać niezbędnych dostosowań o charakterze spontanicznym [Moszyński, 2016, s. 96].

Państwa z założenia są sobie równe i mają te same prawa w relacjach międzynarodowych. Zakłada to symetryczne relacje między państwami. Tymczasem państwa dysponują zróżnicowaną siłą i zdolnością do wykorzystywania tzw. przewagi siły. Na siłę podmiotu składają się jego cechy naturalne, jak położenie geograficzne, rozmiary i struktura zasobów naturalnych oraz zasoby ludnościowe. Elementami siły są też czynniki społeczne. W tej grupie mieszczą się potencjał ekonomiczny, informacyjny i psychologiczny (zdolność do wykreowania i podtrzymywania korzystnego dla siebie wizerunku). W przypadku państw listę tę uzupełniają jeszcze potencjał militarny oraz pozycja polityczna (rozpatrywana nie tylko w skali globalnej, ale i regionów świata). Taką pozycję polityczną można też przypisać wielkim korporacjom, których interesy nie są zwykle tak wielopłaszczyznowe, jak w przypadku państw. Jednakże niektóre korporacje surowcowe (Gazprom, Exxon itp.) z pewnością prowadzą własną politykę wykraczającą poza realizację czysto gospodarczych celów. Wspomniana siła może mieć różny charakter. Upraszczając nieco, jako atuty poszczególnych państw wymienia się zwykle siłę „twardą” i/lub „miękką” [Keohane, Nye, 1977, s. 1–268]. „Twarda siła” (hard power) to potencjał danego państwa lub integracji wynikający z warunków strategicznych i geopolitycznych oraz ekonomicznych. Państwo może próbować rozwijać taki potencjał, ale ograniczone jest rozmiarami swoich zasobów. Natomiast „miękką siłą” (soft power) to zdolność państwa do pozyskiwania i utrzymywania sojuszników dzięki atrakcyjności głoszonej ideologii, umiejętnym gestom dyplomatycznym, a wreszcie – wykorzystywaniu walorów własnej kultury. Miękką siłą nie daje się stworzyć ani w krótkim, ani nawet średnim horyzoncie czasowym. Długookresowo zależy ona od wydatków na edukację i stabilności politycznej kraju. W pierwszej kolejności rozwiązanie leży w trafnym rozpoznaniu i umiejętności wykorzystania posiadanych w tym zakresie możliwości. Praktyczne korzyści wynikające z „siły

państwa” dotyczą niemal wyłącznie państw mających określone atuty większe niż inne państwa. Podmioty nie dysponujące „przewagą siły”, będąc uczestnikami rynku globalnego, są z natury rzeczy podatne na oddziaływanie państw dominujących i będą dostosowywały się do reguł wyznaczanych przez silnych graczy światowych. Oznacza to, że pod znakiem zapytania stoi zdolność państw należących do tej grupy do samodzielnego kształtowania wewnętrznego ładu gospodarczego i społecznego zgodnie z ideą „ordo”.

Współcześnie rozkład sił na świecie pozostaje dość podobny pod względem zarówno twardej, jak i miękkiej siły. Trudno podważyć pozycję Stanów Zjednoczonych jako supermocarstwa, choć dominacja tego kraju w świecie raczej słabnie. Kluczowymi podmiotami pozostają Unia Europejska (pod warunkiem zachowania dotychczasowej spójności) oraz Chiny wykazujące wyraźną tendencję do ekspansji. Można uznać, że w wymiarze strategicznym istnieje rywalizacja chińsko-amerykańska, podczas gdy Unia, nie aspirując do dominacji, zachowuje swoją pozycję. Liczącymi się państwami są jeszcze Rosja (ze względu na swój obszar i zasoby surowcowe), Japonia (ze względu na rolę w rozwoju technologii i poziom edukacji) oraz Indie (choć o potencjale Indii decydują głównie czynniki demograficzne). W wymiarze ekonomicznym układ jest podobny, lecz trzeba byłoby go uzupełnić jeszcze korporacjami transnarodowymi i globalnymi grupami finansowymi. Potencjały Rosji i Indii w tym wymiarze wydają się słabsze, jednak trzeba zwrócić uwagę na rosnącą rolę krajów Dalekiego Wschodu (poza Japonią – Korea Południowa, Tajwan, Malezja). Kraje te charakteryzowały do tej pory słabe wzajemne powiązania gospodarcze, ale tempo ich rozwoju gospodarczego jest znaczne. W 2020 roku powołały Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP), którego skutki trudno jeszcze ocenić. W przypadku „soft power” istotna wydaje się tu wzorcotwórcza rola niektórych krajów. Rozkład ten (abstrahując od innych uwarunkowań o charakterze politycznym czy szerzej kulturowym) daje odpowiedź na pytanie, które z tych krajów czy integracji byłyby zdolne do wykorzystania idei ładu zgodnie z przesłankami natury ekonomicznej i etycznej.

U podstaw idei ordo leży kategoria „wolności”. Można z dość wysokim prawdopodobieństwem przyjąć, że jest ona powiązana z solidarnością społeczną. Tradycja współpracy i solidarności społecznej od dawna jest kojarzona z krajami skandynawskimi, choć niewielki potencjał ludnościowy ogranicza nieco ich wpływ na politykę innych państw. W krajach tych akceptowany jest aktywny udział państwa (poprzez władze lokalne) w życiu obywateli. W pewnym stopniu rozwiązania skandynawskie próbuje wykorzystywać m.in. Kanada. Miękką siłą

próbują się posługiwać ponadnarodowe organizacje pozarządowe (Greenpeace, Amnesty International, Komitet Helsiński itp.). Rola organizacji tego typu może w przyszłości rosnąć z uwagi na coraz poważniejsze zagrożenia globalne wy-
mykające się spod kontroli światowych potęg (kryzys klimatyczny, migracyjny, demograficzny, pandemia).

12.3. Modele funkcjonowania państw

We wcześniejszych rozważaniach przewija się wątek związku pomiędzy zainteresowaniem ideą „ordo” a lokalnymi uwarunkowaniami. Wszelkie analizy dotyczące ładu i państwa jako regulatora gospodarki muszą być osadzone w konkretnych kontekstach historycznych i kulturowych [Galbraith, 2011, s. 15]. Sposób funkcjonowania państwa jest bowiem zakorzeniony w różnych kulturach i tradycjach, czemu odpowiada wielość typów państwa i relacji władzy ze społeczeństwem. Dotyczy to zatem także zróżnicowanych możliwości wykorzystania koncepcji SGR.

Główne rozwiązania modelowe funkcjonowania państwa wykształciły się na gruncie europejskim, jednakże większość wyżej rozwiniętych państw spoza Europy daje się przypisać do któregoś z tych modeli³³. Rozróżnia się w tym względzie model anglosaski, kontynentalny, nordycki i śródziemnomorski.

Model anglosaski wyodrębnił się w początkach XIX wieku na podstawie odmienności systemów prawnych (oparcia się na precedensach, a nie na unormowaniach kodeksowych). Jego zasięg jest wynikiem oddziaływania dawnego Imperium Brytyjskiego i obejmuje – poza Wielką Brytanią – Stany Zjednoczone, Kanadę, Australię i Nową Zelandię, Irlandię oraz Portugalię. W tej grupie instytucje państwa są zorientowane na zapewnianie możliwie dużego zakresu wolności gospodarczej i na dążenie do efektywności gospodarowania, nawet kosztem pogłębiania nierówności społecznych. Konsekwencjami takiego podejścia są niski poziom bezpieczeństwa społecznego przy relatywnie niewielkim bezrobociu, brak skutecznej ochrony pracowników (mimo liczących wielu członków, ale zorientowanych na udział w rozgrywkach politycznych związków zawodowych) oraz duża rozpiętość dochodów, w tym i płac. W krajach modelu anglosaskiego

³³ Z wyłączeniem Chin, których model gospodarowania różni się znacząco od wszelkich pozostałych.

charakterystyczny jest wysoki udział gospodarstw domowych w rynku papierów wartościowych. Jest to podstawowy sposób przechowywania i zabezpieczania zasobów pieniężnych. Banki zajmują się przede wszystkim szeroko rozumianymi inwestycjami i w niewielkim tylko stopniu są kojarzone ze skłonnością ludzi do oszczędzania.

W odróżnieniu od opisanego, model kontynentalny opiera się na prawnej tradycji zapoczątkowanej Kodeksem Napoleona. Rozwiązania prawne są trwale określone kodeksowo, inne jest też miejsce banków skupiających większość wolnych środków obywateli. W hierarchii zasad ustrojowych niższa jest pozycja wydajności pracy i efektywności wymuszanej przez bezwzględną konkurencję. Państwo jest zorientowane na zapewnianie spokoju społecznego i wewnętrznej równowagi, co jest osiąganę głównie przez wysokie wydatki socjalne. Typowymi reprezentantami tego modelu są Niemcy, Francja, Belgia i Luksemburg. Zwłaszcza w Niemczech polityka gospodarcza jest podporządkowana idei ordoliberalizmu (mniej lub bardziej konsekwentnie). Wyrazem tego jest koncepcja społecznej gospodarki rynkowej. Istotnym jej elementem jest zasada subsydiarności kształtująca podejście do świadczeń socjalnych. Rzecz w tym, aby zamiast dostarczać administracyjnie coraz nowych zasiłków pieniężnych, stwarzać warunki, aby potrzebujący ich mogli samodzielnie odnajdywać swoje miejsce w ładzie gospodarczym. Tworzenie i ochrona owego ładu, przejawiająca się w zdecydowanym zwalczaniu sytuacji monopolistycznych oraz w decentralizacji wydatków socjalnych, stanowi główne gospodarcze zadanie państwa. W efekcie, mimo względnie dużego udziału wydatków socjalnych w budżecie państwa, rozmiary środków wydawanych na zasiłki są dość skromne. Ochrona pracowników utrudnia ich masowe zwalnianie w okresach dekoniunktury. Pozycja związków zawodowych jest silna, a ponadto w Niemczech ustawowo zapewniono współudział pracowników w zarządzaniu większymi firmami (Mitbestimmung). Model ten dobrze zdaje egzamin w gospodarkach silnie uprzemysłowionych, ułatwiając przechodzenie od cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej gospodarki zdominowanej przez usługi. We Francji, gdzie regiony rolnicze stanowią istotny element gospodarki, mimo starań kolejnych rządów model ten nie redukuje do końca napięć społecznych.

Model nordycki, oparty na silniejszej współpracy aparatu państwa ze związkami zawodowymi, kładzie większy niż model kontynentalny nacisk na efektywność gospodarowania. Charakterystyczne są dla niego wysokie podatki i wysoki udział wydatków publicznych w budżecie. System opieki socjalnej jest rozbudowany, lecz silniej niż w państwach modelu kontynentalnego podporządkowany

administracji. Wśród dóbr publicznych dominują finansowana z budżetu edukacja wszystkich szczebli oraz system opieki zdrowotnej. Silnie progresywne opodatkowanie dochodów osobistych spłaszcza strukturę płac. Większa jest, niż w modelu kontynentalnym, swoboda zwalniania pracowników, co jednak nie wywołuje istotnych napięć społecznych ze względu na wysoki poziom świadczeń dla bezrobotnych. Wykorzystywanie zasiłków jest ograniczane poprzez działania edukacyjne i medialne, promujące zaangażowanie całej społeczności na rzecz kraju (hasło „wspólnego domu” w Szwecji). Skutkuje to presją społeczną na nieeksponowanie indywidualnej zamożności, a z drugiej strony na wykazywanie własnej użyteczności dla społeczeństwa. Większość bezrobotnych dokłada zazwyczaj starań, aby ponownie uzyskać zatrudnienie, nawet gdyby nie miało to przynieść istotnego wzrostu dochodów.

Modele kontynentalny i nordycki można traktować jako dwie odmienne próby godzenia idei solidarności społecznej z dążeniem do efektywnego wykorzystania kapitału ludzkiego. Wydaje się, że w obu modelach istnieją rozwiązania dopuszczające możliwość wykorzystania zasad Społecznej Gospodarki Rynkowej.

Model śródziemnomorski jest już odmiennie zorientowany. Rola administracji państwowej jest w nim dominująca ze względu na rozbudowany system biurokratyczny (w Grecji scentralizowany, we Włoszech i Hiszpanii uzupełniony rozbudowaną administracją lokalną). Prowadzonej tu polityce gospodarczej trudno przypisać nakierowanie na ideę solidarności społecznej. Działanie mechanizmów konkurencji jest osłabione tu przez brak systemowych rozwiązań demonopolizacyjnych. Państwo zapewnia ochronę pracownika przed skutkami zwolnień, ale zasiłki dla bezrobotnych są niskie. Nagminne jest też korzystanie z wcześniejszych przejść na emeryturę, co – rzecz jasna – obniża produktywność gospodarki.

Pobieżny opis rozwiązań modelowych nie wystarcza do pełnej oceny ich sprawności i zdolności do akceptacji i wdrożenia koncepcji Społecznej Gospodarki Rynkowej. Trzeba też pamiętać, że istnieje pokaźna grupa państw (np. większość państw postsocjalistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej), która nie w pełni mieści się w jakichkolwiek ujęciach modelowych [Rapacki i in., 2018, s. 523–553]. Dlatego warto wskazać płaszczyzny, w których przyjęcie określonych rozwiązań ustrojowych wpływa na sprawność państwa, sytuację jego obywateli (zwłaszcza pracowników) oraz na efektywność gospodarowania.

Przede wszystkim należy zastrzec, że wpływ rozwiązań modelowych na gospodarkę jest najczęściej pośredni. Prowadzona przez poszczególne rządy polityka gospodarcza mieści się przeważnie w ramach modelu, ale w konkretnych

sytuacjach może zasadniczo od nich odbiegać. Jeśli zakładamy, że we współczesnym państwie obowiązuje system demokracji parlamentarnej, to profil polityczny partii rządzącej lub wymogi wynikające ze starań o utrzymanie władzy mogą powodować zachowania niemieszczące się w modelowych założeniach.

Wpływ rozwiązań modelowych na gospodarkę może się różnić w zależności od specyfiki ustrojowej danego kraju. Znaczenie ma tu system podejmowania decyzji – inny w przypadku republiki prezydenckiej, inny zaś w przypadku systemu, w którym głównym decydentem jest premier. Ważny może być także sposób utrzymywania większości w parlamencie. Jeśli napięcia pomiędzy obecnymi tam ugrupowaniami są słabe, a w kulturze politycznej danego kraju mieszczą się dążenie do stabilności systemu i odpowiedzialność wobec obywateli, to większość ta może być budowana dla przeprowadzenia odpowiedniego, koniecznego w danej chwili posunięcia. Zdolność wznoszenia się ponad partykularne interesy sprawia, że państwo jest w stanie skutecznie wspierać swój rozwój gospodarczy. Prawdopodobnie taka dotyczy wszelkich przypadków, niezależnie od ich specyfiki modelowej. W istocie rzeczy to, co pozwala na przypisanie danego kraju do pewnego modelu ustroju, to tradycje polityczne, nawyki ukształtowane przez lata funkcjonowania demokracji, jak też nastawienie prezentowane przez większość wyborców. Im bardziej ci ostatni są skłonni dystansować się do polityki (co dotyczy np. krajów modelu śródziemnomorskiego i krajów postsocjalistycznych), tym słabsze może się okazywać zainteresowanie wdrażaniem idei „ordo”. Wpływ instytucji państwa na gospodarkę, efektywność gospodarowania i rozwój społeczno-gospodarczy będzie w nich bowiem iluzoryczny a SGR może być skuteczna tylko przy skutecznej regulacji ze strony państwa. Przesądza to także o trudnościach w zakresie wpływu państwa na gospodarkę w krajach nie w pełni demokratycznych czy rządzonych dyktatorsko. W krajach takich można, w krótkim horyzoncie czasowym, osiągać niekiedy spektakularne postępy w tworzeniu specyficznie rozumianego porządku i rozwoju gospodarczego, lecz zwykle nie są one trwałe.

Niezależnie od wskazanych tu czynników ustrojowych możliwość wdrożenia SGR i pozytywnego wpływu państwa na gospodarowanie zależy też od uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Istotna jest tu wysokość kosztów transakcyjnych ponoszonych w związku z procesami gospodarowania. Na ich wysokość wpływa poziom kapitału społecznego (przede wszystkim zaufanie do partnerów gospodarczych), stopień ograniczenia swobody zawierania transakcji przez normy prawne, wreszcie – jakość norm prawnych i szeroko rozumianego systemu sądowniczego. Poza kosztami transakcyjnymi negatywny wpływ państwa na wspomniane procesy

może wynikać z wysokiego poziomu korupcji. Chodzi tu zarówno o niezdolność państwa do skutecznego ograniczenia korupcji w sferze biznesu, co zazwyczaj wiąże się ściśle z niechęcią do prowadzenia polityki antymonopolowej, jak i o korupcję w łonie samego aparatu państwa, które wykluczają zasady SGR. Pozytywny wpływ państwa na gospodarkę może być wreszcie ograniczany przez zbyt wolne reagowanie instytucji państwa na pojawiające się przed nimi wyzwania. Spowolnienie reakcji zmniejsza efektywność gospodarowania, a dla części potencjalnych uczestników gry gospodarczej może być bodźcem do zaniechania lub niepodejmowania jakiegokolwiek działalności. Niedocenianie czynnika czasu w procesie decyzyjnym jest typowe zwłaszcza dla modelu śródziemnomorskiego, ale może wystąpić wszędzie jako konsekwencja przeregulowania gospodarki. Państwo, które próbuje zachować kontrolę nad zbyt wielką liczbą procesów, skazuje się na narastające opóźnienia i niepowodzenia w polityce gospodarczej. Merytoryczne kompetencje urzędników mają tu drugorzędne znaczenie. Tam, gdzie zbyt wiele działań gospodarczych wymaga zgody władz, tam instrumentem władzy urzędnika staje się możliwość opóźniania decyzji. Sprzyja to korupcji i zmniejsza efektywność gospodarowania. Konceptji SGR stawiającej w centrum rozważań wolność gospodarczą w krajach tej grupy nie sprzyjałyby zatem dotychczasowe praktyki w tym zakresie. Jej wdrożenie wymagałoby zmiany nie tylko regulacji prawnych, ale i zmiany nawyków i szeroko rozumianej kultury organizacyjnej państwa.

Sposób, w jaki jest zorganizowane państwo, determinuje charakter jego działań. Podstawy ustrojowe stanowią swego rodzaju ramy wypełniane przez określoną politykę. Kluczowym aspektem organizacji państwa jest stopień jego centralizacji bądź decentralizacji. Po części jest on związany z danym modelem państwa. W szczególności łatwiej o daleko posuniętą decentralizację tam, gdzie aparat biurokratyczny nie rości sobie pretensji do nadmiernych uprawnień regulacyjnych. W modelu anglosaskim decentralizacja instytucji państwa jest zjawiskiem naturalnym, choć nie przesądza to jeszcze o realizacji wszystkich możliwości wynikających z takiego rozwiązania. Decentralizacja ułatwia spełnienie wymogów demokracji bezpośredniej, zapewnia ściślejszą więź obywateli z instytucjami państwa. Zmniejsza też możliwe straty powodowane błędami w polityce gospodarczej. W tych krajach, gdzie wydatki na opiekę społeczną i aktywizację ludności są znaczne, decentralizacja zapewnia większą skuteczność realizowanych projektów i poszczególnych poczynań. Konsekwentna decentralizacja pociąga za sobą jednak większe koszty funkcjonowania aparatu państwa, co wynika zarówno z większej liczby komórek i zatrudnionych w nich urzędników, jak i wyższych

wymagań co do ich fachowości. To ostatnie musi się przekładać na poziom płac w sferze usług publicznych.

Z kolei centralizacja zapewnia szybsze tempo realizowania wybranych projektów, istotne zwłaszcza w przypadku inwestycji wymagających większych nakładów kapitałowych. Scentralizowany aparat państwa opiera się na jednolitych instrukcjach i podległości w ramach hierarchii administracyjnej. Urzędnik może być użyteczny w takim systemie, nie będąc zbyt kreatywnym ani nie dysponując szczególnie wysokimi kompetencjami. System ten może niekiedy budzić opór społeczny, gdyż nie różnicuje swoich zachowań w zależności od kontekstu sytuacyjnego, co bywa postrzegane jako niesprawiedliwość. Słabszy kontakt aparatu państwa z obywatelem może być też przyczyną alienacji – postrzegania państwa jako bytu osobnego narzuconego jednostce. Choć oba modele są bardzo odległe od siebie to zarówno model scentralizowany, jak i zdecentralizowany przy założeniu jasno określonej roli państwa nie musiałyby stać w sprzeczności z zasadami SGR.

Istotny wpływ na funkcjonowanie instytucji państwa ma też miejsce, jakie w prowadzonej polityce zajmuje ideologia. Jest ona rozumiana jako „supersens”, wiara w możliwość formowania świata na wzór założeń chroniących przed jego przypadkowością [Arendt, 2008, s. 96–98, 225–226]. Czynniki ten nabiera większej wagi w krajach rządzonych przez tylko jedno ugrupowanie polityczne i w krajach niedemokratycznych. Trzeba też wspomnieć o przypadkach krajów jawnie i celowo podporządkowanych określonej ideologii (Arabia Saudyjska, Iran, Korea Północna). Hasła, pod którymi przedstawia się taką ideologię, mogą być różne, jednak przy bliższym oglądzie łatwo tam dostrzec stosunki feudalne zbliżone do XVIII-wiecznych monarchii absolutnych. Takie skrajne przypadki nie tworzą korzystnych warunków dla rozwoju społeczno-gospodarczego, a subiektywne postrzeganie głoszonych wartości przez mieszkańców tych krajów może się znacznie różnić od oficjalnego przekazu. Ideologia wpleciona w zasady działalności gospodarczej tworzy klimat niesprzyjający SGR.

Podsumowanie

Globalizacja i związane z nią umiędzynarodowienie wszystkich aspektów życia społecznego i gospodarczego zredefiniowało rolę i kontekst funkcjonowania państwa. Pozycja państwa w gospodarce globalnej stała się wypadkową wielu okoliczności. Wśród nich istotną rolę odgrywa potencjał związany z czynnikami

naturalnymi takimi jak zasoby czy położenie geograficzne, jak i czynnikami politycznymi czy historycznymi takimi jak wojny, zniszczenia, przynależność do różnych sojuszy. Ważna jest także rola jaką może państwo odegrać w realizacji interesów innych państw, czy też interesów korporacji transnarodowych. Ustrój każdego kraju jest zakorzeniona w różnych kulturach i tradycjach, co znajduje odzwierciedlenie w wielości modeli funkcjonowania państw i relacji między władzą a społeczeństwem. Różnicuje to możliwości wykorzystania w nich koncepcji SGR.

Koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej ma wiele walorów. Znajduje też akceptację (czasem tylko deklaratywną) polityków. Wątpliwości budzi jednak szersza możliwość wdrożenia idei SGR jako dającej się zrealizować koncepcji ustrojowej. Możliwość ta jest ściśle związana z realną pozycją państwa w systemie gospodarki światowej, ale też z postrzeganiem zasad modelu przez sprawujących władzę jako korzystnych z punktu widzenia efektów ekonomicznych i politycznych: „(...)

- przynoszących efekty ekonomiczne (tu istnieje niepewność związana ze skutecznością polityki antymonopolowej i możliwością zrealizowania zasady wolnego rynku),
- akceptowanych przez społeczeństwo, a więc przynoszących potencjalne korzyści wyborcze,
- akceptowanych jako przynoszących korzyści warstwie biurokratycznej, która nie jest warstwą jednolitą (wzrost kompetencji i zatrudnienia na etapie wdrażania zasad społecznej gospodarki rynkowej),
- niosących ze sobą zagrożenia związane z realizacją zasady subsydiarności ograniczającej uprawnienia (i etaty) warstwy biurokratycznej i stawiającej jej członkom wysokie wymagania fachowe” [Zeman-Miszewska, 2018, s. 91].

Koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej stanowi ważny krok w poszukiwaniu ładu gospodarczego godzącego aspekty ekonomiczne i społeczne. Wskazane wyżej uwarunkowania sprzyjają bądź stanowią bariery jej wdrożenia. Czynnikiem, który również powinien być brany pod uwagę jest kwestia podmiotów zainteresowanych wsparciem tej koncepcji oraz możliwością jej przełożenia na gospodarkę światową, która w znacznej mierze zdominowała układ ośrodków władzy gospodarczej.

*Eugeniusz Gostomski**

MONOPOLE I OLIGOPOLE REALNYM ZAGROŻENIEM DLA SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ

Wprowadzenie

Rozdział poświęcony jest zagrożeniom dla społecznej gospodarki rynkowej (SGR) ze strony monopoli i oligopoli, których silna pozycja na rynku nie pozwala realizować celów tej koncepcji, ukierunkowanych na zapewnienie dobrobytu wszystkim uczestnikom życia gospodarczego. Korzenie SGR tkwią w stworzonym w latach 30. XX wieku i rozwiniętym w okresie II wojny światowej przez szkołę fryburską niemieckim ordoliberalizmie. Wybitnymi przedstawicielami tego kierunku w ekonomii są: Walter Eucken, Alfred Müller-Armack, Wilhelm Röpke i Alexander Rüstow. Myśl ordoliberalistów uzupełnił i rozwinął pragmatyczny Ludwig Erhard, który pisał: „Głęboki sens społecznej gospodarki rynkowej polega na połączeniu zasady wolności na rynku z zasadą równości społecznej oraz moralną odpowiedzialnością każdej jednostki za społeczeństwo jako całość” [cyt. za Wünsche, 2005, s. 29]. Pogląd ten jest zgodny z katolicką nauką społeczną, która również uważana jest za podstawę koncepcji SGR. Społeczna gospodarka rynkowa opiera się na konkurencyjności, wolności i odpowiedzialności poszczególnych osób bądź rodzin za swoją sytuację materialną. Stwarza ona wszystkim członkom społeczeństwa jednakowe szanse partycypacji w życiu gospodarczym, m.in. poprzez równy dostęp do wykształcenia, a osobom słabym i chorym zapewnia odpowiednią pomoc socjalną. Z natury rzeczy jest to gospodarka otwarta dla nowych podmiotów gospodarczych i elastycznie dostosowująca się do zmian zachodzących na rynku i w społeczeństwie. Zgodnie z jej duchem państwo powinno troszczyć się o dobry pieniądz i solidne finanse publiczne, a w zakresie ingerencji w bieżące sprawy gospodarcze powinno zachować daleko idącą powściągliwość. Są to podstawowe przesłanki wzrostu gospodarczego

* Dr hab. Eugeniusz Gostomski, emerytowany prof. UG; e-mail: egostomski@wp.pl.

i wysokiego zatrudnienia w gospodarce narodowej. Przywiązywali do nich dużą wagę twórcy koncepcji SGR. W miarę postępującej monopolizacji w gospodarce maleje szansa realizacji tych ważnych celów społecznych i ekonomicznych.

13.1. Stopniowy odwrót w niemieckiej polityce gospodarczej i społecznej od idei społecznej gospodarki rynkowej

Na koncepcji SGR opierała się polityka gospodarcza i społeczna Republiki Federalnej Niemiec w okresie, gdy ministrem gospodarki, a później kanclerzem był Ludwig Erhard. Stała się ona podstawą niemieckiego cudu gospodarczego lat 50. i 60. XX wieku i sukcesów ekonomicznych innych krajów europejskich. Tworząc silną markę niemiecką i warunki dla rzeczywistej konkurencji na rynku wewnętrznym, Erhard zapewnił bez zbytnej ingerencji państwa w podział dochodów „dobrobyt dla wszystkich”. W tym czasie w Niemczech Zachodnich płace i zatrudnienie osiągnęły wysoki poziom, a przedsiębiorcy mogli skutecznie konkurować swoimi produktami na rynku wewnętrznym i rynkach zagranicznych.

Jednakże w drugiej połowie lat 60. XX wieku już po odejściu Erharda z czynnego życia politycznego i gospodarczego w RFN doprowadzono do rozregulowania społecznej gospodarki rynkowej. Nastąpiło rozdęcie wydatków socjalnych w dużym stopniu w wyniku nadużywania zasiłków socjalnych przez wielu ludzi i w rezultacie rewaloryzacji emerytur przekraczającej możliwości finansowe państwa. Popołniono też szereg błędów w dziedzinie polityki strukturalnej. Aby nie dopuścić do pogłębienia się deficytu budżetowego państwa, trzeba było podnieść podatki, co wraz z postępującym wzrostem płac w przedsiębiorstwach stało się zachętą do przenoszenia pracochłonnej produkcji do krajów o znacznie niższych kosztach wytwarzania, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu bezrobocia w macierzystym kraju. Jeszcze większym zagrożeniem dla realizacji w Niemczech koncepcji SGR stała się postępująca w wielu dziedzinach gospodarki monopolizacja, która była efektem rosnącej koncentracji kapitału i produkcji w rękach nielicznych podmiotów i zdominowania przez nich podaży towarów, które nie miały bliskich substytutów.

Funkcjonowanie monopolii i oligopolii w gospodarce jest trudne do pogodzenia z ideą SGR. Monopolizacja bowiem oznacza wypieranie z rynku wielu podmiotów gospodarczych, zamykanie się rynku dla nowych firm, a przez to do ograniczenia konkurencji rynkowej, która jest ważnym filarem SGR. Opanowanie rynku przez

monopole i oligopole prowadzi do wzrostu cen oferowanych przez nie towarów i inflacji kosztowej, co muszą akceptować nabywcy pozbawieni alternatywnych rozwiązań. Konsekwencją wzrostu cen jest spadek dobrobytu społecznego. Monopole nie muszą też troszczyć się o wysoką jakość sprzedawanych dóbr i mogą nie być zainteresowane wprowadzeniem innowacji, ponieważ klienci i tak kupią ich towary.

Twórcy koncepcji SGR, świadomi zagrożeń dla mechanizmu konkurencji rynkowej ze strony monopolu i oligopolu, opowiadali się za kształtowaniem przez państwo w życiu gospodarczym i społecznym konkurencyjnego ładu gospodarczego, który jest niezbędny w celu ograniczenia na rynku władzy potężnych jednostek ludzkich, ich grup i wielkich firm. Wilhelm Röpke wskazywał, że polityka ładu gospodarczego jest potrzebna dla obrony kapitalizmu przed kapitalistami, zaś Walter Eucken pisał: „Wielkim naszym zadaniem jest ustanowienie w nowej industrialnej gospodarce ładu, który zapewniałby jednocześnie zdolność do realizacji jej materialnego zadania w postaci ograniczenia rzadkości dóbr i zasobów, jak i gwarantował sposób funkcjonowania odpowiadający godności człowieka” [cyt. za: Pysz, Jurczuk, 2018, s. 132].

13.2. Monopolizacja w gospodarce światowej

W kapitalizmie od samego początku występowała silna tendencja do tworzenia monopolu i oligopolu, które zawyżają ceny sprzedawanych towarów. Zauważył to już Adam Smith, który w 1776 r. krytykował monopole, pisząc, że rozmowy przedsiębiorców z tej samej branży rzadko kończą się niepodejmowaniem działań przeciwko publiczności lub nieplanowaniem wzrostu cen. Jak pisał Michał Kalecki, „Monopole wydają się być głęboko zakorzenione w naturze systemu kapitalistycznego: wolna konkurencja, jako założenie, może być użyteczna na pierwszym etapie pewnych badań, ale jako opis normalnego stanu ekonomii kapitalistycznej to zaledwie mit” [cyt. za: Piński, 2020]. W okresie wczesnego kapitalizmu nieliczni bogaci kupcy zmonopolizowali handel morski Europy z Chinami, Indiami i światem arabskim. Również w dobie industrializacji rynek został zdominowany przez niewielu dużych przedsiębiorców dysponujących kapitałem i know-how potrzebnym do uruchomienia masowej produkcji. Bronili oni swojej oligopolistycznej pozycji, twierdząc, że bez silnej pozycji rynkowej nie można mieć wysokich zysków, które są konieczne do inwestowania i innowacji w gospodarce narodowej. Z powodu braku kapitału nie były w stanie zagrozić im małe firmy.

Proces koncentracji kapitału na świecie stopniowo się pogłębiał w wyniku fuzji i przejęć istniejących firm oraz niemożności wejścia na rynek nowych przedsiębiorców. Gdy na rynku funkcjonuje niewiele przedsiębiorstw i są to duże podmioty, to pojawia się niebezpieczeństwo tworzenia karteli cenowych. Początkowo miały one legalny charakter. W samych Niemczech pod koniec XIX wieku powstało ich kilkadziesiąt. Wprawdzie obecnie są one zabronione, ale często odpowiednim organom państwowym jest bardzo trudno udowodnić firmom, że stosują one zmony cenowe. Jak podaje Sahra Wagenknecht, w Niemczech tuż po I wojnie światowej, gdy samochód był jeszcze dobrem luksusowym, samochody produkowało 80 firm. Krótco po II wojnie światowej z tej grupy pozostało 30 producentów, natomiast obecnie istnieją tylko 3 duże koncerny samochodowe. Zaś na świecie przemysł samochodowy zdominowany jest zaledwie przez kilkunastu producentów, przy czym wielu rzekomych konkurentów powiązanych jest pod względem własności poprzez swoich kooperantów, np. VW, Audi, Porsche, MAN, Scania, Seat, Skoda w większym lub mniejszym stopniu należą do dwóch rodzin: Porsche i Piëch.

Aby móc otworzyć przedsiębiorstwo w przemyśle ciężkim, w połowie XIX wieku wystarczyło mieć 2–3 mln marek, a w przemyśle lekkim nawet mniej. Dlatego w tym czasie powstawało wiele nowych przedsiębiorstw, ale sytuacja szybko się zmieniła. Wraz z industrializacją zwiększało się zapotrzebowanie na kapitał, np. przeciętny kapitał 100 największych niemieckich przedsiębiorstw zwiększył się w latach 1887–1927 z 9,4 mln marek do 59 mln marek. Było więc coraz trudniej zgromadzić kapitał potrzebny do utworzenia nowego przedsiębiorstwa bądź zrealizowania koniecznych inwestycji w już istniejących firmach. W konsekwencji mogły przeżyć tylko duże przedsiębiorstwa, zamiast więc nowych firm powstawały wielkie konglomeraty, które wypierały z rynku konkurentów niezdolnych do szybkiego rozwoju [Wagenknecht, 2016, s. 87–89].

W 1959 r. niewiele więcej niż 150 firm spośród 4,2 mln niemieckich przedsiębiorstw przemysłowych, rzemieślniczych i handlowych skupiało w swoich rękach połowę krajowego potencjału wytwórczego, przy czym w wielu branżach 4–5 przedsiębiorstw posiadało 60–70% lub więcej udziału w rynku. Na przykład w handlu artykułami spożywczymi cztery największe sieci handlowe: Edeka, Rewe, Schwarz-Gruppe i Aldi realizują 70% obrotów całej sprzedaży detalicznej [Statista], a trzej najwięksi operatorzy stacji paliw: Aral, Shell i Total mają 38% udziału w rynku [ADAC, 2022]. Również na płaszczyźnie globalnej dominują nieliczne przedsiębiorstwa: np. szwajcarska spółka Glencore kontroluje znaczną część globalnego handlu miedzi, cynku i ołowiu, a trzy podmioty: australijska

BHP Group, brytyjsko-australijski koncern Rio Tinto i brazylijski koncern Vale kontrolują ponad połowę handlu rudą żelaza. O silnej koncentracji kapitału w gospodarce światowej świadczy też fakt, że 147 wielkich koncernów kontroluje 40% przedsiębiorstw z grupy 43 tys. dużych korporacji transnarodowych [Wagenknecht, 2016, s. 92–93].

Podobny do tego w przemyśle proces przekształcenia wolnego rynku z wieloma konkurującymi ze sobą podmiotami w rynek zamknięty z oligopolistami miał miejsce w sektorze usług, np. silną pozycję w handlu wewnętrznym w wielu krajach zdobyły amerykańskie i europejskie sieci handlowe: Metro, Wal-Mart, Carrefour i inne. Niektóre firmy produkcyjne jak np. amerykański producent artykułów sportowych Nike całkowicie zrezygnował z własnej produkcji, zlecając wytwarzanie produktów producentom w krajach o niskich płacach i koncentrując się na tworzeniu aliansów z firmami handlowymi w USA i za granicą. Kontrolując 80% amerykańskiego rynku określonego obuwia sportowego, może wyznaczać sklepom, jakie buty powinny znaleźć się na ich półkach, a jakie nie.

Oligopole zawładnęły rynkiem telefonii komórkowej. W pierwszej fazie jej rozwoju w latach 90. XX wieku powstało wiele firm telekomunikacyjnych, które konkurowały między sobą o klientów, co doprowadziło do spadku cen. Wprowadzenie smartfonów wymagało zbudowania znacznie mocniejszych i kosztownych sieci telekomunikacyjnych. Na to mogli pozwolić sobie tylko najbogatsi operatorzy, ale musieli także pozyskać miliony klientów, gwarantujących rentowność całego przedsięwzięcia. Stało się to przesłanką powstania na tym rynku duopolu (np. w Niemczech tworzą go T-Mobile i Vodafone) lub oligopolu.

Monopolistyczne struktury istnieją na rynku usług ratingowych zdominowanym przez oligopol trzech agencji ratingowych: Standard & Poors, Moody's i Fitch Ratings i w zakresie audytu finansowego, gdzie dominującą rolę na świecie pełni kilka koncernów: KPMG, PwC, Deloitte i EY.

13.3. Monopolizacja w dobie rewolucji cyfrowej

Duże zmiany w gospodarce światowej zachodzą pod wpływem digitalizacji, która opiera się na wykorzystaniu Internetu, komputerów z odpowiednim oprogramowaniem i innych urządzeń elektronicznych. Firmy, na których opiera się gospodarka cyfrowa, w przeciwieństwie do pozostałych przedsiębiorstw mogą bardzo szybko rosnąć, ponieważ cechują się niemal zerowymi kosztami krańcowymi

(marginalnymi) i w ich przypadku również pozyskanie nowych klientów na całym globie prawie nic nie kosztuje. Wysokie są tylko koszty początkowych inwestycji. W dobie digitalizacji rośnie siła potężnych koncernów informatycznych, które dążą do zmonopolizowania rynków na dobra cyfrowe. Największe znaczenie ma pięć bardzo szybko rozwijających się koncernów amerykańskich, które w krótkim czasie zdobyły quasi monopolistyczną pozycję na rynkach IT:

- Google – jest to największa i najczęściej stosowana na świecie wyszukiwarka internetowa kontrolująca ponad 92% światowego rynku wyszukiwarek;
- Amazon – zajmuje się handlem elektronicznym i prowadzi największy na świecie sklep internetowy;
- Facebook – największy gracz na globalnym rynku mediów społecznościowych. Nie zajmuje się żadną produkcją, a jedynie operuje danymi uczestników i umożliwia im szybkie i wygodne komunikowanie się, zarabiając głównie na sprzedaży usług reklamowych;
- Apple – największy na świecie producent komputerów osobistych i smartfonów oraz znaczący wytwórca oprogramowania komputerowego;
- Microsoft – największy na świecie producent oprogramowania komputerowego.

Globalna ekspansja koncernów internetowych w ostatnich 20 latach przyspieszona została dzięki przejęciu przez nie ponad 800 przedsiębiorstw, czego nie zakazały im władze antykarne. Obecnie kontrolują one zasadniczą część światowej infrastruktury cyfrowej. Model funkcjonowania oparty na platformach internetowych decyduje o ich szczególnej potędze na całym świecie: dysponują one olbrzymimi zasobami danych i informacji, wyznaczają standardy w zakresie informacji i komunikacji, decydują o dostępie do rynków online, wyznaczają reguły postępowania na tych rynkach i są w stanie kontrolować wszystkie interakcje użytkowników na swoich platformach. Mogąc wywierać presję na uzależnione od nich firmy i kraje oraz wpływać na zachowania rynkowe klientów, dysponują też dużą siłą polityczną. Nadzorowanie i regulowanie imperiów internetowych jest szczególnie trudne z powodu ich wielkości, wielorakich powiązań z różnymi podmiotami i nieprzejrzystych algorytmów [*Übermächtige Konzerne entflechten!* 2020].

Należy podkreślić, że zgodnie z prawem o ochronie konkurencji monopole zasadniczo nie są zabronione. Działania prawne przeciwko nim podejmuje się dopiero wtedy, gdy nadużywają one swojej pozycji rynkowej, ograniczając konkurencję i szkodząc innym uczestnikom rynku.

Podsumowanie

SGR nie jest zamkniętą koncepcją zdolną zapewnić sukces w każdych warunkach ekonomicznych i społecznych, lecz wymaga uzupełnienia nowymi treściami, stosownie do zachodzących zmian w gospodarce i społeczeństwie. Dzisiaj dużym wyzwaniem dla SGR jest postępująca globalizacja procesów gospodarczych, starzenie się ludności w krajach rozwiniętych, a przede wszystkim olbrzymie zmiany na rynku pracy, spowodowane właśnie globalizacją i czwartą rewolucją naukowo-techniczną, których negatywnym efektem jest utrata bezpiecznych miejsc pracy na rzecz tzw. śmieciowych. Przedsiębiorcy bowiem coraz częściej odchodzą od partnerskich relacji z pracownikami, co należało do tradycyjnych kanonów SGR, preferując leasing pracowników, zatrudnianie w niepełnym wymiarze czasu pracy, pracę tymczasową, pracę na zlecenie czy pracę na telefon. Tymczasem zgodnie z erhardowską koncepcją SGR to dzięki partnerstwu społecznemu w przedsiębiorstwach, uczciwym płacom i uczestnictwu pracowników we współzarządzaniu dużymi zakładami pracy zabezpiecza się pokój społeczny i bezpieczną przyszłość dla wszystkich obywateli.

Jak słusznie podkreśla profesor C. Fuest, największym zagrożeniem dla funkcjonowania SGR są monopole i ingerencja państwa w kształtujące się na rynku ceny, wynagrodzenia i czynsze. Profesor M. Fratzscher uważa, że współczesna gospodarka niemiecka nie jest ani rynkowa, ani społeczna, ponieważ zarówno przedsiębiorstwa, jak i gospodarstwa domowe są zbyt silnie uzależnione od państwa. W Niemczech Wschodnich dochody 40% gospodarstw domowych aż w połowie lub nawet w większym stopniu pochodzą z transferów socjalnych, a biednym ludziom jest bardzo trudno wyrwać się z biedy. Pogłębiające się nierówności w zakresie szans, dochodów i posiadanego majątku uniemożliwiają uczciwe współzawodnictwo w społeczeństwie, które jest niezbędne w SGR [*Wie zukunftsfähig...*, 2016].

Obecnie nie jest możliwy pełen powrót do erhardowskiej koncepcji SGR, ale nie oznacza to, że nie należy podejmować wysiłków na rzecz powszechnego dobrobytu społecznego. Ekonomiści wskazują na zbyt wysokie opodatkowanie pracy w porównaniu z opodatkowaniem kapitału i majątku, postulują zwiększenie finansowania przedszkoli, odwrócenie niekorzystnej dla pracowników najemnych sytuacji, że wraz ze wzrostem zysków przedsiębiorstw nie zwiększają się ich płace. Kluczowe znaczenie ma przy tym eliminowanie działań monopolistycznych paraliżujących konkurencję na rynku oraz redukcja nadmiernych transferów socjalnych, co osłabia odpowiedzialność ludzi za własną sytuację ekonomiczną.

Do tradycyjnego rozumienia SGR nie przystaje lansowana przez pracodawców niemieckich „Inicjatywa Nowa Społeczna Gospodarka Rynkowa – INSGR”. Jej celem jest tworzenie klimatu sprzyjającego reformom i kształtowanie w społeczeństwie pozytywnego wizerunku przedsiębiorców poprzez przekonywanie ludzi w Niemczech, że wolna gospodarka rynkowa ma sens i w obliczu globalizacji i digitalizacji gospodarki oraz starzenia się społeczeństwa konieczne są głębokie reformy w takich dziedzinach jak: rynek pracy, polityka gospodarcza, ochrona środowiska, polityka energetyczna, polityka społeczna i oświata [*Alles über die INSM*]. Program INSGR jest bliski neoliberalnemu podejściu do gospodarki, w którym chodzi głównie o umacnianie gospodarki zdominowanej przez monopole i oligopole, a nie o tworzenie miejsc pracy i zmniejszanie dysproporcji w dochodach między kapitalistami i pracownikami.

CZEŚĆ IV.

MISCELLANEA

*Marzenna Kowalik James**

ENERGY SECURITY IN EUROPE IN THE 21ST CENTURY, THE ROLE OF EMPIRICALLY TESTED THEORIES IN DEBATES ABOUT NORD STREAM 2

Introduction

The year 2021 will be remembered for a painful and gradually worsening supply squeeze on European energy imports, that highlighted the need for closer European and transatlantic multilateral cooperation. At the same time, as the energy shocks focused attention on the need for the development of European and transatlantic energy projects, the crisis exposed political divisions.

One set of political differences centered on the national security dimension of trade in energy, in particular, the effects of the Nord Stream 2 pipeline on the political independence of the EU countries involved in the construction of this project for carrying Russian gas to Europe. The supporters saw the NS 2 pipeline as a temporary measure: a short-term improvement in gas supplies, to be phased out when no longer needed, that in the meantime would accelerate the transition to clean energy and free material resources for the parallel effort of building well-diversified common European energy market. However, many political and economic analysts, politicians, and media voiced concerns that NS 2 would curtail the sovereignty of the recipients of the gas flowing through the pipeline.

This paper applies theories of international political economy to the NS 2 debate. Even though numerous articles have been written about the political dimension of this pipeline, one question rarely comes into view: what do empirically

* Dr. Marzenna Kowalik James – Lecturer in Public and International Affairs in the Politics Department, and The Princeton School of Public and International Affairs, Princeton University, USA; e-mail: mjames@princeton.edu.

tested theories tell us about the political effects on the gas recipient? In particular, this paper fills a lacuna by bringing Albert Hirschman's theory of economic power to bear on NS 2. The application of this theory indicates that there is relatively little reason to fear the negative effects of pipelines like NS 2 on the political independence of gas recipients. Provided the pipeline is accompanied by the creation of alternative energy supply sources and there is political willingness of the recipient governments to unite and stand firm in the face of political blackmail with the interruption of gas supplies by the sender country, NS 2 may increase rather than decrease the political independence of gas-receiving countries.

The Russian invasion of Ukraine on February 24 2022 raised stakes for the application of empirically tested theories to the political debate about European energy security. In the face of Russian aggression, the international program of support for Ukraine has centered on three pillars: economic sanctions on Russia, economic aid for Ukraine and those helping the Ukrainian refugees, and military assistance. Economists and economic historians, already in the first month of the war, called for a total prohibition of energy trade with Russia. As part of their explanation, for why Europe needs to ban the energy trade with Russia, some quoted liberal Spanish economist Luis Garicano who had pointed out, "Europe is spending less on helping Ukraine than it is on supporting the Kremlin's war, through its purchase of Russian energy exports" [Garicano in James, Brunnermeier, Landau, 2022]. The complete cessation of Russian imports would follow the example of the US government who interdicted the purchases of Russian gas, oil, and coal on March 8, except that in the case of Europe, because of the vast quantities of energy supplies that would be forgone, the move to a complete embargo requires first satisfying a prerequisite in the form of adding numerous new common energy market projects as well as closer energy ties with the United States. The theories of international political economy are helpful for deepening integration in the area of energy, that could enable the EU members, acting collectively, to suspend Russian energy imports. The example of the application of Hirschman's theory of economic power to the arguments about the political effects of NS 2 suggests that solid theoretical principles can reduce the number of divisive political arguments and, in this way, improve the political unity needed to realize the ambitious program of economic sanctions to restrain Russia in Ukraine today, and deter similar aggressions in the future. At the same time, the debate about NS 2 shows that the alternative to the systematic evaluation of the existing arguments in the light of the theories of international political economy is political fragmentation.

14.1. European Gas Shortage in 2021 and Political Conflict over Nord Stream 2

Benchmark European gas prices in 2021 had already tripled by the end of summer, and from there onwards monthly averages kept on rising for the rest of the year. Measured in terms of day-ahead wholesale prices, the gas price in the UK in mid-September jumped 70 per cent compared with just early August [Why Europe fears..., 2021]³⁴. As people hurried to substitute natural gas with energy from other sources, and as smaller energy suppliers went bankrupt, prices of all types of energy climbed up as well and, in turn, negatively affected inflation. Furthermore, higher energy prices endangered progress with environmental policy goals. Billions of Euros went to pay for higher energy costs instead of supporting projects that would help realize ambitious climate change targets. Economists also warned about the detrimental effects of higher energy prices on economic growth since, in practice, a rise in the price of gas functions like a tax on households and lowers demand. The gas crunch also caused supply bottlenecks. Arriving unforeseen, and impacting unprepared people, the holdups associated with the gas shortage resulted in considerable socio-economic damage. For example, when the surge in gas prices, already by September, caused a closure of two major fertilizer plants in the UK, important byproducts of the production of ammonium nitrate became in short supply, including the carbon dioxide of the kind used to stun animals in industrial food preparation as well as in manufacturing packaging products [UK battles to contain..., 2021, p. 2]. Consequently, the people directly involved in the forced factory closures in Billingham and Ince endured the ordeals of losing jobs and/or property, but many others suffered too. The list of the people affected starts, but is not limited to: the British consumers of fertilizers; the producers, consumers, and traders of a broad range of meat products, as well as foreign consumers of British meat products, not to mention the even wider circle of British producers, consumers, and traders, as well as foreign producers, consumers, and traders who imported British products affected by the shortages of the inputs needed for the production of packaging. As the shortage of gas continued, the bottlenecks brought to a standstill an ever expanding range of economic activities.

³⁴ The average monthly prices kept rising until the time of the last revision of this paper in March 2022.

A major reason for the 2021 European gas crisis was the long and, at times, exceptionally cold winter 2020 that had depleted natural gas storages in Europe. In addition, Russia contributed to the scarcity of natural gas in European storages by restricting spot market sales, i.e. the sales for immediate delivery as opposed to long term contracts, and further spooking the markets by the unusually low gas levels in the Russian storage space for gas destined for Europe. Furthermore, intense international competition from Asia compounded the problem to such extent that fights broke out for liquid natural gas (LNG) shipments from the United States. Finally, the experts pointed to the pressures from governments, investors, and activists to switch to green energy. The transition to green fuels, an unquestionably important overarching goal that would significantly improve European security of energy supply, had an unintended temporary effect of disturbing the balance between supply and demand for fossil fuels. In the process of moving to green energy, investments in fossil fuel production fell without bringing down the demand for energy to the extent that would be commensurate with the fall in supply.

These drivers of the European gas crisis had been known for a long time. Unusual weather patterns, whether prolonged cold temperatures or unusually long winters, instability in the flow of imports due to restriction of outputs by a major exporter, intensification in competition for energy supplies, and an ad interim, nonpermanent loss of equilibrium in the supply and demand for fossil fuels had been problems that, for decades, had jeopardized the wellbeing of Europe's citizens and challenged Europeans to cooperate. The European Commission responded with developing economic expertise and spending colossal sums for projects to address these causal factors. The International Energy Agency arose out of this European solidarity in Paris in 1974, and pursued similar goals as the emerging common European energy policy: developing interstate cooperation to improve the old and create new institutional infrastructure for coping together with the problems of energy supply disruptions, whether by developing alternative energy sources (wind, solar, biofuels), diversification of suppliers, increasing the efficiency of energy use, and improving market competition to secure stable affordable energy supplies and depoliticize trade in energy [*Regulatory Reform: European Gas*, 2000]. At the same time, the energy supplies for Europe, difficult to secure in sufficient amount in ordinary times, became an even greater problem during the Covid crisis. Severe natural gas shortages in 2021 multiplied the economic problems caused by COVID-19 pandemic and highlighted the reasons for multilateral cooperation to respond to the common challenges. But even as the

crisis underscored the need for greater integration and closer ties with the US, the fights over the NS 2 pipeline kept eroding multilateral relations between EU members, and Europe and the US. Like a break pressed at a wrong time, the accusations and suspicions that overwhelmed the NS 2 debate, slowed down and threatened to destroy multilateral cooperation in the area of energy, at the time when the demand for working together was at its peak.

The NS 2 pipeline, running from Russia under the Baltic Sea directly to Germany, is the second of two lines, with NS 1 operational since 2011, each line consisting of two pipelines, with the entire system technically capable of delivering estimated 110 billion cubic meters per year. In contrast with the nearby Russian gas pipelines, Yamal and Brotherhood, the NS bypasses Poland and Ukraine, and while Yamal and Brotherhood are located on land, the NS pipes run under the sea. The main issue for the opponents of the pipeline is deeply political in nature: they have objected to the pipeline's route, reasoning that it gives the Russian government opportunities for political manipulation. The Nord Stream 1 pipeline, with the capacity of 55 billion cubic meters per year, had generated considerable political controversy since its construction began in the middle of the first decade of the 21st century. But the conflict over NS 2 snowballed from the NS 1 and became even more hotly debated.

Numerous European governments conceived Nord Stream because they believed that, in the end, the balance of commercial benefits outweighed the potential political problems. The financial backing for the construction starting in 2015 came not only from Russia, but also from many EU members, including France, Austria, the Netherlands, the UK, Germany – with the main builders of the pipeline including, apart from Russian Gazprom, numerous EU companies, for example, French Engie, Austrian OMV, Dutch-British Shell, German Uniper and Wintershall. Italy backed Blue Stream, another Russian pipeline, even though it too bypassed Ukraine on its way to Turkey (started operation in 2003). TurkStream, also bypassing the pipelines existing in Ukraine, starting in 2021 has supplied gas to Europe via EU member state Bulgaria, with planned follow-up projects involving Hungary, Austria, Greece, Slovakia, and EU candidate states North Macedonia, Serbia, and Bosnia-Herzegovina.

Yet, NS 2 was from the beginning causing intense protests from Eastern and Central European EU members. In March 2016, eight EU governments from the region issued a strongly worded letter, addressed to European Commission President Jean-Claude Juncker, alleging that the pipeline would produce “potentially

destabilizing geopolitical consequences.” An earlier written complaint had already generated a heated debate at an EU summit in December [Sytas, 2016], and from there onwards a series of statements and court cases against NS 2 backers, slowed down and periodically halted the construction altogether.

Very important was US President Trump’s support for the “halt the Nord Stream 2” campaign. Consistent with Trump’s openly professed dislike of the European Union and his tendency to polarize political conflicts, the Trump Administration imposed the harshest sanctions during the period of the construction of NS 2. The December 2019 round stopped the builders for about a year. The construction then resumed and finished in the fall of 2021. Thus, the Trump sanctions failed as far as their stated goal was concerned – to stop the pipeline from becoming operational (the German regulators eventually prevented the gas from ever flowing through NS 2 because of the that EU law that had long preceded the Trump sanctions). But while ineffective in altering the pipeline landscape, the Trump-era sanctions had a distinctly detrimental effect on transatlantic and intra-EU energy cooperation as they escalated the political conflict about NS 2.

The inability to distinguish between the Russian intentions for NS 2 and the intentions of the EU backers of NS 2 was the defining feature of the Trump-era legislation. This remarkable lack of understanding of the complexities of European politics was undermining transatlantic cooperation, at the same time as it was diminishing intra-EU multilateral cooperation in the area of energy, and pushing EU supporters of NS 2 to unify with Russian supporters of NS 2, even though the Russian backers of NS 2 expressed radically anti-US ideas. As the Trump-era sanctions painfully slammed at the same time both the Russian and EU companies, they put the Russian and EU backers of the NS 2 pipeline in the same economic and diplomatic position, where they had to search together for ways to work around the Trump sanctions to resume the construction of NS 2. As the Trump sanctions were pushing together these Russian and EU parties, the sanctions were also setting them against the US. In addition, with Trump’s usual aggressive style turning debates into conflicts, the Trump NS 2 sanctions pitched into and escalated the opposition between the EU critics and the EU supporters of NS 2. The resulting increase in political feuding had the effect of weakening multilateral European and transatlantic energy cooperation, while these intra-EU and transatlantic fights additionally incentivized the pro-NS 2 EU forces to unify with the Russian pro-NS 2 actors.

The key to Trump’s sanctions legislation in 2017 was Section 232 of the Countering Russian Influence in Europe and Eurasia Act of 2017 (P.L. 115–44,

Title II). The measure targeted EU investments of \$1 million or more (or \$5 million over 12 months), and additionally on those contributing goods, services, or other support for the construction of NS 2 (under the category of “Russian energy export pipelines”), valued at the same amount (22 U.S.C. § 9526). Moreover, the Trump Administration authored in 2019 and amended in 2020 an additional Protecting Europe’s Energy Security Act of 2019 (PEESA; 22 U.S.C. § 9526 note; P.L. 116–286, § 1242), giving the opportunity to punish foreign persons deemed by the President to have “sold, leased, provided, or facilitated” the vessels for subsea pipe-laying activities. In its newly amended form, PEESA extended to the underwriting services, insurance, installation services and persons who provide certain technological upgrades, in sum, a comprehensive range of targets, often difficult to interpret. Muddying the matters further, Trump sanctions exempted “nonbusiness entities” as opposed to “businesses” within the EU and a few other non-EU governments [Belkin, Ratner, Welt, 2022].

The Biden Administration had a more balanced approach, based on a more complex analysis that included not only arguments about Russia’s attempts to use energy as a political weapon, but also the European work in the area of common energy markets that checked and countered them. Biden appointed Amos Hochstein as the senior advisor on energy. In his nuanced analyses of the European gas crisis, Hochstein appreciated the worries about the dangers of the politicization of trade, but he also looked at the mixture of other factors, including the protective effect of the European common energy infrastructure and laws, as well as the gas supply crisis that had to be countered as well. With his remarks that “lives may be at stake” Hochstein made everyone think hard about the risks of politicization of gas trade by Russia. Similarly, when in July 2021, the US concluded an agreement with German Chancellor Merkel, the joint statement expressed deep awareness of the political nature of Russian foreign energy policy, “The United States and Germany are steadfast in their support for Ukraine’s sovereignty, territorial integrity, independence, and chosen European path. We recommit ourselves today to push back against Russian aggression and malign activities in Ukraine and beyond...” [*Joint Statement of the United States...*, 2021]. At the same time, the Biden Administration addressed the political concerns in their complexity, understanding that political defenses offered by the multilateral cooperation that had taken place in the area of European energy security had to be taken into consideration as well, and the US-German supportive agreement cultivated them. But even though the Biden Administration was strong on energy policy analysis

and initiative, in the face of the inherited from Trump negativity about NS 2 among the American electorate, Biden in 2021 imposed sanctions on NS 2 when the European supporters of the pipeline found ways to resume the construction after the 2020 hiatus [Belkin, Ratner, Welt, 2021].

On both sides of the Atlantic, the anger about NS 2 flared up again after the July 2021 American-German agreement on energy security. In the Polish-Ukrainian joint protest, the governments interpreted NS 2 as increasing “political, military and energy threat for Ukraine and Central Europe,” and “Russia’s potential to destabilize the security situation in Europe, perpetuating divisions among NATO and European Union member states...” In this context of thinking that the pipeline, rather than the fight about it, is creating a “security deficit,” the US-German agreement on energy security was condemned as “the resignation” and a failure to cover the security deficit allegedly caused by NS 2 [*Joint Statement by Minister...*, 2021]. The characteristic assumptions were that the pipeline would hand Russia enhanced possibilities for political control through economic means, including by depriving its political victims of transit fees and thus weakening them economically to make them open to political influence, manipulate prices to go beyond the economic sphere and exert political control over the governments and societies dependent on Russian energy, and/or Russia may blackmail with the disruption of energy flows. For example, highlighting that the gas from NS 2 would mean reduced gas flows through the existing pipelines, Yamal and Brotherhood, distinguished scholar of transition economies Anders Åslund reasoned that, for Europe, the pipeline “makes no commercial sense,” and once the gas starts flowing through NS 2, it would significantly increase the risk of Russian military action in Ukraine or Belarus. “NS 2 serves two aims” Åslund argued, “geopolitics and dubious business interests. The geopolitical aim is to facilitate Russian military actions in Ukraine and Belarus, to cut off Germany politically from the EU and the United States, and to corrupt important leading voices...” [Åslund, 2021].

In the midst of the political backlash against NS 2, the Kremlin consistently tried to increase the divisions among the Europeans and across the Atlantic. The Russian government encouraged the opponents of NS 2 by providing evidence of Russian attempts to use the pipeline for political reasons such as, for example, by interrupting trade with Ukraine and signaling that Russia had little intention to submit to the rules of the market economy that would help depoliticize Russian energy trade. On the contrary, President Putin made headlines showing Russian intransigence regarding submission to the rules of the market. For example, at the

time of the final certification that could have inaugurated the gas flows through NS 2, and when the German regulators were checking for potential future problems with the EU law that guards against departures from market-pricing mechanisms, as David Sheppard wrote in the *Financial Times*, President Putin “himself has poked the fire of the situation, saying that ‘smart alecs’ in the European Commission were at least partly to blame, having pushed for ‘market-based’ pricing as part of efforts to increase competition in gas supplies” [Why some see the hand..., 2021]. Simultaneously, the top Russian leaders speaking to the audiences in the countries where governments supported NS 2, argued that Europe needed Russian energy and, in the context of discouraging intra-EU and EU-US energy cooperation, highlighted troublesome conflicts among the Europeans, as well as insinuated some nonexistent conflicts, including that the US was only interested in making money on selling the American LNG to Europe.

The real problems with the energy supplies that have existed in Europe and allowed Russia “to poke the fire” in the NS 2 debate, included the need to develop multiple sources of energy, especially building more LNG terminals as a way to gain energy independence. At present, there are terminals in some EU countries, for example, the Netherlands, and Poland. But Germany, in comparison, made fewer necessary investments in this area. At the same time, the biggest Polish LNG terminal in Świnoujście is very close to Germany. In an energy crunch, this location of the LNG terminal, due to proximity to two countries, might set off a competition for LNG purchases and price wars between Poland and Germany. Another example, the German phaseout of nuclear energy has been a source of worries about the diminution of energy independence and calls more investments in other sources of energy to make up for the closure of nuclear plants. In the meantime, the decision has been a source of tensions as it contrasts with the investment in the nuclear energy by France. Most analysts think that such problems require devising new rules and regulation, but the Kremlin interprets them as evidence of an irresolvable conflict among the Europeans and across the Atlantic, while at the same time claiming that Russia alone is actually looking after the best interests of the countries who are fighting. Russian commentaries about NS 2 were examples of combing the existing energy supply problems in Europe with the promotion of the idea of maligned American political intentions [DW interview with Medvedew, 2022]. Furthermore, the Russian media flooded the international media with the images suggesting corruption in energy relations, including of the former German Chancellor Gerhard Schröder working for Gazprom, that additionally inflamed

negative raw emotions fueling the conflict, especially among the European opponents of NS 2 in Eastern Europe and the Baltic States. And while in democracies the anger at some activities of the former officials would lead to an identification of regulatory oversight problems and resolution through new regulation, the Russian media highlights were not balanced with information about the ongoing investigations into the legality and political consequences of the efforts of the former Chancellor. In other words, instead of productive anger resolved in reform, these visuals encouraged imagined conspiracy theories and drew more people into the NS 2 conflict while, at the same time, escalating it.

Meanwhile, the supporters of the NS 2 looked at energy consumption patterns and saw shortages of natural gas for European households and industries. The problem of Europe's high consumption of energy, coupled with the lack of production of adequate volumes and availability of sufficient imports at affordable prices, is aggravated by competition from Asia, including from the economically growing countries like China and India who will need even more energy resources in the foreseeable future [Russell, 2021]. These quantifiable reasons of supply and demand, lead to the conclusion that the NS 2 would be a beneficial addition from the point of view of the European energy security. Furthermore, in a common EU energy market, energy trade is subject to the EU law, while the development of the alternatives to the Russian energy could allow to stop Russian imports in case of violations of the rule of law. The political dangers need to be part of the analysis, but so do the available political defenses of the common European energy policy that, as long as the countries are kept accountable, can counter the attempts to politicize the energy trade. For example, the market processes at the European level, properly regulated, offer a viable solution to defend against the possible politicization of economic relations.

14.2. Theories of the Structure of Energy Trade and Political Independence

On the grounds of liberal economic theory, one would expect a positive response to NS 2, especially in places like Europe where there is high demand for energy. New pipelines, in such cases, mean more supplies and lower prices of energy. For example, when Equinor, Norway's major gas exporter, promptly reacted to the European gas crisis with increasing exports to Europe [*Increasing*

gas exports..., 2021], most Europeans sighed with relief, and there was no sign of political strife. When the US scaled up the supplies of shale gas around 2008, there was a similar reaction of appreciation around the world. When during the 2008 financial crisis Saudi Arabia pumped vast additional quantities of oil prompted by the Obama Administration's entreaties on behalf of the world economy, the Saudi energy supplies were greeted as a great help. Neither can environmental factors explain the worries that accompanied the prospect of the Russian gas arriving through NS 2. Although environmental factors often cause political blowbacks against pipeline projects, the environmental concerns related to NS 2 were relatively minor [*Collection: Nord Stream 2...*, 2021] and cannot explain the fight over NS 2. The conflict over NS 2 is indeed mainly about political arguments that, therefore, requires political to complement economic analysis.

The main political concerns surrounding NS 2 have often been presented with references to geopolitics as the overarching explanatory mechanism. However, geopolitics is a murky concept, that means different things to different people, and lacks solid empirical backing and clearly theoretically framed causal claims. It often functions as a term to describe, in general, the causal factors that operate in the cases when political cooperation clearly breaks down, or when the political dynamics are corrupt, driven by the hunger for power. Geopolitics cannot explain the exact and empirically testable "what" and "how," because geopolitical theories are about thinking on a vast scale, in ways that overlook international cooperation, discuss it superficially, and dismiss as attractive only to people who supposedly cannot see "the reality" of self-interested behavior"³⁵.

But directly relevant to the arguments about political power in the NS 2 debate are some empirically tested theories of international political economy. In particular, Albert Hirschman's conception of economic power can be applied and expanded to analyze the political dimension of the Nord Stream pipelines [Hirschman, 1945]. Hirschman's theory offers the benefit of rigorously framed causal claims that have been systematically tested empirically. Only if the evaluation of a problem can proceed on the basis of clearly framed causal claims, that have been well established, by being properly framed theoretically and corroborated by many empirical tests, can one, in turn, subject the positions in the NS 2 debate to

³⁵ A more detailed critique of geopolitical explanations of world politics can be found in Harold James [2021]. Please see, in particular, chapter 6, coauthored with Marzenna James [2021, pp. 118–139].

systematic empirical testing. Hirschman analyzed whether, and if so, how economic relations may give rise to political domination, and found that the power dynamic may indeed develop and spill from economic relations to other areas of interstate relations such as politics. He developed a model that shows that power may arise in bilateral relations between states of unequal (economic) size. In particular, he demonstrated that the large trading state in bilateral context may use foreign trade as a means of political leverage over a state that has fewer economic resources, overall and/or of a particular kind. For example, the small state may be vulnerable to temporary shortages of energy or other type of imports.

Hirschman's analysis proceeds along the lines of classical economics, demonstrating that the political uses of trade relations are based on the gain from trade. In Hirschman's model both the large and the small trading state gain from trade. In fact, both the large and the small state may be economically gaining substantially from their trade. The key to Hirschman's causal mechanism is that power may arise when gains are asymmetrical, as they often are. Especially, when the relatively small state in a bilateral trading relationship conducts a large portion of its trade with the large state, the volume and the items (i.e. the commodity structure) of trade may be much more important for the small state than they are for the large state. In such situation, the small state becomes vulnerable to an interruption or discontinuation of commerce by the large state. This is the context of an asymmetrical vulnerability, and in such context the threat of an interruption or discontinuation of trade may turn into an instrument of political domination by the relatively large trading state over the relatively small trading state.

Hirschman's evidence for such potential use of foreign trade as an instrument of national power came from a study of the economic relations of Germany with its East and South-East European neighbors during the interwar period. Hirschman describes how German governments created special, non-market financial arrangements in order to support **bilateral** agreements with Eastern and South-Eastern Europe that ran contrary to market processes. Building on Hirschman, one can go beyond his research questions to inquire about how can the relatively small state escape the snares of the large state. Applied to evaluate NS 2, Hirschman's theory of economic power allows one to identify the categories and measures of data that enable empirical testing to illuminate whether and how there may be possibilities of predatory political policies arising in foreign trade relations in this case, as well as design countermeasures by the state concerned that foreign trade may be used against it for reasons of political domination.

14.3. Testing Theories

If one asks questions about the political risks of pipelines like NS 2, each question needs to be framed theoretically, and investigated whether the evidence supports the particular claim about the political danger, with appropriate categories of data that would be relevant to diagnose the potential use of trade as an instrument of national power. The measures of economic integration with the outside world of the countries subject to attempts at political manipulation through economic means would need to be included in the analysis. Economic links with the outside world are what allows the state subject to attempts of political domination through economic means, to substitute suppliers of imports and find alternative recipients of exports. Therefore, the data that would illuminate the economic integration with the outside world is relevant for understanding the vulnerability of the small state to the political use of foreign trade in the large-small potential power constellation. Going beyond Hirschman, who focused on the commodity structure of foreign trade, the small state's financial cooperation with the outside world is also important, because one can infer from Hirschman's theory that dense financial links with the outside world and good standing on financial markets increases the small state's ability to switch to alternative suppliers of imports in case of interruption of trade. In short, a wide variety of data is relevant and can be examined from the point of view of the political vulnerability to the political leverage through economic means. Thus, even a brief evaluation of power dynamics in NS 2, would need to include in the analysis the data on:

1. Interconnectors, especially for the reasons of enabling reverse flows of gas in the event of a blackmail with the disruption in trade (number and density);
2. Energy storage space (investments, number, capacity);
3. The development of new sources of energy (investments, diversification, availability);
4. The development of energy conservation (increases in the efficiency of use, decreases in the volumes used);
5. The price determination in the foreign trade subject to attempts (whether determined by market forces where the parties in foreign trade follow commercial instincts vs. determined as a result of bargaining in a bilateral setting, where the large state has an opportunity and/or temptation to follow political instincts).

Similarly, the range of economic instruments available to the government of the small state as a means of protection from politicization of foreign trade by a the large trading state is extensive, and boosting them through policies would be relevant from the point of view of policies that the states concerned with the

possibility of political encroachments by the large state can develop to render such attempts at gaining political power unsuccessful.

Moreover, even a brief review reveals a strong record of the European Union – the Commission and the member states – in consistently increasing the resilience of small states against political encroachments in the economic sphere, including: 1. helped small states to construct interconnectors, organize reverse flows (importantly, to Ukraine in 2015, via Slovakia), energy hubs, and other forms of networks; 2. the European Union has invested in extensive storage space; 3. European Commission and EU governments have been drivers behind the development of new sources of energy that are shared among EU states through investments and common energy projects; 4. European Commission and EU governments are drivers of the energy conservation efforts in Europe; 5. the EU has pushed for market determination of prices [Cornot-Gandolphe, 2002] (for instance, the EU antitrust case against Gazprom that started with dawn raids on 20 offices in 10 countries in 2011, with the most recent raids on Gazprom offices by EU antitrust regulators in March 2022).

Conclusion

Divisive Rhetoric about Nord Stream 2 vs. Sound Theoretical Principles

Following the Russian invasion of Ukraine, the German government abandoned the Nord Stream 2 project. Already in November 2021, the German regulators had suspended the pipeline's certification process and demanded depoliticization through decentralization, including transferring Gazprom-owned Nord Stream 2 AG company's main assets and staffing budget from Switzerland to Gazprom's German subsidiary, in accordance with German and EU law. These policy decisions were consistent with Hirschman's theory of economic power and point to common EU defenses against attempts at political control through energy trade.

The ability of a large energy exporter to achieve political domination through energy trade depends on the ability of the recipients of this energy to resist. In the light of empirically tested theory, the political effects of NS 2 depend on the degree of European and transatlantic integration in the area of energy because such integration offers opportunities for collective defense. Therefore, instead of denouncing the EU member states involved in the construction of NS 2, the public

debate needs to direct attention to the progress with the common European and transatlantic energy projects. In the face of Russian attempts of political domination through energy trade, EU states need to worry about too little construction and too slow speed in building common European energy infrastructure connected with the US. From the perspective of the theories of economic power, the pipeline per se does not diminish political independence of the recipients of NS 2 gas. In contrast, the feuding among EU members does have adverse effects on Europe's political independence to the extent it erodes the political unity of the countries involved in the construction of what really counts – the common depoliticized European energy market.

*Józefa Famielec**

ŁAD SPOŁECZNO-GOSPODARCZY I SPOŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA – WYZWANIA EDUKACYJNE – WYNIKI EWALUACJI WŚRÓD STUDENTÓW

Wprowadzenie

Globalne i lokalne problemy rozwojowe są różnorodne, ale niewątpliwie są nimi chaos, niepokój i wiele zagrożeń gospodarczych, finansowych, zdrowotnych. Porządek i stabilność procesów gospodarczych i społecznych to podstawowe leki na większość zagrożeń. Jak przywrócić światu ład? – pytają ekonomiści [Miszewski, 2022] i nie tylko. W odpowiedzi trudno pominąć ofertę ordoliberalizmu i społecznej gospodarki rynkowej, która okazała się skuteczną w wypracowaniu ładu społeczno-gospodarczego w powojennych Niemczech. Nie wyklucza to innych szkół ekonomicznych w kształtowaniu ekonomii przyszłości. W zamiarze poszukiwania wzorców skutecznego ładu – ordoliberalizm i SGR dostarczają wiedzy i doświadczenia w przywracaniu Polsce i światu ładu. Jako nauczyciel akademicki uważam za ważne pytanie, co powinien wiedzieć nauczyciel i jak powinni się tego uczyć studenci. To skłania mnie do zastanowienia się w tym rozdziale nad wyzwaniami edukacyjnymi, które pozwolą skuteczniej niż dotąd pozyskać studentów do projektowania, wdrażania i zarządzania ładem społeczno-gospodarczym.

Teżą opracowania jest: poznanie przez studentów istoty i działań kształtujących porządek/ustrój społeczno-gospodarczy i włączenie się w jego implementację oraz funkcjonowanie w uporządkowanej gospodarce i społeczeństwie stanowi konieczny warunek rozwoju.

* Prof. dr hab. Józefa Famielec – Katedra Finansów Rozwoju Zrównoważonego, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; e-mail: famielej@uek.krakow.pl.

Niniejszy rozdział stanowi kontynuację badań podjętych przed dwoma laty. Pierwsze wyniki badania zawierają ewaluację: wybranych obszarów i działań na rzecz rozwoju zrównoważonego, celów Agendy na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030 oraz Kompasów zmian systemowych Klubu Rzymskiego [Famielec, 2021, s. 181–198].

Autorski eksperyment ewaluacyjny wśród studentów dotyczy tym razem ustaleń ekspertyzy pt. *Perspektywy rozwoju zrównoważonego finansowania – implikacje dla sektora przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych w Polsce*, na zlecenie Ministerstwa Rozwoju (d. Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii), przygotowanej przez zespół Sustainability & Economics w Deloitte Polska (Deloitte Advisory Sp. z o.o. (grudzień 2019) sp. k.).

W opracowaniu wyników ewaluacji studentów wykorzystano proste metody opisu ilościowego wyników ankiet 747 studentów, którzy udzielili prawie 5 tys. odpowiedzi.

Wskazano potrzebę przeprowadzenia wnikliwszej analizy statystycznej, także w zakresie dopasowania listy działań Deloitte do zasad polityki gospodarczej W. Euckena.

15.1. W poszukiwaniu modelu ładu społeczno-gospodarczego – wzorce Ludwiga Erharda i Waltera Euckena

Teorię ładu gospodarczego zalicza się do niedocenianego dorobku szkół myślenia ekonomicznego [Grabska, Moszyński, Pysz, 2014, s. 29]. Ład gospodarczy odróżnia od keynesizmu uwzględnianie mikroekonomicznego wymiaru procesu gospodarowania. Przez ład gospodarczy rozumie badacz ordoliberalizmu P. Pysz, warunki „ramowe, względnie reguły gry, obowiązujące podmioty gospodarcze w ich działalności na rynku” [Pysz, 2008, s. 36–38]. Badania integrujące ład gospodarczy i przebieg procesu gospodarowania w ich wzajemnych, dwustronnych współzależnościach, odpowiadają w pełni współczesnym wymogom wobec nauki ekonomii. Podstawowy paradygmat tych badań sprowadza się do stwierdzenia, że „efektywnie i sprawiedliwie ze społecznego punktu widzenia, funkcjonujący rynek możliwy jest tylko w sytuacji istnienia ładu gospodarczego, który stwarza ku temu sprzyjające warunki ramowe” [Akerlof, 2009, cyt. za: Grabska, Moszyński, Pysz, 2014, s. 33].

Teoria ładu stanowi swoisty pomost pomiędzy ekonomią tradycyjną, do której zalicza się ekonomię neoklasyczną i neoliberalną, a nową ekonomią, której głównym nurtem jest ekonomia instytucjonalna, w tym ekonomia zrównoważonego rozwoju. Ekonomia tradycyjna słabo interesuje się zasobami naturalnymi i sprawiedliwym podziałem wewnątrzpokoleniowym i międzypokoleniowym. Krytyka tej słabości ekonomii pozwoliła wypracować ekonomię zrównoważonego rozwoju, która – oprócz pracy i kapitału – za równoprawny czynnik produkcji uznaje także zasoby naturalne [Rogall, 2010, s. 84–85] oraz ich ochronę.

Porządek jest kategorią zawierającą wzorce organizacji, które mogą być spontaniczne, samorzutne lub narzucone z zewnątrz (stanowione). Obejmują zespół instytucji nieformalnych i formalnych powiązanych ze sobą uwikłaniem w proces regulowania określonej domeny życia społeczno-gospodarczego, lub określonego jej aspektu [Miszewski, 2014, s. 69–70]. Aspektem tym mogą być ekologiczne uwarunkowania ładu gospodarczego, który jest kategorią ogólniejszą (nadrzędną wobec porządku ekologicznego, a nawet wobec porządku gospodarczego) [Kaczmarek, 2009, s. 37]. Generalny ład na poziomie państwa (czy też grupy państw) decyduje o tym, jak poszczególne porządki w społeczeństwie są organizowane i w jaki sposób mają być realizowane i koordynowane. Ład ten nawiązuje do znanego jeszcze w filozofii starożytnej architektonicznego planu ukształtowania świata, który pozwalał na sensowne połączenie różnorodności w całość [Eucken, 2005, s. 412]. Ta idea, nazywana *Ordo*, powstała w średniowieczu i miała znaczny wpływ na konstrukcję całej średniowiecznej kultury.

Ekonomiści poszukują wykorzystania ładu w modelach i strategiach rozwoju społeczno-gospodarczego. Podstawy teoretyczne zmierzają w głównej mierze do wyjaśnienia mechanizmu przedsiębiorczości w tworzeniu dobrobytu społeczeństw, granic wolności gospodarczej i rynku oraz ingerencji państwa w podejmowaniu i realizacji przedsiębiorczych działań w gospodarce. Nie ma zgodnych poglądów ekonomistów co do roli państwa i rynku w gospodarce. Poznanie poglądów wybitniejszych ekonomistów, dawnych i współczesnych, stanowi jeden z najważniejszych kluczy zrozumienia ekonomii, w tym także umiejętności omijania najczęściej spotykanych pułapek metodologicznych w interpretacji teorii i dokumentów ekonomicznych. Do takich niemieckich ekonomistów, żyjących na przełomie XIX i XX wieku, należą Ludwig Erhard i Walter Eucken [więcej: Famielec, 2018].

Ludwig Erhard – ekonomista, wypracował autorską politykę gospodarczą i wykorzystał ją w odbudowie kraju i zniszczonej gospodarki niemieckiej po II wojnie światowej. U podstaw tej polityki leży ordoliberalny ład gospodarczy, wypracowany

m.in. przez Waltera Euckena. Doświadczenia Ludwiga Erharda i dorobek naukowy oraz sformułowane zasady polityki gospodarczej Waltera Euckena, okazały się skuteczne dla gospodarki niemieckiej i to w trudnych czasach.

Zadaniem polityki gospodarczej jest dobór instrumentów przywracania i utrzymywania równowagi rynkowej. Dla Erharda były to reforma walutowa i warunki pełnego zatrudnienia, gwarantowanie stabilności cen, sprawny obieg ubezpieczeń. Inflację oceniano w czasach Erharda jako niemoralny środek przywracania równowagi rynkowej³⁶. Sprowadzanie producentów i użytkowników na trwały grunt realizmu gospodarczego może być osiągnięte przez wprowadzenie zachęt do oszczędzania, w tym odczuwalnych wyraźnie korzyści podatkowych. W koncepcji SGR Erharda celem jest pełne zatrudnienie, które wymaga równowagi produkcji, równowagi pracy, równowagi inwestycji i oszczędności oraz równowagi rynkowej (popytu i podaży). Praktyka działań gospodarczych często odbiega od tego modelowego ujęcia i przysparza wielu przejawów nierównowagi, która w dłuższym okresie stanowi poważne zagrożenie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Teoria ładu gospodarczego, opracowana przez W. Euckena, stanowi ponadczasowe osiągnięcie naukowe, bowiem udało mu się – zdaniem P. Pysza – przezwyciężenie istniejącego dualizmu, pomiędzy historyczną szkołą myślenia ekonomicznego i teorią neoklasyczną [Pysz, 2008, s. 52]. Zgodnie z myślą szkoły historycznej, ekonomia – według Euckena – powinna służyć posiadanej wiedzy gospodarującemu społeczeństwu. Dla Euckena, zwłaszcza w tłumaczeniach jego tekstów, kategoria porządku (*Ordnung*) oznacza ustrój, czyli formy, w których przebiega proces gospodarczy. Ale podkreśla się, że tak rozumiane historyczne znaczenie ustroju, Eucken „ożywił” nowym sensem – ładu, który odpowiada istocie człowieka i rzeczy (idei, wartości), posiadający miarę i równowagę.

Polityka gospodarcza musi się liczyć z tym, że jeśli państwo włącza do własności prywatnej dużą część aparatu produkcyjnego, to jest ono tym samym zmuszone do centralnego sterowania procesem gospodarczym. Państwo nie jest więc wtedy wolne.

Własność zbiorowa daje okazję do powstawania o wiele większej i ostrzejszej nierówności społecznej niż to czyni własność prywatna. Własność kolektywna aparatu produkcyjnego jest instrumentem dominacji. Pogląd, że własność zbiorowa przynosi rozwiązanie kwestii społecznych, jest skuteczną bronią ideologiczną,

³⁶ Godny uwagi pogląd wobec obecnego wzrostu inflacji i stóp procentowych, traktowanych jako instrument przywracania stabilności finansowej gospodarki w Polsce.

w walce o władzę. Połączenie centralnego sterowania procesem gospodarczym opartym na własności zbiorowej stanowi – według Euckena – najbardziej niebezpieczny typ ustroju gospodarczego.

Ustanawianie ładu gospodarczego odbywa się poprzez wyodrębnianie zasad ustrojowych. Eucken sformułował dwie grupy zasad konkurencyjnego ustroju gospodarczego: zasady konstytuujące oraz zasady regulujące. Podstawą przedsiębiorczości opartej na ładzie są zasady konstytuujące, które mogą stanowić podstawę ekologizacji gospodarki.

Ład – porządek – ustrój – trzeba ustanowić/zaprowadzić, ale wspierają go zawsze działania spontaniczne. Stanowione i spontaniczne porządki w społeczeństwie, kreują i/lub są narażone, zwłaszcza w dłuższej perspektywie, na zagrożenia rozwoju. Współczesne zagrożenia są powszechne, intensywne, wizualizowane, a przez to mają charakter globalny. Zagrożenia globalne dzieli się na trzy grupy: zagrożenia światowe (brak ładu światowego), zagrożenia podstawowe (kryzys polityczno-ustrojowy, kryzys ekonomiczny, kryzys społeczny, zmiany demograficzne), zagrożenia związane z przetrwaniem (niedostatek określonych dóbr, brak pracy, złe warunki bytowania). Zagrożenia o charakterze ekologicznym są cechą zwłaszcza zagrożeń przetrwania, i można dodać – zagrożeń związanych z „testamentem” dla przyszłych pokoleń. Warto przywołać sześć grup tych zagrożeń [Kleer, 2013, s. 25–41]:

- problemy związane z podażą żywności, wody pitnej, surowców (dostępność i rywalizacja, wojny, np. o ropę, gaz), niszczenie środowiska,
- problemy rynku pracy (nierównowaga, bezrobocie, postęp techniczny wypierający pracę ludzi – np. robotyzacja, opóźniony efekt edukacyjny – cykle nadmiaru i niedoboru specjalistów),
- zagrożenia ze strony nowej techniki (niebezpieczne wynalazki), imitacyjny sposób rozwoju – nieuczciwa rywalizacja między państwami oraz działalność ponadnarodowych korporacji, marginalizacja nauki krajowej,
- duża skala procesów migracyjnych, co zakłóca krajowe rynki pracy, pogarsza sytuację kulturową, prowadzi do konfliktów społecznych,
- rywalizacja między istniejącymi mocarstwami wywodzącymi się z cywilizacji euroatlantyckiej, a niektórymi państwami z grona gospodarek wschodzących, zaostrza to walkę o surowce, rynki zbytu, nowe technologie,
- możliwość konfliktów wojennych – w tym w cyberprzestrzeni, podbój kosmosu, konflikty regionalne.

U podstaw tych wszystkich zagrożeń leży wzajemne oddziaływanie państw (gospodarek), przynależnych do różnych poziomów gospodarczych, odmiennych cywilizacji ekonomiczno-technicznych. Rodzi to źródło konfliktów z powodu zróżnicowanych interesów (w tym także w zakresie poszanowania środowiska przyrodniczego i odpowiedzialności za jego niszczenie), graczy dominujących narzucających swoje rozwiązania. Świat pozostaje w ciągłej i pogłębiającej się nierównowadze, co oznacza brak ładu i wymaga nieustającego dążenia do przywracania porządku i równowagi. Brak takich dążeń narusza wszystkie porządki społeczno-gospodarcze, w tym porządki ekologiczne, bowiem często rezygnuje się z nich na rzecz ekstensywnego wzrostu gospodarczego czy też rywalizacji o cenowe przewagi konkurencyjne (np. niszczenie surowców, w tym paliw, aby utrzymać wysoki poziom ich cen).

W wielu już publikacjach i debatach dotyczących ładu stosowane są liczne synonimy, zwłaszcza przymiotniki dodawane do rzeczownika ład, stosownie do okazji, a nie do problemu i jego treści oraz miejsca w procesie gospodarczym. „Opracowanie konceptualnych podstaw dla polityki kształtowania lub też samokształtowania się ładu gospodarczego wymaga dalszych badań oraz konkretyzacji, gdyż założenia teorii ładu stanowionego (Eucken) i ładu spontanicznego (von Hayek) dostarczają dla polityki jedynie ogólne wskazówki, bez określenia kształtu jej programów czy też realizowanych na ich podstawie działań” [Urbaniec, 2014, s. 335]. Ten wniosek, potwierdza trudności w operacjonalizacji kategorii ładów w różnych dziedzinach nauki, w tym filozofii, socjologii i ekonomii, a także matematyki, chemii, fizyki czy biologii. Warto dodać, że w wielu dyscyplinach naukowych kategoria ładu odgrywa coraz bardziej doniosłą rolę paradygmatu procesów transformacji i restrukturyzacji.

15.2. Wyniki ewaluacji strategii i działań finansowania zrównoważonego w Polsce

Rozwój społeczno-gospodarczy wymaga edukacji i to na każdym jego szczeblu. Wyzwania edukacyjne mają istotne znaczenie zarówno z punktu widzenia gospodarki, jak i społeczeństwa, albowiem inwestycje w kwalifikacje człowieka, w edukację, tak nakłady publiczne, jak i prywatne wydają się najtańszym sposobem podnoszenia konkurencyjności gospodarki i kapitału społecznego oraz przyspieszania rozwoju [Auleytner, 2021, s. 223 i nast.]. To główna teza Juliana

Auleytnera na Konferencji PAN pt. *Polska w Europie jutra. Polityka europejska Polski w kontekście zmian międzynarodowych XXI wieku*³⁷.

Ludzkość znajduje się w procesie głębokiej transformacji, na który składają się globalizacja, rozwój społeczeństwa informacyjnego oraz towarzyszące im zagrożenia związane z chorobami i zmianami klimatu. Priorytety edukacyjne, które stanowią składniki unijnego programu kształcenia to: koncentracja na kulturze ogólnej, rozwój przydatności do zatrudnienia i zdolności do aktywności ekonomicznej oraz potrzebę opanowania kilku języków Wspólnoty. Te komponenty programu kształcenia stoją w opozycji do konserwatywnego widzenia edukacji przez pryzmat wyłącznie środowiska lokalnego. Konserwatywne widzenie edukacji oznacza spojrzenie wstecz i brak akceptacji dla zmian. Europejski program kształcenia zakłada poszerzanie wolności jednostki i samorealizację człowieka w przeciwieństwie do stagnacji i zastoju, które charakteryzują wiele środowisk lokalnych. Edukacja ma bezpośredni związek z podatnością jednostki na zmiany i innowacje. Człowiek pozyskujący wiedzę inaczej reaguje na zmiany i innowacje aniżeli ten, kto zatrzymuje się w rozwoju edukacyjnym na pewnym poziomie. Uczenie się daje możliwość rozszerzania wyobraźni ekonomicznej i społecznej, a także ekologicznej w związku z globalnymi zmianami klimatu i konsekwencjami tego procesu. Od dziesięcioleci dysponujemy wiedzą wynikającą z ostrzeżeń dotyczących skutków dewastacji środowiska naturalnego, a mimo to postępuje ona nadal, pociągając za sobą coraz większe koszty. Edukacja poprzez nauczanie i kształcenie formują rozum i osobowość. Wiek XXI wskazuje dodatkowo nową rolę kształcenia nieformalnego (pozaszkolnego) w związku z dostępem do Internetu oraz wielką ruchliwością przestrzenną. Unijny program kształcenia stoi w obliczu barier wynikających w dużej mierze z doświadczeń przeszłości ukształtowanych przez epokę, której dziś już nie ma. Systemy edukacyjne w wielu krajach dostarczają wiedzę, często historyczną, ale nie uczą współpracy i do dziś nie uczą zbiorowego (grupowego) rozwiązywania problemów. Dotychczasowa, tradycyjna edukacja koncentrowała się na osiągnięciu jednostkowych wyników, a nie na kreowaniu zdolności ucznia czy studenta do współpracy w grupie. Nowa edukacja rekomenduje zintegrowany system pozyskiwania wiedzy. Tradycyjna edukacja jest krytykowana za to, że ignoruje lub tłumi odpowiedzialność nauczyciela, który jest pierwotnym źródłem wiedzy.

³⁷ Przygotowana i przeprowadzona zdalnie przez PAN w dniach 18–20 listopada 2021 r.

Autorski eksperyment ewaluacyjny wśród studentów dotyczy tym razem ustaleń ekspertyzy pt. *Perspektywy rozwoju zrównoważonego finansowania – implikacje dla sektora przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych w Polsce*, na zlecenie Ministerstwa Rozwoju (d. Ministerstwo Przedsiębiorczości i Technologii), przygotowanej przez zespół Sustainability & Economics w Deloitte Polska (Deloitte Advisory Sp. z o.o., grudzień 2019 r. sp. k.). Działania proponowane sprowadzono do czterech grup: Aktywna grupa liderów, edukacja i komunikacja, oddziaływania społeczne oraz polityka i regulacje i obejmuje 28 potencjalnych działań, które mogą być objęte finansowaniem zrównoważonym zgodnie z zasadami taksonomii UE.

W konstrukcji ankiety ewaluacyjnej postawiono dwa pytania (tabela 15.1):

- Moja (subiektywna) ocena zrozumienia danego działania (w skali 0–10),
- Moja (subiektywna) ocena ważności działania na rzecz przedsiębiorstw użyteczności publicznej (w skali 0–10).

Włączenie odniesienia ważności działań dla przedsiębiorstw użyteczności publicznej (pup) zostało spowodowane przekonaniem o roli tych przedsiębiorstw w inwestycjach, zwłaszcza infrastrukturalnych, brakiem wykonalności finansowej ich przedsięwzięć i koniecznym dofinansowaniem z instytucji finansowych, w tym także pomocy publicznej, a także prowadzeniem przedmiotu dla studentów nt. Finansowania przedsiębiorstw użyteczności publicznej.

Ankiety wypełniło 747 studentów, udzielili oni 4 987 odpowiedzi. Dane z tabeli 15.1 wskazują na zbliżony poziom średniej oceny odpowiedzi na oba pytania. Najwyżej średnio oceniono oddziaływania społeczne oraz – co interesujące dla podjętego problemu badawczego – edukację i komunikację. Zwraca także uwagę relatywnie niższa ocena polityki i regulacji zarówno pod względem subiektywnego rozumienia działań, jak i ich ważności dla pup.

Rozkład ocen dla aktywnej grupy liderów dla obu pytań jest bardzo zbliżony do siebie. Najwyższy dla działania *Stworzenie partnerstwa publiczno-prywatnego działającego na rzecz edukacji i promocji zrównoważonego rozwoju*, najniższy dla działania *Przyjęcie i promowanie przez liderów rynku swoich rozwiązań w sferze ESG, m.in. nowa polityka kredytowa*. Średnie oceny dla wszystkich działań w tej grupie mają relatywnie wysoką ocenę powyżej 7 na 10 pkt.

Średnie oceny działań *Edukacji i komunikacji* są bliskie 8 pkt. Najwyższe dla działania *Wprowadzenie na poziomie regulacji zachęt lub sankcji, które będą motywować do wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju* oraz *Kampanie informacyjne skierowane do uczestników rynku, rozwój baz danych, wymiana doświadczeń*

międzynarodowych, najniższe zaś dla działania Czytelna komunikacja oczekiwań ze strony regulatora oraz Podniesienie jakości systemów raportowania pozafinansowego.

Średnie subiektywne oceny działań w zakresie polityki i regulacji, jak już podkreślono są relatywnie niższe niż dla innych grup działań. Zwraca uwagę niska ocena działania *Wprowadzenie zielonych obligacji skarbowych denominowanych w Polsce* oraz działania *Wsparcie transformacji gospodarki zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju poprzez aktualizację oraz przyjęcie nowej polityki o charakterze strategicznym*. Oba działania otrzymały relatywnie niższe oceny stopnia zrozumienia przez studentów. Oceny są subiektywne, ale w uwagach studenci podkreślali formalny ich charakter, tylko terminologiczne innowacje i brak konkretyzacji działań, którymi można je realizować.

Tabela 15.1. Wyniki subiektywnej ewaluacji przez studentów działań przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych dla potrzeb finansowania zrównoważonego

Grupy i działania	Moja ocena zrozumienia danego działania (w skali 0–10)	Moja ocena ważności działania na rzecz pup (w skali 0–10)
Aktywna grupa liderów	7,53	7,47
Promocja dobrych praktyk w zakresie ESG oraz wypracowanie poprzez dialog rynkowy możliwych sposobów udoskonalenia i rozwoju zdiagnozowanych dobrych praktyk	7,49	7,62
Przyjęcie i promowanie przez liderów rynku swoich rozwiązań w sferze ESG, m.in. nowa polityka kredytowa	7,21	7,06
Stworzenie partnerstwa publiczno-prywatnego działającego na rzecz edukacji i promocji zrównoważonego rozwoju	7,87	7,76
Wykorzystanie istniejących zasobów oraz relacji w ramach organizacji branżowych do tworzenia nowych inicjatyw, grup liderów, grup eksperckich itd.	7,56	7,44
Edukacja i komunikacja	7,88	7,95
Bieżąca edukacja rynku w zakresie nowych regulacji – w tym np. warsztaty mające na celu wymianę doświadczeń i perspektyw dotyczących zrównoważonego finansowania	8,33	8,38
Czytelna komunikacja oczekiwań ze strony regulatora – także w zakresie ujednolicenia języka stosowanego w odniesieniu do tematyki zrównoważonego finansowania	7,29	7,76
Działania edukacyjne i komunikacyjne skierowane do zarządów i rad nadzorczych spółek i banków, w celu budowania zrozumienia i poparcia dla zrównoważonego finansowania wśród podejmujących decyzje	8,05	8,10

Grupy i działania	Moja ocena zrozumienia danego działania (w skali 0–10)	Moja ocena ważności działania na rzecz pup (w skali 0–10)
Kampanie informacyjne skierowane do uczestników rynku, rozwój baz danych, wymiana doświadczeń międzynarodowych	8,31	8,19
Podniesienie jakości systemów raportowania pozafinansowego zgodnie z uznanymi międzynarodowo standardami, z uwzględnieniem niezależnej weryfikacji danych, w celu zapewnienia pełnej porównywalności istotnych wskaźników pozafinansowych	7,10	7,27
Szkolenia o charakterze technicznym pozwalające na ujednoczenie zrozumienia wpływu nowych regulacji na poszczególne branże	8,28	8,27
Wprowadzenie na poziomie regulacji zachęt lub sankcji, które będą motywować do wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju – np. preferencyjne warunki otrzymania dotacji, pomocy de minimis, ulgi podatkowe dla spółek podejmujących zrównoważone inwestycje	10,00	9,00
Wykonanie analizy różnic między Polską a Unią Europejską w zakresie istniejących korzyści z projektów inwestycyjnych	7,80	7,65
Czytelna komunikacja oczekiwań ze strony regulatora – także w zakresie upomnienia języka stosowanego w odniesieniu do tematyki zrównoważonego finansowania	7,00	8,00
Oddziaływania społeczne	8,60	8,67
Zwiększanie świadomości społecznej w kwestii rozwoju zrównoważonego finansowania, zwłaszcza w zakresie edukacji konsumentów	8,60	8,67
Polityka i regulacje	7,27	7,42
Dialog i konsultacje publiczne dotyczące wdrażanej polityki i regulacji, które pozwolą lepiej dopasować propozycje legislacyjne do rzeczywistości rynkowej	8,16	8,26
Formułowanie i realizacja polityki publicznej opierając się na dowodach (evidence-based policy) oraz zapewnienie spójności kluczowych regulacji	6,26	6,72
Regulacje wspierające finansowanie poprzez instrumenty bezpośrednie (venture capital, private equity, loans)	5,96	6,52
Stabilne regulacje wspierające zwiększenie udziału OZE w miksie energetycznym	7,76	8,04
Stworzenie partnerstwa publiczno-prywatnego działającego na rzecz edukacji i promocji zrównoważonego rozwoju	7,73	7,72
Systemowa ocena i weryfikacja wyników w zakresie ESG wszystkich firm giełdowych i przedsiębiorstw działających w Polsce zatrudniających powyżej 500 osób, mająca na celu zapewnienie porównywalności wyników spółek w obszarze zrównoważonego rozwoju	7,20	7,16
Wprowadzenie na poziomie regulacji zachęt lub sankcji, które będą motywować do wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju – np. preferencyjne warunki otrzymania dotacji, pomocy de minimis, ulgi podatkowe dla spółek podejmujących zrównoważone inwestycje	8,09	8,08

Grupy i działania	Moja ocena zrozumienia danego działania (w skali 0–10)	Moja ocena ważności działania na rzecz pup (w skali 0–10)
Wprowadzenie zielonych obligacji skarbowych denominowanych w Polsce	6,15	6,46
Wsparcie transformacji gospodarki zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju poprzez aktualizację oraz przyjęcie nowej polityki o charakterze strategicznym	6,40	6,80
Wspieranie rozwoju rynku doradczego oraz finansowego dla przedsiębiorstw gotowych do transformacji swoich modeli biznesowych	7,88	7,76
Wypracowanie systemu zachęt dla przedsiębiorców reprezentujących sektor MŚP, aby pomóc w ich transformacji zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju	7,63	7,85
Wypracowanie w ramach dialogu z rynkiem stabilnych regulacji dopasowanych do poziomu rozwoju polskiej gospodarki	7,58	7,82
Wypracowanie w taksonomii transparentnych wskaźników pozwalających na porównywanie wyników poszczególnych firm	6,73	6,61
Wypracowanie wspólnych rynkowych lub branżowych standardów mających charakter obowiązujących dobrych praktyk	8,08	7,93
Suma końcowa	7,52	7,62

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet ewaluacyjnych. Współudział w opracowaniu wyników dr Anny Kijanki (WSZiB w Krakowie).

W tabeli 15.2 przedstawiono wyniki przyporządkowania subiektywnej ocenie stopnia zrozumienia przez studentów – łądów: środowiskowego E, korporacyjnego G, społecznej odpowiedzialności S, zwanych strategią ESG³⁸. Strategia ta wykorzystywana jest obecnie w instytucjach finansowych, zwłaszcza w bankach. W mBanku zarządza się obecnie m.in. strategiami inwestowania społecznie odpowiedzialnego (ESG). Specjaliści mają liczne kompetencje, np. międzynarodowy tytuł Chartered Financial Analyst, licencje maklera papierów wartościowych i doradcy inwestycyjnego [Cykl webinarów..., 2022].

Mimo subiektywnego charakteru dokonywanych ocen przez studentów można zauważyć prawidłowość, a mianowicie relatywnie wyższą ocenę działań pod względem ich powiązania z odpowiedzialnością społeczną i ładem korporacyjnym i relatywnie niższą ocenę działań dla tworzenia ładu środowiskowego (co było

³⁸ ESG – skrót oznaczający czynniki, na podstawie których tworzone są ratingi i oceny pozafinansowe przedsiębiorstw, państw i innych organizacji. Składają się one z 3 elementów: E – Środowisko, G – Ład korporacyjny, S – Społeczna odpowiedzialność.

mniej oczekiwane przez mnie). Relatywnie wyższe oceny uzyskało zrozumienie działania polityki i regulacji dla ładu środowiskowego i korporacyjnego. Powtarza się relatywnie wyższe zrozumienie edukacji i komunikacji dla ładu korporacyjnego oraz społecznej odpowiedzialności.

Tabela 15.2. Przyporządkowanie ładów: środowiskowego E, korporacyjnego G, społecznej odpowiedzialności S (strategia ESG) w subiektywnej ocenie stopnia zrozumienia przez studentów działań przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych dla potrzeb finansowania zrównoważonego

Grupy i działania	Ład środowiskowy E		Ład korporacyjny G		Społeczna odpowiedzialność S	
	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)
Aktywna grupa liderów	62	8,45	269	36,65	403	54,90
Promocja dobrych praktyk w zakresie ESG oraz wypracowanie poprzez dialog rynkowy możliwych sposobów udoskonalenia i rozwoju zdiagnozowanych dobrych praktyk	17	9,19	55	29,73	113	61,08
Przyjęcie i promowanie przez liderów rynku swoich rozwiązań w sferze ESG, m.in. nowa polityka kredytowa	18	9,84	117	63,93	48	26,23
Stworzenie partnerstwa publiczno-prywatnego działającego na rzecz edukacji i promocji zrównoważonego rozwoju	15	8,15	16	8,70	153	83,15
Wykorzystanie istniejących zasobów oraz relacji w ramach organizacji branżowych do tworzenia nowych inicjatyw, grup liderów, grup eksperckich itd.	12	6,59	81	44,51	89	48,90
Edukacja i komunikacja	121	9,13	540	40,75	664	50,11
Bieżąca edukacja rynku w zakresie nowych regulacji – w tym np. warsztaty mające na celu wymianę doświadczeń i perspektyw dotyczących zrównoważonego finansowania	16	8,29	26	13,47	151	78,24
Czytelna komunikacja oczekiwań ze strony regulatora – także w zakresie ujednolicenia języka stosowanego w odniesieniu do tematyki zrównoważonego finansowania	13	7,03	97	52,43	75	40,54
Działania edukacyjne i komunikacyjne skierowane do zarządów i rad nadzorczych spółek i banków, w celu budowania zrozumienia i poparcia dla zrównoważonego finansowania wśród podejmujących decyzje	13	6,95	86	45,99	88	47,06

Grupy i działania	Ład środowiskowy E		Ład korporacyjny G		Społeczna odpowiedzialność S	
	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)
Kampanie informacyjne skierowane do uczestników rynku, rozwój baz danych, wymiana doświadczeń międzynarodowych	20	10,42	64	33,33	108	56,25
Podniesienie jakości systemów raportowania pozafinansowego zgodnie z uznanymi międzynarodowo standardami, z uwzględnieniem niezależnej weryfikacji danych, w celu zapewnienia pełnej porównywalności istotnych wskaźników pozafinansowych	11	5,88	138	73,80	38	20,32
Szkolenia o charakterze technicznym pozwalające na ujednoczenie zrozumienia wpływu nowych regulacji na poszczególne branże	13	6,88	52	27,51	124	65,61
Wprowadzenie na poziomie regulacji zachęt lub sankcji, które będą motywować do wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju – np. preferencyjne warunki otrzymania dotacji, pomocy de minimis, ulgi podatkowe dla spółek podejmujących zrównoważone inwestycje		0,00	1	100,00		0,00
Wykonanie analizy różnic między Polską a Unią Europejską w zakresie istniejących korzyści z projektów inwestycyjnych	35	18,42	75	39,47	80	42,11
Czytelna komunikacja oczekiwań ze strony regulatora – także w zakresie upomnienia języka stosowanego w odniesieniu do tematyki zrównoważonego finansowania		0,00	1	100,00		0,00
Oddziaływania społeczne	17	8,99	6	3,17	166	87,83
Zwiększanie świadomości społecznej w kwestii rozwoju zrównoważonego finansowania, zwłaszcza w zakresie edukacji konsumentów	17	8,99	6	3,17	166	87,83
Polityka i regulacje	547	19,96	1285	46,90	908	33,14
Dialog i konsultacje publiczne dotyczące wdrażanych polityki i regulacji, które pozwolą lepiej dopasować propozycje legislacyjne do rzeczywistości rynkowej	6	2,99	51	25,37	144	71,64
Formułowanie i realizacja polityki publicznej na podstawie dowodów (evidence-based policy) oraz zapewnienie spójności kluczowych regulacji	13	7,07	84	45,65	87	47,28

Grupy i działania	Ład środowiskowy E		Ład korporacyjny G		Społeczna odpowiedzialność S	
	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)
Regulacje wspierające finansowanie poprzez instrumenty bezpośrednie (venture capital, private equity, loans)	5	2,62	150	78,53	36	18,85
Stabilne regulacje wspierające zwiększenie udziału OZE w miksie energetycznym	168	84,85	11	5,56	19	9,60
Stworzenie partnerstwa publiczno-prywatnego działającego na rzecz edukacji i promocji zrównoważonego rozwoju	42	21,00	16	8,00	142	71,00
Systemowa ocena i weryfikacja wyników w zakresie ESG wszystkich firm giełdowych i przedsiębiorstw działających w Polsce zatrudniających powyżej 500 osób, mająca na celu zapewnienie porównywalności wyników spółek w obszarze zrównoważonego rozwoju	9	4,64	130	67,01	55	28,35
Wprowadzenie na poziomie regulacji zachęt lub sankcji, które będą motywować do wdrożenia zasad zrównoważonego rozwoju – np. preferencyjne warunki otrzymania dotacji, pomocy de minimis, ulgi podatkowe dla spółek podejmujących zrównoważone inwestycje	41	20,50	91	45,50	68	34,00
Wprowadzenie zielonych obligacji skarbowych denominowanych w Polsce	127	67,20	33	17,46	29	15,34
Wsparcie transformacji gospodarki zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju poprzez aktualizację oraz przyjęcie nowej polityki o charakterze strategicznym	54	27,27	104	52,53	40	20,20
Wspieranie rozwoju rynku doradczego oraz finansowego dla przedsiębiorstw gotowych do transformacji swoich modeli biznesowych	10	5,05	119	60,10	69	34,85
Wypracowanie systemu zachęt dla przedsiębiorców reprezentujących sektor MŚP, aby pomóc w ich transformacji zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju	34	17,35	97	49,49	65	33,16
Wypracowanie w ramach dialogu z rynkiem stabilnych regulacji dopasowanych do poziomu rozwoju polskiej gospodarki	21	10,71	89	45,41	86	43,88

Grupy i działania	Ład środowiskowy E		Ład korporacyjny G		Społeczna odpowiedzialność S	
	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)	liczba odpowiedzi	udział (w %)
Wypracowanie w taksonomii transparentnych wskaźników pozwalających na porównywanie wyników poszczególnych firm	8	4,12	165	85,05	21	10,82
Wypracowanie wspólnych rynkowych lub branżowych standardów mających charakter obowiązujących dobrych praktyk	9	4,48	145	72,14	47	23,38
Suma końcowa	747	14,98	2100	42,10	2141	42,92

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet ewaluacyjnych. Współudział w opracowaniu wyników dr Anny Kijanki (WSZiB w Krakowie).

Podsumowanie

Opis wyników ewaluacji przez studentów działań dla potrzeb zrównoważonego finansowania sprowadzono do prostego ujęcia jakościowego. Liczba odpowiedzi 4 987 pozwala na wnikliwszą analizę statystyczną, która może stanowić przedmiot dalszych prac analitycznych. Zaprezentowano nowe, przeprowadzone w listopadzie 2021 roku i w lutym 2022 roku ankiety ewaluacyjne i ich ilościową prezentację uczyniono głównym zadaniem empirycznym niniejszego rozdziału.

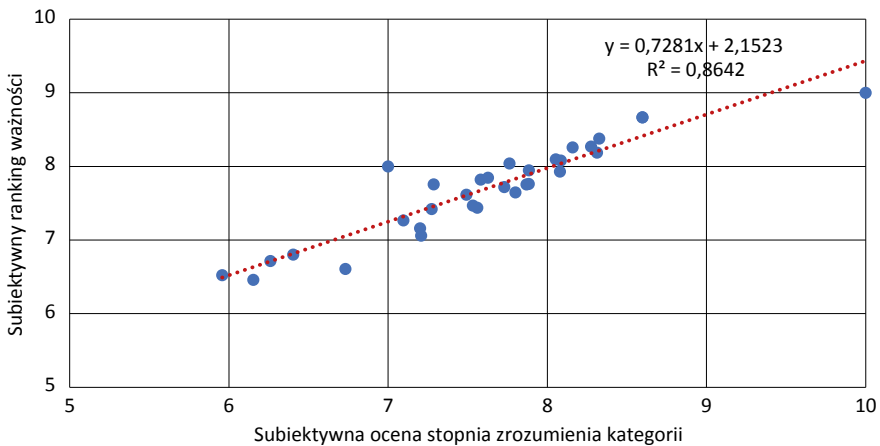
Oszacowano wstępnie funkcję opisującą zależność pomiędzy wartością oczekiwaną (subiektywną) oceny ważności ocenianych działań dla przedsiębiorstw użyteczności publicznej a (subiektywną) oceną stopnia zrozumienia tych działań. Ma ona postać następującego równania:

$$y = 0,7281x + 2,1523$$

Graficzną jej prezentację zawiera wykres 15.1.

Oszacowany dla tej funkcji współczynnik determinacji $R^2 = 0,8642$ oznacza, że ponad 86% całkowitej zmienności (subiektywnej) oceny stopnia zrozumienia działania zostało wyjaśnione przez model empiryczny.

Wykres 15.1. Analityczna postać związku pomiędzy subiektywną oceną stopnia zrozumienia działań a indywidualnym rankingiem ważności działań dla pup

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych ankiet ewaluacyjnych. Współudział w opracowaniu wyników dr Anny Kijanki (WSZiB w Krakowie).

Ewaluowane przez studentów działania, w tym wskazanie ich powiązania ze strategią ESG – stanowi autorską próbę pokazania wyzwań edukacji w zakresie kształcenia studentów dla potrzeb kształtowania ładu społeczno-gospodarczego. Czy działania wskazane w ekspertyzie Deloitte odpowiadają zasadom konstytuującym W. Euckena oraz SGR L. Erharda? To osobne zadanie badawcze, ale z ostrożnością można powiedzieć, że nie widać tej zbieżności. Strategia ESG wprawdzie obejmuje wszystkie obszary ładu: środowiskowy, korporacyjny oraz społeczną odpowiedzialność. Sposób formułowania działań przez Deloitte różni się od zasad formułowanych przez Euckena SGR. Ewaluowanie działania przez studentów ma charakter zbitek terminologicznych, głównie w zakresie polityki i regulacji, i być może w tym leży przyczyna relatywnie niższej subiektywnej oceny stopnia zrozumienia przez studentów tej grupy działań. Podkreślanie przez studentów faktu, że zostali poproszeni o ewaluację po raz pierwszy w swojej edukacji, mogło być przyczyną, że wstawiane oceny były generalnie wyższe niż 5 pkt. Jako autor ankiety ewaluacyjnej przyznam, że spodziewałam się znacznie niższych ocen. Nie zmienia to przekonania, że przed edukacją studentów pojawiły się ogromne wyzwania uczenia się istoty, instrumentów i mechanizmów ładu społeczno-gospodarczego. Niestety nie widać tego w programach kształcenia na uczelniach. Ład nie jest widoczny w samym programach, dominują presje konkurencyjne i rynkowe, w tym nadmiar finansjalizacji gospodarki i uczelni wyższych.

Elżbieta Skąpska*

ZASADY SPOŁECZNEJ GOSPODARKI RYNKOWEJ W USŁUGACH

Wprowadzenie

W polskim piśmiennictwie naukowym toczy się spór o poprawność użycia terminu³⁹ „Soziale Marktwirtschaft” (z niem. *soziale*, tł. socjalny), wprowadzonego przez A. Müllera-Armacka a „społeczną gospodarką rynkową” upowszechnioną w polskiej literaturze prawdopodobnie przez M. Woźniaka [Bochenek, 2020]. W odniesieniu do usług, w klasyfikacji polskiej i europejskiej działalności gospodarczej wyraźnie akcentuje się *społeczny* charakter w nazwach sekcji usługowych, pomijając *socjalny*⁴⁰. Faktem jest, że „społeczny” i „socjalny” są wyrazami bliskoznacznymi, ukierunkowanymi na naród, wspólnotę, obywateli. Dodatkowo „socjalny” określa się jako materialny i kontaktowy. Nie oznacza to, że w tak rozumianym modelu Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) chodzi o nierozsądne rozdawnictwo, pomoc i opiekuńczość państwa. Niemiecki model (unarodowiony) jest jego pierwowzorem, zarysem pewnych komponentów, odpowiadającym specyfice historycznych wydarzeń i potrzebom niemieckiego społeczeństwa. Nie może być zatem w pełni wdrożony w innych krajach, nie pasuje on szczególnie obecnie – w dobie scalania się gospodarek i pogłębiających się procesów globalizacyjnych na wielu płaszczyznach życia. E. Mączyńska akcentuje, że chociaż

* Dr hab. Elżbieta Skąpska – Politechnika Białostocka, Katedra Zarządzania, Ekonomii i Finansów; e-mail: elzbieta.skapska@onet.eu.

³⁹ Dyskusję o poprawności pojęcia prowadzi m.in. Mirosław Bochenek, zarzucając autorom błędne rozumienie i nieuprawnione używanie terminu „społeczna”, skoro dosłowne tłumaczenie z niemieckiego „soziale” jest „socjalna”. Więcej na ten temat: [Bochenek, 2020]; [Miszewski, 2021c], także w ujęciu bibliometrycznym [Pysz, Jurczuk, 2021].

⁴⁰ W polskiej i europejskiej klasyfikacji działalności gospodarczej [Eurostat, 2022; PKD, 2022] występują sekcje usługowe, w których stosuje się określenie „społeczny”, np. sekcja O: Administracja publiczna i obrona narodowa. Obowiązkowe ubezpieczenia społeczne; sekcja Q: Opieka zdrowotna i pomoc społeczna.

koncepcja społecznej gospodarki rynkowej jest formalnie przyjętym przez Unię Europejską modelem ustroju gospodarczego, a w Polsce dodatkowo znajduje wyraz w konstytucji, to rzeczywistość dalece odbiega od wymogów tej idei. „Zasadne jest jej synergiczne umacnianie, m.in. przez wykorzystanie innych spójnych z nią, prospołecznych koncepcji (...)” [Mączyńska, 2021b].

Wspólnym i wyraźnie wyodrębnionym celem społecznej gospodarki rynkowej, podkreślanym przez jej propagatorów⁴¹, jest połączenie zasady⁴² wolności na rynku z zasadą równoważenia społecznego w kierunku „dobrobytu przez konkurencję” [Schlösser, Schuhen, Schürkmann, 2017], którego jedną z istotnych miar jest udział usług w strukturze gospodarki. Im bardziej gospodarka ma charakter usługowy, tym jest wyżej rozwinięta. Obecnie ze względu na pandemię COVID-19 uległ zmianie eksport usług. Obniżył się w usługach turystycznych, wzrósł natomiast w transporcie oraz usługach telekomunikacyjnych i informatycznych. W warunkach zglobalizowanych aktywności gospodarczych, niemal w każdej z nich zauważalne są zintegrowane usługi lub funkcje usługowe (aplikacje IT), czemu towarzyszą nieoczekiwane wydarzenia rynkowe. Wymagają one konsekwentnych działań na szczeblu gospodarki, a także społeczeństwa i przedsiębiorstw, których ułatwienia są wpisane w ramowe elementy systemu gospodarczego, tj. w ład gospodarczy. E. Skąpska zauważa, że w usługach pełni on rolę porządkującą. W zależności od rodzaju ładu stanowionego lub spontanicznego usługi są bardziej lub mniej związane z ładem [Skąpska, 2019a, s. 179–181].

Rozpatrując usługi w szerokim zakresie, można je ująć jako: przedmiot ekonomii (generują wartość dodaną brutto), sferę gospodarczą (obsługują pozostałe sektory), sektor usług (odrębny dział w trójsektorowym podziale gospodarki) oraz działalność gospodarczą (sprofilowaną aktywność usługową). Usługi, mimo że mają wymiar ekonomiczny, niezwykle rzadko są przedmiotem badań w kontekście modelu Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR). Dotychczasowe wyniki badań empirycznych E. Skąpskiej z zakresu usług⁴³ i SGR [Skąpska, 2016; Skąpska,

⁴¹ Promocją Społecznej Gospodarki Rynkowej w Polsce zajmują się głównie uczestnicy seminarium polsko-niemieckiego, upowszechniając badania m.in. w monografiach o SGR pod red. Elżbiety Mączyńskiej i Piotra Pysza.

⁴² Zasady społecznej gospodarki rynkowej skodyfikowano prawnie wraz ze zjednoczeniem Niemiec i Traktatem Zjednoczeniowym w 1989 r.

⁴³ Usługami w SGR jest praca jednej osoby lub instytucji na rzecz innej osoby lub instytucji za odpowiednią opłatą, zaspokajająca potrzeby konsumenckie w warunkach SGR [Skąpska, 2016, s. 183], a usługi ordo wynikają z potrzeby regulacji działań ludzkich przez instytucje i porządek przyjęty przez daną społeczność [Skąpska, 2019a, s. 172].

2019a] prowadzą do sformułowania następujących tez: 1. Usługi ordo powstają z potrzeby regulacji działań ludzkich (odniesienie do przyjętych zasad i wartości); 2. Porządek w usługach jest kategorią teoretyczną, praktyka gospodarcza wiąże się z przewagą chaosu; 3. Pożądanym kierunkiem porządku zgodnie z ideą ordo jest kształtowanie ładu odpowiadającego naturze człowieka (usługodawcy i usługobiorcy); 4. W SGR usługi rynkowe są mniej sterowalne od usług publicznych (wykazują większą podatność na regulacje).

Opierając się na wymienionych wcześniej twierdzeniach, w rozdziale uwzględniono podział treści na części zgodne z podstawowymi zasadami SGR (tabela 16.1), zapisanymi w najważniejszych dokumentach Polski [Konstytucja RP, 1997] i Unii Europejskiej [Traktat o UE, 2012].

Tabela 16.1. Zasady Społecznej Gospodarki Rynkowej w Polsce i Unii Europejskiej

Polska	Unia Europejska
Wolność działalności gospodarczej	Wysoka konkurencyjność gospodarki
Własność prywatna	Pełne zatrudnienie
Solidarność	Postęp społeczny
Dialog i współpraca partnerów społecznych	Wysoki poziom ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego

Źródło: Konstytucja RP [1997]; Traktat o UE [2012].

Biorąc pod uwagę reguły w gospodarowaniu w usługach, uwzględnia się ich charakter rynkowy i społeczny.

16.1. Społeczna Gospodarka Rynkowa i usługi w kontekście rynkowym

W zakresie głównych zasad SGR w kontekście rynkowym wymienia się [art. 20 Konstytucji RP, 1997; Traktat, 2012]:

- pełne zatrudnienie (aspekt gospodarczy),
- wolność działalności gospodarczej,
- własność prywatną,
- wysoką konkurencyjność gospodarki,
- wysoki poziom ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego (aspekt gospodarczy).

16.1.1. Pełne zatrudnienie (aspekt gospodarczy)

Do gotowości każdej jednostki ludzkiej do samodzielnego zabezpieczenia własnej egzystencji nawiązuje rynkowy ład gospodarczy według L. Erharda [Wünsche, 2013]. Odbywa się to głównie dzięki samozatrudnieniu lub zatrudnieniu u usługodawcy. Jak wynika z badań przeprowadzonych wśród pracodawców z sektora usług zapewnienie zatrudnienia i wspieranie regionalnej mobilności siły roboczej jako założeń SGR dokonuje się przez aktualizację ofert pracy, dostosowanie do warunków rynkowych, otwieranie oddziałów, filii [Skąpska, 2019b, s. 278]. Patrząc przez pryzmat jednostki, społeczeństw i gospodarek w dłuższej perspektywie szansą na miejsca pracy jest realizacja Nowej Strategii Rozwoju 2050⁴⁴.

16.1.2. Wolność działalności gospodarczej

Mając na uwadze zakładanie działalności o charakterze usługowym, warto podkreślić, że usługi stanowią świadczenia wykonywane zwykle za wynagrodzeniem w zakresie, w jakim są objęte postanowieniami o swobodnym przepływie towarów, kapitału i osób [Traktat o UE, 2012]. Wolność sprowadza się do autonomii działania, także w usługach i oznacza, że „każdy człowiek musi mieć prawo decydowania w pełni samodzielnie w sprawach dotyczących jego egzystencji. Nikt, żaden ekspert, żadna elita, żaden polityk, a także żaden pracodawca nie ma prawa narzucać ludziom określonych działań, jak też wyznaczać im granic ich działań” [Wünsche, 2013, s. 154]. Wobec tego, jednostka zgodna z logiką rynku – jak zauważa A. Rüstow – jest kreatorem ładu.

Warunki rynkowe, zgodne z ładem spontanicznym, do ujawniania się cech usług tworzy nie tyle porządek, co chaos. Z chaosu, na podstawie wcześniej utworzonego porządku, w drodze spontaniczności rynku powstaje nowa wartość zmieniająca dotychczasowy porządek w kontekście osiągnięcia przez usługodawcę efektywności działania. Dotyczy on świadczenia usług, doświadczenia w realizacji zamierzeń metodą prób i błędów. Twórczy chaos pozwala na elastyczne dopasowania, zmiany w sensie niematerialnym [Skąpska, 2019a, s. 182–183]. W usługach bowiem trudno przewidzieć, powtórzyć cały proces świadczenia usług. Często

⁴⁴ Nowa Strategia Rozwoju dotyczy zrównoważonego rozwoju w Europie, ma pomóc przekształcić Unię Europejską w nowoczesną, zasobooszczędną i konkurencyjną gospodarkę, w której nastąpi oddzielenie wzrostu gospodarczego od zużycia zasobów [KE, 2022].

współkreatorem rezultatu tego procesu jest usługobiorca z własną, odrębną wizją, pragnieniami, oczekiwaniami, potrzebami. Zgodnie z poglądami R. Herzoga, F. Bolkesteina, L. Gerkana Unia Europejska powinna być przestrzenią wolnego, konkurencyjnego rynku, przestrzenią wolnych i odpowiedzialnych obywateli, którzy sami demokratycznie i odpowiedzialnie podejmują decyzje i budują racjonalnie swoją gospodarkę opartą na zasadach wolnego rynku – strategii rynku wewnętrznego dla usług [Dyrektywa, 2006].

16.1.3. Własność prywatna

Dzięki własności prywatnej (jako dominującej formy własności) istnieje ustrój oparty na konkurencji. Tę zasadę jako elementarną w sensie rynkowym podkreślał W. Eucken. W państwie, w którym istnieje własność zbiorowa nie można ustanowić takiego ustroju. Ład oparty na konkurencji jednak minimalizuje nadużycia gospodarcze i społeczne [Famielec, 2014, s. 206]. Indywidualne przedsiębiorstwa mogą pozostawać zarówno w rękach państwowych (ład stanowiony)⁴⁵, jak i prywatnych (ład spontaniczny). Pierwszy z nich odpowiada usługom podlegającym regulacjom, ład spontaniczny z kolei – usługom kształtowanym przez rynek z uwagi na zasady SGR, którymi kierują się podmioty gospodarcze (tabela 16.2).

Tabela 16.2. Znaczenie SGR w usługach rynkowych

Usługi	Zasady	Wynik operacyjny
rynkowe (komercyjne)	prywatna własność	poprawa jakości
	dostęp do rynku	lepsze rozpoznanie potrzeb rynkowych

Źródło: opracowanie własne.

Zgodnie z Traktatem o Unii Europejskiej do usług, na które oddziałuje ład gospodarczy należą usługi świadczone konsumentom, np. usługi turystyczne i rekreacyjne, usługi pomocy domowej, parki rozrywki oraz usługi świadczone przedsiębiorcom, jak: rekreacyjne, budowlane, architektoniczne, wynajmu samochodów, dystrybucyjne, reklamowe, doradztwa podatkowego [Skąpska, 2015]. Wdrażanie zasad SGR do praktyki gospodarczej w sektorze usług wiąże się z wieloma szansami na rozwój w tym sektorze, co korzystnie rzutuje także na gospodarkę

⁴⁵ Więcej na ten temat w części rozdziału dotyczącej SGR i usług w kontekście społecznym.

jako całość. Włączenie reguł SGR do sektora usług rynkowych (komercyjnych⁴⁶) skutkuje pozytywnie w ramach prywatnej własności wyższym standardem, jakością świadczonych usług. W ramach dostępności do usługodawcy zyskują pełną informację o potrzebach usługobiorców, a ci lepsze zaspokojenie potrzeb.

Jak wynika z badań przeprowadzonych metodą wywiadu bezpośredniego, w prywatnej działalności prospołecznej usługodawcy dbają o wzrost wydajności, określając kryteria rekrutacji. Nakierowanie na bezpieczeństwo lub ochronę przedsiębiorców z sektora usług znajduje wyraz we wprowadzeniu instrumentów gwarantujących ubezpieczenie, w odpowiednich warunkach BHP, zróżnicowaniu wymagań w zależności od stanowiska w strukturze organizacyjnej przedsiębiorstwa, dzięki czemu zmniejsza się ryzyko utraty środków do życia i wykluczenia społecznego [Skąpska, 2019b, s. 279].

16.1.4. Wysoka konkurencyjność gospodarki

Konkurencyjność gospodarki ma swoje źródło w dążeniu do pełnego zatrudnienia i postępu społecznego. W przeciwieństwie do dobrobytu dla wszystkich, związanego z ładem stanowionym, argumentowanym przez L. Erharda, dobrobyt przez konkurencję powinien być kojarzony z ładem spontanicznym W. Euckena. Jego idea zawiera założenia, że instytucje społeczne powstają jako wynik aktywności ludzi, a nie jako racjonalny i zamierzony ich projekt. Wobec tego można uznać, że odpowiada on usługom kształtowanym przez rynek. Erhard uznawał konkurencję, dzięki której podmiot gospodarczy może zrealizować swoje interesy tylko pod warunkiem, że dostarcza innym dobra użyteczne.

Zasadami o znaczeniu kluczowym dla gospodarki w kontekście osiągnięcia konkurencyjności zdaniem W. Euckena są: system cen właściwy dla wolnej konkurencji i prawidłowo spełniający funkcje pomiaru, rzadkości dóbr, otwartych rynków, swobody zawierania umów, stabilności pieniądza, stabilności polityki gospodarczej oraz odpowiedzialności jednostki za szkody wyrządzone innym. Poszczególne elementy systemu mieszanego oddziałują, sprawiając warunki lepszego przepływu towarów, usług i czynników produkcji, mając tym samym pozytywny wpływ na przedsiębiorczość w zakresie usług. Konkurencja według

⁴⁶ Usługami komercyjnymi według Międzynarodowego Funduszu Walutowego i Światowej Organizacji Handlu są: transport, podróże, usługi łączności, budowlane, ubezpieczeniowe, finansowe, informatyczne i informacyjne, patenty i opłaty licencyjne, inne usługi dla biznesu, usługi osobiste i w sferze kultury.

A. Müllera-Armacka zmusza przedsiębiorstwa do zaspokajania potrzeb konsumentów zgodnie z ich oczekiwaniami, a gdy informacja lub rynek, jak zauważa J. Stiglitz, są niekompletne, alokacja na rynku konkurencyjnym nie spełnia założeń efektywności w sensie Pareto [Skąpska, 2015].

16.1.5. Wysoki poziom ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego (aspekt gospodarczy)

„Charakterystyczna dla współczesnego świata zmienność i «naruszona równowaga» zmusza do poszukiwania nowych, przyszłościowych koncepcji teoretycznych i rozwiązań w kształtowaniu modelu ustroju gospodarczego, ukierunkowanych na symbiozę postępu ekonomicznego, społecznego i ekologicznego” [Mączyńska, 2013, s. 75]. Harmonizacja społeczno-ekonomiczna (+ekologiczna) jest możliwa do osiągnięcia dzięki racjonalności gospodarowania, która polega na świadomym, zaplanowanym działaniu gospodarczym. W odniesieniu do usług może być rozumiana jako przywrócenie równowagi na rynku usług – odpowiednim dostosowaniu podaży do popytu. Harmonizacja może także polegać na przekształceniu reguł tworzących nowy porządek, ład chroniący wartości i sprzyjający tworzeniu korzystnych warunków społecznych, ekonomicznych i naturalnych (ekologicznych).

16.2. Społeczna Gospodarka Rynkowa i usługi w kontekście społecznym

Powołując się, jak wcześniej, na dokument polski i źródło europejskie, do zasad o charakterze społecznym można zaliczyć przede wszystkim:

- pełne zatrudnienie (aspekt społeczny) i postęp społeczny,
- solidarność, dialog i współpracę partnerów społecznych,
- wysoki poziom ochrony i poprawy środowiska naturalnego (aspekt społeczny).

16.2.1. Pełne zatrudnienie (aspekt społeczny) i postęp społeczny

Obok usług materialnych – rzeczowych, świadczonych do celów produkcyjnych, w większości do celów konsumpcji indywidualnej wyróżnia się usługi niematerialne (społeczne) – świadczone dla celów konsumpcji zbiorowej ogólnospołecznej. Usługi skategoryzowano także z uwagi na stopień zaangażowania

czynnika ludzkiego. Na podstawie wyników badań [Skąpska, 2019a] podzielono je na grupy: 1) usługi z wysokim zaangażowaniem, tzn. wysokim stopniem relacji bezpośredniej usługodawcy z usługobiorcą, 2) usługi ze średnim zaangażowaniem oraz 3) usługi z niskim zaangażowaniem (tabela 16.3).

Tabela 16.3. Podział usług ze względu na ich charakter społeczny

Usługi niematerialne (społeczne)	Usługi o różnym stopniu zaangażowania czynnika ludzkiego		
	wysokim	średnim	niskim
edukacja	edukacja	handlowe	budowlane
ochrona zdrowia	konsultacyjne	informacyjne i informatyczne	finansowe
opieka społeczna	medyczne	reklamowe	serwisowe
pośrednictwo finansowe	turystyczne		wydobywczo-handlowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Skąpska [2019a].

W pierwszej wymienionej grupie usług znalazły się: usługi edukacyjne, w ramach których uwzględniono szkolenia zawodowe, kursy; usługi konsultingowe, obejmujące doradztwo podatkowe, rachunkowe, audytoryjne, następnie – usługi medyczne, tj. prywatne gabinety specjalistyczne, w tym: stomatologiczne oraz turystyczne. Drugą grupę stanowiły usługi handlowe (w tym: księgarnie), informatyczne i informacyjne (w tym: logistyczne), reklamowe (reklamy w mediach prywatnych, w tym: fotografia reportażowa). Zakres trzeci dotyczył usług budowlanych (w tym: biur projektowych), finansowych (pożyczki, usługi ubezpieczeniowe), usług serwisowych oraz wydobywczo-handlowych.

Z badań E. Skąpskiej wynika też, że usługi z wysokim zaangażowaniem czynnika ludzkiego w proces powstawania usługi mają najlepsze warunki wzrostu w fazie „operacji” (wdrażania), ze średnim – w fazie alokacji (podziału środków), a z niskim – w fazie „akumulacji” (gromadzenia zasobów). Wysoki stopień zaangażowania czynnika ludzkiego pozwala więc na zaliczenie wyodrębnionych usług do najbardziej uspołecznionych, zależnych od zachowań ludzi, które z kolei „uzależnione są od ich subiektywnej percepcji rzeczywistości oraz poziomu wiedzy i norm. W tej sytuacji zbiór reguł obejmujący postępowanie jednostek i organizacji ogranicza niepewność, zapewnia regularność ich działań, a ponadto wnosi ład do gospodarki, która jest miejscem świadczenia usług” [Skąpska, 2019a, s. 197].

Z badań empirycznych wynikają również dwie istotne zasady społeczne w usługach [Skąpska, 2019a, s. 188]:

- 1) wraz ze wzrostem zaangażowania czynnika ludzkiego i empatią prokonsumencką w procesie świadczenia usług wzrasta racjonalność społeczna,
- 2) wraz ze wzrostem wiedzy łączonej z kwalifikacjami maleje prawdopodobieństwo działania niemającego ekonomicznego uzasadnienia pod warunkiem zrezygnowania z nadmiaru na rzecz umiaru, kierowanie się strategią wystarczalności (zmiana postępowania na bardziej odpowiedzialne społecznie, etycznie).

Jak zauważa M. Miszewski [2021c, s. 114] z rynkiem pracy wiąże się polityka usług publicznych (tabela 16.4). W trakcie pandemii COVID-19 zapotrzebowanie na usługi ochrony zdrowia wzrosło, co wiąże się z koniecznością rozbudowania systemu profilaktyki zdrowotnej, obejmującej zarówno działania bezpośrednie – utrzymywanie odpowiedniego poziomu higieny i ochrony przed zakażeniami, jak i powszechną edukacją.

Tabela 16.4. Znaczenie SGR w usługach społecznych

Usługi	Zasady	Wynik operacyjny
społeczne (publiczne)	nakierowanie na bezpieczeństwo społeczne	alokacja zasobów, zapewnienie zaspokojenia podstawowych potrzeb
	ochrona usługodawców	ustalenie płac minimalnych

Źródło: opracowanie własne.

Dzięki zastosowaniu idei SGR w sektorze usług publicznych następuje nakierowanie na bezpieczeństwo społeczne (alokacja zasobów, zapewnienie zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństwa), również w zakresie: usług administracji publicznej, bezpieczeństwa narodowego, ochrony zdrowia i opieki społecznej, ochrona usługodawców (ustalenie płac minimalnych). Ingerencja państwa w działalność podmiotów gospodarujących powinna opierać się na racjonalności (przemysłane środki), ukierunkowanej na zaspokojenie kluczowych potrzeb społecznych w zakresie usług. Zgodnie z Traktatem o Unii Europejskiej usługi społeczne należą do usług niepodlegających regulacjom obok m.in. usług o charakterze niekomercyjnym świadczonym w interesie ogólnym, usług dotyczących sieci łączności elektrycznej oraz urządzeń i usług towarzyszących, usług w zakresie transportu, usług zdrowotnych, audiowizualnych czy ochrony osobistej [Skąpska, 2015].

16.2.2. Solidarność, dialog i współpraca partnerów społecznych

Zasada solidarności⁴⁷ stanowi autonomiczną normę naturalno-prawną, regulującą stosunki społeczne w kierunku realizacji dobra wspólnego i rozwoju osoby ludzkiej. Wpływa ona na personalistyczny i humanistyczny porządek społeczny. Wyraża się przez: wzajemne wspieranie się, współdziałanie, współodpowiedzialność, zgodność z kimś w poglądach, dążeniach, postępowaniu, jednomyślność [Kalinowski, 2004]. Idea solidarności łącznie z dialogiem i współpracą partnerów społecznych narzuca obowiązek współdziałania stron. Jest to bowiem – jak wyjaśnia Trybunał Konstytucyjny – koncepcja równowagi interesów uczestników rynku i zarazem poszanowania ich autonomii, tworząc konstytucyjną gwarancję negocjacyjnego sposobu rozstrzygania spraw spornych, umożliwiającą przezwyciężanie napięć i konfliktów w procesie gospodarowania [Sienkiewicz, 2015].

Polacy wyrażają chęć solidarności społecznej, jednak nie przekłada się to na ich szeroko pojętą działalność. Podejmują aktywność społeczną prawie wyłącznie w ramach organizacji działających na rzecz szkolnictwa i oświaty typu: fundusze, stowarzyszenia młodzieżowe, np. harcerstwo, kluby młodzieżowe, ale to tylko niecałe 5% [Skąpska, 2018, s. 226]. Najnowsze dane CBOS dostarczają informacji o nieco większym, ale nadal niewystarczającym zaangażowaniu w sprawy społeczne. Niespełna dwie trzecie dorosłych Polaków (57%) nie działa w żadnej organizacji o charakterze obywatelskim. Prawie co piąta osoba (18%) deklaruje, że poświęca swój wolny czas na działalność społeczną w jednej tego typu organizacji, co jedenasta (9%) działa w dwóch organizacjach, zaś co szósty badany (16%) – w trzech lub więcej. Polacy najczęściej poświęcają swój czas, podobnie jak w ubiegłych latach, na pracę społeczną w ramach organizacji charytatywnych. Największy odsetek obserwuje się wśród pomagających dzieciom (15%), ale także dorosłym, w tym chorym, niepełnosprawnym, starym, ubogim i bezdomnym (11,2%). Co dziesiąty badany (10,8%) działa aktywnie na rzecz komitetu rodzicielskiego, rady rodziców, fundacji szkolnej lub uczelnianej bądź też innej organizacji działającej na rzecz szkolnictwa i oświaty [CBOS, 2020].

⁴⁷ Termin „solidarność” z łac. *solidus* – trwały, zwarty, oznacza: 1) poczucie wspólnoty i współodpowiedzialności wynikające ze zgodności poglądów oraz dążeń; 2) odpowiedzialność zbiorową i indywidualną określonej grupy osób za całość wspólnego zobowiązania [Słownik języka polskiego, 2022].

16.2.3. Wysoki poziom ochrony i poprawy środowiska naturalnego (aspekt społeczny)

Aktualnie realizacja celu ochrony i poprawy środowiska naturalnego wiąże się z Europejskim Zielonym Ładem – strategią rozwoju z perspektywą do 2050 roku. Stanowi tym samym wykładnię (interpretację) wyzwań przedsiębiorców, administracji publicznej i ekologów w zakresie transportu, ochrony zdrowia, energetyki. „Zmiana klimatyczna jest najważniejszym wyzwaniem naszych czasów. Jest to również okazja do zbudowania nowego modelu gospodarczego” [KE, 2022] i pomysł na wyjście z pandemii COVID-19.

Podsumowanie

Celem podjętych rozważań było przeanalizowanie dotychczasowych badań teoretyczno-empirycznych odzwierciedlających powiązania usług z regułami społecznej gospodarki rynkowej. Problematyka znalazła uzasadnienie i wymaga kontynuacji w celu uzyskania odpowiedzi na pytania za pomocą metody eksperckiej wśród profesjonalistów (menedżerów) z sektora usług rynkowych. Zaleca się, aby dotyczyły one: interpretacji terminu „społeczna gospodarka rynkowa”, reguł tworzących koncepcję SGR, identyfikacji zasad najtrudniejszych do wdrożenia w działalności usługowej, czynników utrudniających i ułatwiających ich respektowanie, użyteczności i aktualności tego modelu w usługowej praktyce gospodarczej. Koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej w warunkach megatrendów (globalizacji, serwicyzacji, pandemii) może mieć znaczenie tylko pod warunkiem właściwej interpretacji jej założeń i odpowiedniego ich wdrażania do życia gospodarczego, w tym także do usług. Użyteczność SGR jest niedoceniana przez autorów, badaczy oraz aktorów polityki gospodarczej przez ignorowanie jej liberalnego źródła, charakteru. Ważną płaszczyznę wydobywania sensu SGR i tworzenia modelu zapewniającego racjonalne decyzje i działania oraz poprawę jakości życia w harmonizacji celów gospodarczych, społecznych i ekologicznych mogą stanowić usługi, zwłaszcza z uwagi na ich prospołeczny charakter.

*Anna Edyta Jurczuk**, *Piotr Pysz***

SPÓŁECZNA GOSPODARKA RYNKOWA – SYSTEMATYCZNY PRZEGLĄD LITERATURY

Wprowadzenie

Koncepcja społecznej gospodarki rynkowej (SGR) coraz częściej stanowi przedmiot badań. Z jednej strony można zaobserwować systematyczny wzrost liczby publikacji bezpośrednio i pośrednio odnoszących się do koncepcji społecznej gospodarki rynkowej, ale jednocześnie publikacje te cieszą się umiarkowanym zainteresowaniem badaczy i najwyższy wskaźnik ich cytowalności wynosi jedynie 22. Na podstawie przeprowadzonych badań bibliometrycznych można wskazać na dwa momenty przełomowe w aktywności badaczy w zakresie ilości publikowanych wyników badań nad SGR. Pierwszy skok przypada na lata światowego kryzysu finansowo-gospodarczego okresu 2007/2009. Następny jeszcze szybszy wzrost to lata 2017–2019/2020, czyli lata preludium do obecnej ogólnoświatowej pandemii i kolejnego światowego kryzysu społeczno-gospodarczego. Z drugiej strony szczegółowa analiza literatury z zakresu społecznej gospodarki rynkowej pozwala wnioskować, że jest to koncepcja borykająca się z pewnymi problemami. Pojawiające się w literaturze przedmiotu interpretacje koncepcji społecznej gospodarki rynkowej wskazują, że dotychczas nie jest to precyzyjnie określony system teoretyczny, a jest jedynie zbiorem pewnych idei społeczno-politycznych oraz ogólnych zasad polityki gospodarczej, które mają zapewnić społeczeństwu wolność jednostki i sprawiedliwość społeczną. Ponadto koncepcja społecznej gospodarki rynkowej podobnie jak inne teorie ekonomiczne

* Dr hab. Piotr Pysz, prof. WSiFZ – Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku, Hochschule für Wirtschaft und Technik in Vechta, Diepholz; e-mail: pyszpiotr@googlemail.com; ORCID: 0000-0003-4390-9882.

** Dr Anna Edyta Jurczuk – Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Ekonomii i Finansów; e-mail: a.jurczuk@uwb.edu.pl; ORCID: 0000-0002-6467-4747.

powstałe kilkadziesiąt lat temu, wymaga dostosowania założeń i istoty teorii do dynamicznych zmian uwarunkowań społeczno-gospodarczych i wyzwań w sferze otoczenia instytucjonalnego we współczesnym świecie. W efekcie obecny stan i perspektywy SGR powinny być wynikiem ewolucji instytucji gospodarczych i społeczno-kulturowych, ram politycznych, decyzji politycznych zarówno na poziomie UE, jak i poszczególnych krajów. Niestety, zróżnicowany charakter uwarunkowań narodowych wyprzedzania reguł współczesnego modelu SGR, niejednoznaczność słowa „społeczna” i ograniczony zakres badań ilościowych sugerują, że mogą być poważne problemy z wypracowaniem uniwersalnego modelu społecznej gospodarki rynkowej realizującego główne cele w postaci wolności gospodarczej i sprawiedliwości społecznej we wszystkich krajach UE.

17.1. Problemy SGR

Mimo ostrej krytyki ze strony anglosaskich i polskich neoliberalistów koncepcja społecznej gospodarki rynkowej (SGR) coraz częściej stanowi przedmiot badań, czego potwierdzeniem może być systematyczny wzrost liczby publikacji poruszających temat SGR. Na podstawie przeprowadzonych badań bibliometrycznych można wskazać na dwa momenty przełomowe w aktywności badaczy w zakresie ilości upowszechnianych wyników badań nad SGR. Pierwszy skok przypada na lata światowego kryzysu finansowo-gospodarczego okresu 2007/2009. Następny jeszcze szybszy wzrost to lata 2017–2019/2020, czyli lata swoistego preludium do obecnej ogólnoświatowej pandemii i kolejnego aktualnego światowego kryzysu społeczno-gospodarczego [szerzej: Jurczuk, Pysz, 2021].

Dostrzegany w literaturze przedmiotu wzrost zainteresowania koncepcją SGR, z jednej strony pozwala wnioskować, że badacze poszukują i dostrzegają w tej koncepcji wytycznych do wyznaczania ram ustrojowych adekwatnych do problemów współczesnych gospodarek i społeczeństw. Jednak z drugiej strony prowadzone badania unaocznily problemy, z jakimi boryka się koncepcja SGR.

Jednym z głównych problemów koncepcji SGR jest, podobnie jak w przypadku innych teorii ekonomicznych powstałych kilkadziesiąt lat temu, konieczność dostosowywania założeń i istoty teorii do dynamicznych zmian uwarunkowań społeczno-gospodarczych i wyzwań w sferze otoczenia instytucjonalnego we współczesnym świecie. Długoletnia tradycja paradygmatu SGR opracowanego w wymiarze teoretycznym przez Euckena w latach 30. i 40. XX wieku

i wykorzystanego w polityce powojennej Niemiec Zachodnich przez Ludwiga Erharda wymaga obecnie modyfikacji i dostosowania chociażby do wyzwań wynikających z procesów integracyjnych, konieczności poszanowania praw i godności człowieka, stanu środowiska naturalnego i problemu wyczerpywania się zasobów nieodnawialnych czy zdrowia publicznego.

Koncepcja SGR boryka się również z problemem ogromnej pojemności treściowej pojęcia SGR, a przede wszystkim terminu „społeczna”, który bardzo często tłumaczony jest jako „socjalna” i któremu można przypisywać bardzo różne treści. Słabość tę dostrzegał sympatyzujący z niemieckimi zwolennikami modelu SGR Friedrich August von Hayek. Jego zdaniem SGR jest „Kautschukwort”, czyli słowem jak kauczuk, które może pomieścić bardzo różnorodne treści, także sprzeczne z istotą gospodarki rynkowej [Hayek, 1957, s. 72 i nast.]. Dlatego tak ważne jest oddzielenie koncepcji SGR zarówno od klasycznego liberalizmu, jak i idei socjalizmu.

Kolejnym problemem koncepcji SGR jest stosunkowo ograniczony zakres rozpropagowania istotnej dla SGR kategorii ładu społeczno-gospodarczego. O ile terminy „porządek” i „ład” są istotne dla niemieckojęzycznych ekonomistów odwołujących się do tradycji niemieckiej szkoły historycznej i ordoliberalnej koncepcji ładu, to niestety terminy te w ograniczonym stopniu są spopularyzowane wśród naukowców odwołujących się do tradycji ekonomii anglosaskiej. Potwierdzeniem tego wniosku są m.in. wyniki badań bibliometrycznych, z których wyraźnie wynika, że o ile sama kategoria SGR jest stosunkowo popularnym hasłem wykorzystywanym w badaniach na całym świecie, tj. na dzień 20.09.2021 roku w bazie Web of Science dostępnych było 450 publikacji i trend zmiany tej liczby jest rosnący, to niestety wśród tych publikacji tylko 77 jednocześnie odwoływało się do haseł: SGR i ład, porządek. Podobna zależność ma miejsce w przypadku publikacji indeksowanych w bazie Scopus, tj. wszystkich publikacji z hasłem SGR jest 413, ale publikacji jednocześnie odwołujących się do haseł SGR i order już tylko 64. Na uwagę zasługuje o wiele częstsze posługiwanie się kategorią ładu w publikacjach na temat SGR indeksowanych w polskiej bazie BazEkon. Na przestrzeni lat 1991–2021 wśród 169 publikacji odwołujących się do kategorii SGR, aż 68 jednocześnie odwoływało się do kategorii „ładu”, co potwierdza, że publikacje powstające w krajach o tradycji ekonomii neoklasycznej w relatywnie mniejszym stopniu posługują się kategorią ładu [szerzej: Jurczuk, Pysz, 2021].

Idea społecznej gospodarki rynkowej nie doczekała się również dokładnych i cyklicznych badań empirycznych o charakterze ilościowym, co w pewnym

stopniu może być efektem krytyki zbytnej matematyzacji analizy ekonomicznej formułowanej w ramach tzw. heterodoksyjnej ekonomii. Oczywiście można mieć zastrzeżenia do prób mierzenia wszystkiego i prób ujmowania wszystkiego w modele i zależności statystyczne – co widać zwłaszcza teraz, kiedy coraz częściej formułowane są zarzuty zmatematyzowania modeli neoklasycznych, które przez to oderwały się od rzeczywistości. Według Krugmana „...ekonomia zeszała na manowce, ponieważ ekonomiści wybrali źle rozumiane piękno formalnych modeli, zamiast poświęcić się poszukiwaniu prawdy” [Krugman, 2009]. Tezy Krugmana zostały poparte przez liczne grono ekonomistów, a jego petycję, w której postuluje „odnowienie” ekonomii poprzez przyjęcie w analizie bardziej realistycznych założeń i odejście od formalizmu podpisało blisko 2500 osób z całego świata, a wśród nich są m.in. David North, Masahiko Aoki oraz Mark Blaug [Hardt, 2009, s. 170].

Liczne zastrzeżenia pod adresem badań ilościowych w teorii ekonomii nie zwalniają z obowiązku rozwijania praktycznego wymiaru koncepcji SGR, co wymaga uzupełniania badań jakościowych badaniami ilościowymi. Niestety, zakres badań ilościowych nad kategorią SGR jest wyraźnie ograniczony. Próby ilościowego określenia stopnia realizacji założeń SGR przedstawiają nieliczne badania, w tym prowadzone przez Helfera [2015], Van Suntuma, Gundela, Lurwega i Oelgemöllera [2012a; 2012b], Shupe’a [2012; 2013], Davidescu [2017, s. 227–240] oraz Pysza, Grabską i Moszyńskiego [2014]. Przyczyną relatywnie małej popularności badań ilościowych na gruncie teorii SGR należy upatrywać przede wszystkim w problemach konceptualizacji kategorii SGR, która nie jest dotychczas precyzyjnie określonym systemem teoretycznym, a jest jedynie zbiorem pewnych idei społeczno-politycznych oraz ogólnych zasad polityki gospodarczej, które mają zapewnić społeczeństwu wolność jednostki i sprawiedliwość społeczną.

Powyższe uwagi pod adresem SGR z jednej strony, a z drugiej rosnące w literaturze ekonomicznej i społeczno-politycznej zainteresowanie SGR jako antidotum na pogłębiający się wysoce kompleksowy, totalny kryzys współczesnego kapitalizmu uzasadniają konieczność prowadzenia dalszych badań nad kategorią SGR. W odpowiedzi na zapisy w oficjalnych dokumentach (nawet o charakterze konstytucyjnym) czy innych deklaracjach wagi państwowej podnoszących konieczność zastosowania w polityce społeczno-gospodarczej rozwiązań (metod i narzędzi) podobnych lub zbliżonych do koncepcji SGR, zasadne jest prowadzenie badań zmierzających do operacjonalizacji koncepcji SGR oraz wyznaczających kierunki dla przyszłych badań nad SGR. Dlatego niniejszy rozdział stanowi próbę syntezy

dotychczasowej aktywności naukowej badaczy w zakresie SGR. Celem niniejszego opracowania jest zidentyfikowanie kierunków badawczych nad SGR. Do poszukiwań obszarów badawczych wykorzystano metodykę systematycznego przeglądu literatury. Przeanalizowano publikacje z lat 1957–2021 zamieszczone w wybranych, w sposób celowy, bazach pełnotekstowych anglo- i polskojęzycznych.

17.2. Systematyczny przegląd literatury

W celu identyfikacji stanu wiedzy i kierunków badań nad kategorią SGR wykorzystano metodykę badawczą, jaką jest systematyczny przegląd literatury (ang. Systematic Literature Review – SLR) – czyli realizowany według ściśle określonych etapów celowy dobór literatury. Metodyka przeglądu systematycznego pozwala nie tylko na sformalizowaną i zobiektywizowaną syntezę dotychczasowego dorobku naukowego czy też ocenę dotychczasowych badań [Columb, Lalkhen, 2005, s. 391–394], ale pozwala również prawidłowo formułować pytania badawcze, stawiać hipotezy, a następnie interpretować uzyskane rezultaty badań empirycznych [Czakon, 2011, s. 57–61].

Cała procedura systematycznego przeglądu literatury obejmuje 4 główne etapy:

- 1) wyodrębnienie baz danych oraz zbioru publikacji,
- 2) selekcję publikacji, opracowanie bazy danych,
- 3) analizę bibliometryczną, analizę treści,
- 4) weryfikację przydatności uzyskanych wyników do dalszych badań.

Na pierwszym etapie badań wybrano dwie międzynarodowe bazy danych: ISI Web of Science oraz Scopus.

Tabela 17.1. Selekcja publikacji w ramach systematycznego przeglądu literatury na temat SGR

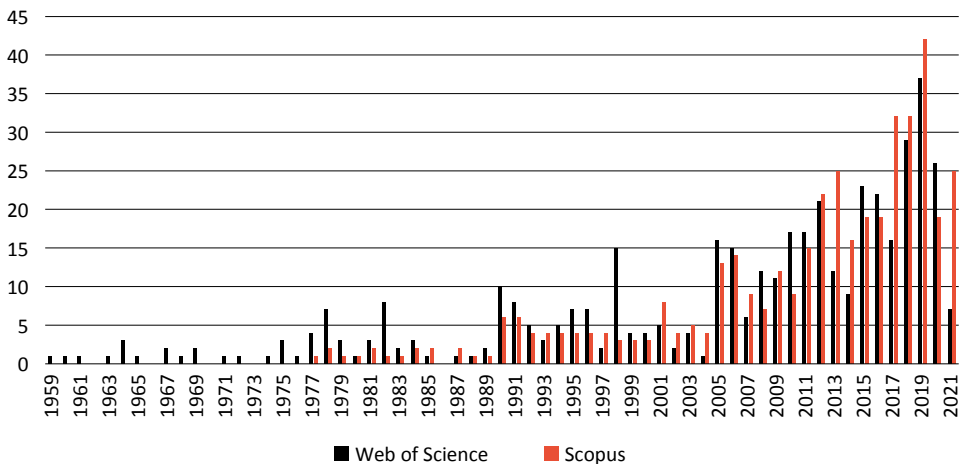
Eksploracja	Scopus	Web of Science
Łączna liczba publikacji naukowych z hasłem SGR w tekście	2163	450
SGR: tytuł lub abstrakt, lub słowa kluczowe	413	434
SGR: tytuł i abstrakt, i słowa kluczowe	34	37
Obszar: ekonomia, nauki polityczne	27	21
Po usunięciu publikacji dublujących się	37	

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

We wstępnej fazie badań wyszukaniu poddano publikacje naukowe, które zawierały w swoim tekście wyrażenie „social market economy”. W rezultacie przeszukiwania tychże baz uzyskano łącznie ponad 2600 publikacji. Następnie baza tych artykułów została zawężona do artykułów, w których i tytułach i abstraktach i słowach kluczowych pojawia się hasło SME oraz do obszaru nauk ekonomicznych i nauk politycznych oraz po usunięciu publikacji dublujących się w angielskojęzycznych bazach liczba publikacji zmalała do 37.

Analiza szeregów czasowych pokazująca liczbę publikacji odwołujących się do kategorii SGR w wybranych bazach naukowych pozwala wnioskować o coraz większej popularności tej tematyki. W bazie WoS na przestrzeni lat 1959–2021 dostępnych jest 434 publikacji, a w bazie Scopus dostępnych jest 413 publikacji, które używają hasła SGR albo w tytule, albo w abstrakcie, albo w słowach kluczowych.

Wykres 17.1. Liczba publikacji w bazach WoS i Scopus w latach 1959–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, lub abstrakcie, lub słowach kluczowych artykułu

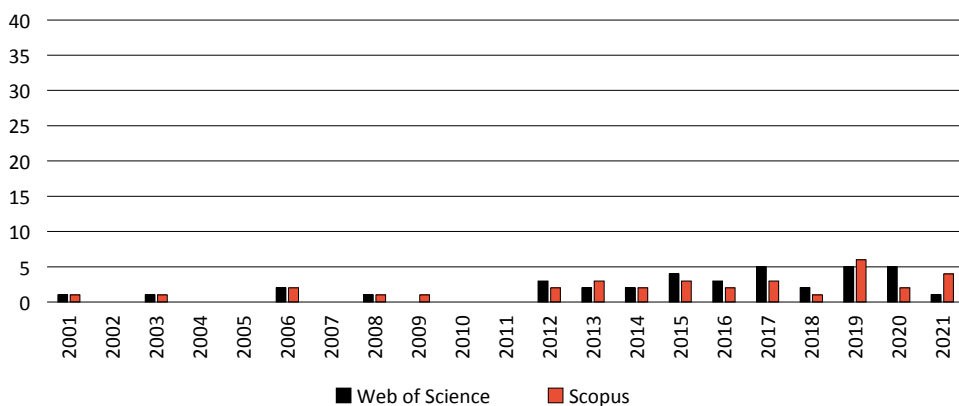
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

Z danych na wykresie 14.1 wynika wyraźny wzrost zainteresowania problematyką społecznej gospodarki rynkowej od początku lat 90., kiedy to po raz pierwszy pojawia się dwucyfrowa liczba publikacji. Zdecydowana większość publikacji w tym czasie, dotyczyła procesów integracyjnych w Europie, a także reform i terapii szokowych w przejściowych gospodarkach Europy oraz warunków

instytucjonalnych dla wzrostu gospodarczego Europy. Autorzy tych publikacji pochodzili przede wszystkim z Niemiec.

Kolejnym momentem przełomowym dla tych publikacji były lata 2010–2012, w których liczba publikacji w wybranych bazach zwiększyła się odpowiednio z 24 do 45 i które odnosiły się do relacji: prawo a społeczna gospodarka rynkowa, do tematyki silnego państwa, kwestii kryzysu finansowego, zmian instytucjonalnych.

Wykres 17.2. Liczba publikacji w bazach WoS i Scopus w latach 2001–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych artykułu

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

Publikacji, które uczyniły SGR głównym przedmiotem analizy w bazie WoS dostępnych jest 37, a w bazie Scopus 34. To co zwraca uwagę, to stosunkowo niewielka liczba publikacji stricte na temat SGR oraz ich stosunkowo niedawna data publikacji oraz ich istotniejszy wzrost w ostatnich trzech latach.

Zgodnie z metodyką systematycznego przeglądu literatury, w dalszej kolejności, przeprowadzono analizę cytowań, którą można wykorzystać do oceny wpływu poszczególnych publikacji na dalsze badania i rozważania naukowe.

W grupie artykułów, w których termin SGR pojawia się albo w tytule albo w streszczeniu, albo w słowach kluczowych, w obydwu bazach najbardziej popularną publikacją jest *The asymmetry of European integration, or why the EU cannot be a social market economy* autorstwa Fritza W. Scharpfa opublikowany w czasopiśmie „Socio-Economic Review”, który w bazie WoS został zacytowany 238 razy, zaś w bazie Scopus 260 razy. Artykuł ten podnosi bardzo ważną kwestię

Tabela 17.2. Ranking cytawalności artykułów indeksowanych w bazie WoS oraz Scopus w latach 1959–2020 na bazie wyszukiwania według słów „social market economy” zawartych w tytule, lub abstrakcie, lub słowach kluczowych publikacji

Rok	Tytuł	Autor	Liczba cytowań	
			(WoS)	(Scopus)
2010	The asymmetry of European integration, or why the EU cannot be a ‘social market economy’	Scharpf F.W.	238	260
2000	Wage inequality and varieties of capitalism	Rueda D., Pontusson J.	207	248
1999	Constructing Europe? The evolution of French, British and German nation state identities	Marcussen M., Risse T., Engelmann-Martin D., Knopf H.J., Roscher K.	126	183
2012	Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism	Bonefeld W.	115	144
2008	The court of justice and the social market economy: the emergence of an ideal and the conditions for its realization	Azoulai L.	54	67

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

trudności w uzyskaniu równowagi na płaszczyźnie unijnego prawa stanowionego między interesami europejskimi i krajowymi. Według autora warunkiem uzyskania takiej równowagi jest wrażliwość unijnego prawa stanowionego na specyficzne warunki społeczno-kulturowe, polityczno-gospodarcze i normatywne w poszczególnych państwach członkowskich, a nadrzędność prawa europejskiego i monopol Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości na interpretację i stanowienie prawa powinny być ograniczone koniecznością poszanowania tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich. W ocenie autora spełnienie tego warunku jest niemożliwe, co w efekcie może blokować powstanie europejskiej SGR, a społeczne gospodarki rynkowe na szczeblu krajowym niszczyć.

Z kolei w wykazie publikacji zawężonych do tych, w których hasło SME występuje i w tytule i abstrakcie i słowach kluczowych najbardziej popularną publikacją jest artykuł *Social Market Economy: origins, meanings and interpretations* autorstwa Goldschmidta Nilsa oraz Wohlgemutha Michaela opublikowany w 2008 roku w czasopiśmie „Constitutional Political Economy” wydawane przez Springer. Jako cel artykułu przyjęto wyjaśnienie kategorii SGR, ale nie poprzez analizowanie bieżącej polityki społeczno-gospodarczej Niemiec, które jako kraj deklaruje, że są SGR, ale poprzez analizę pierwotnych idei intelektualnych SGR, jako koncepcji polityki społeczno-gospodarczej opartej na zasadach liberalnych i społecznych. Według autorów idea SGR, powstała jako wyraz sprzeciwu wobec

Tabela 17.3. Ranking cytawalności artykułów indeksowanych w bazie WoS oraz Scopus w latach 1959–2020 na bazie wyszukiwania według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych publikacji

Rok	Tytuł	Autor	Liczba cytowań	
			(WoS)	(Scopus)
2008	Social Market Economy: origins, meanings and interpretations	Goldschmidt N., Wohlgenuth M.	19	22
2006	The intellectual foundations of the social market economy Theory, policy, and implications for European integration	Ebner A.	15	18
2006	Water in the desert? The influence of Wilhelm Röpke on Ludwig Erhard and the social market economy	Mierzejewski A.	9	5
2019	Equality of Opportunity in a European Social Market Economy	Viehoff J.	5	5
2019	Rethinking the European Social Market Economy: Introduction to the Special Issue	Claassen R., Gerbrandy A., Princen S., Segers M.	7	8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

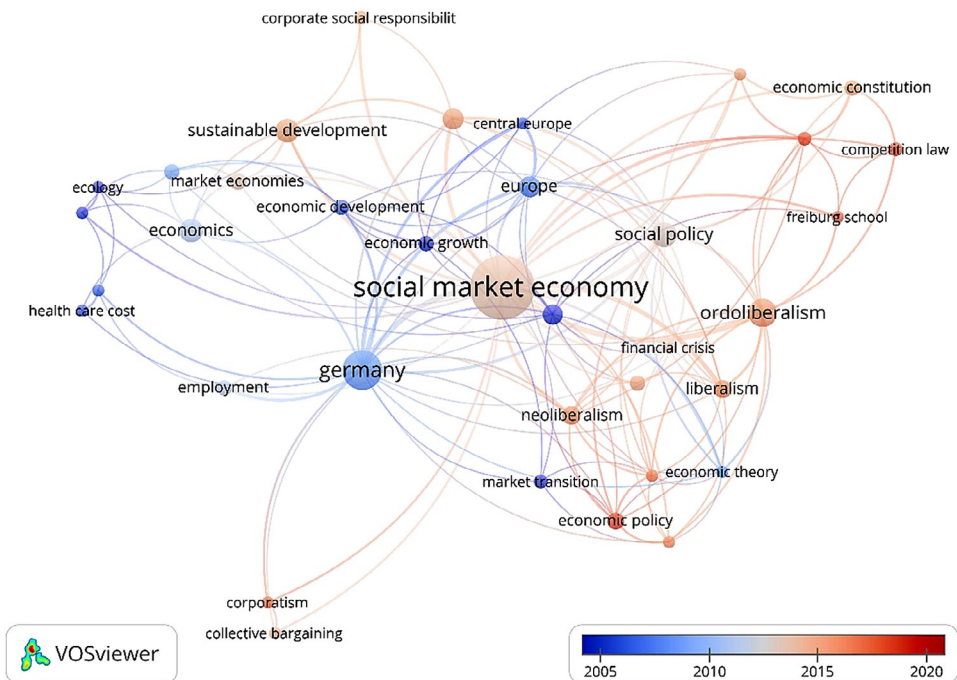
wolnego rynku pozbawionego jakiejkolwiek kontroli z jednej strony, a z drugiej jako sprzeciw wobec gospodarki komunistycznej i nazistowskiej, a początki SGR są zróżnicowane i można się ich doszukiwać nie tylko w czasie bezpośrednio powojennym, ale także we wczesnych latach 40. ubiegłego wieku, a nawet można sięgnąć do starszej debaty, która toczyła się w ramach Niemieckiej Szkoły Historycznej. Jako cel SGR autorzy wskazują regulowanie rynku, redukcję napięć społecznych i jednocześnie tworzenie dobrobytu gospodarczego, a także wzbudzanie zaufania ludzi w zdeorientowanym społeczeństwie. Z kolei jako główny problem współczesnych społecznych gospodarek rynkowych wskazują narastającą sprzeczność, zarówno w ustawodawstwie, jak i w innych regulacjach odnoszących się do sfery społecznej i gospodarczej, to znaczy panujące błędne przekonanie, że więcej sprawiedliwości społecznej oznacza mniejszą efektywność ekonomiczną (i odwrotnie). Dlatego według autorów współczesna koncepcja SGR wymaga stałej kontroli i odnowy, a wsparciem teoretycznym może być ekonomia konstytucyjna, rozwijana m.in. przez Viktora Vanberga.

Podsumowując ten etap badań, należy przyjąć, że publikacje stricte na temat SGR cieszą się umiarkowanym zainteresowaniem badaczy i najwyższy wskaźnik cytawalności wynosi jedynie 22, podczas gdy publikacje, w których analiza kategorii SGR i jej wybranych zagadnień nie jest jedynym celem naukowym cieszą

się o wiele większą popularnością i wskaźniki cytowalności w zależności od bazy przekraczają 200. Najbardziej popularne artykuły o SGR wskazują z jednej strony na trudności w opracowywaniu koncepcji europejskiej SGR, w tym trudności w uzyskaniu równowagi na płaszczyźnie reguł ładu stanowiącego między interesami europejskimi i krajowymi, a z drugiej na problem przeciwstawiania sobie wolności gospodarczej i bezpieczeństwa socjalnego. Niewielka liczba cytowań czołowych pozycji oraz daty publikacji wskazują, że tematyka SGR jest zagadnieniem wymagającym dalszej eksploracji.

W ramach kolejnego etapu badań analizie frekwencyjności poddano słowa kluczowe podawane przez poszczególnych autorów. Pozwoliło to określić główne obszary ich koncentracji. Słowa kluczowe poddano analizie ilościowej za pomocą techniki „chmury słów”. Rozmiar poszczególnych słów tworzących chmurę odzwierciedla częstotliwość ich pojawiania się w tekście.

Wykres 17.3. Analiza frekwencyjności słów kluczowych w publikacjach w bazach WoS oraz Scopus w latach 1959–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych artykułu

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

Najczęściej pojawiające się słowa kluczowe w artykułach na temat SGR to ordoliberalizm, Niemcy, polityka społeczna, trwały rozwój, Europa, Unia Europejska, neoliberalizm, liberalizm, ekonomia konstytucyjna, integracja europejska, sprawiedliwość społeczna. Zakres tych słów w połączeniu ze szczegółową analizą treści zgromadzonej bazy artykułów⁴⁸ pozwolił wskazać trzy perspektywy badawcze, wokół których toczy się dyskusja naukowa:

- 1) koncepcyjna, w ramach której autorzy analizują historyczne, teoretyczne fundamenty koncepcji SGR;
- 2) SGR a UE, w ramach której autorzy analizują przesłanki i perspektywy tworzenia społecznej gospodarki rynkowej na poziomie UE oraz zgromadzone doświadczenia praktyczne na poziomie UE;
- 3) SGR a wybrany kraj, w ramach której autorzy analizują normatywny ład instytucjonalny na poziomie wybranego kraju w kontekście wyzwań i założeń SGR.

Tabela 17.4. Obszary tematyczne publikacji z zakresu SGR

Koncepcyjne źródła SGR	Przesłanki i perspektywy tworzenia społecznej gospodarki rynkowej oraz zgromadzone doświadczenia praktyczne na poziomie UE	Normatywny ład instytucjonalny na poziomie wybranego kraju a wyzwania i założenia SGR
Inshakova A.O., Frolova E.E., Galkina M.V., Rusakova E.P. (2021)	Viehoff J. (2019)	Felice F. (2018)
Krishtaleva T.I., Gureeva E.A., Kripakova L.A., Rykova I.N., Krupnov Y.A. (2021)	Claassen, Gerbrandy, Princen (2019)	Gornostaeva Z.V., Kushnareva I.V., Sverchkova O.F. (2019)
Martino M.G. (2020)	Ebner A. (2006)	Hagemann H. (2017)
Pysz P., Jurczuk A. (2021)	Smejkal V., Saroch S. (2014)	Lissen R.S., Diaz M.T.S. (2015)
Mączyńska E., Pysz P. (2020)	Smejkal V. (2015)	
Sanchez-Lissen R., Sanz-Diaz M.T. (2020)	Sanchez-Lissen R., Sanz-Diaz M.T. (2020)	
Claassen R., Gerbrandy A., Princen S., Segers M. (2019)	Mączyńska E., Pysz P. (2020)	
Goldschmidt N., Wohlgemuth M. (2008)	Claassen R., Gerbrandy A., Princen S., Segers M. (2019)	
Mierzejewski A.C. (2006)	Krishtaleva T.I., Gureeva E.A., Kripakova L.A., Rykova I.N., Krupnov Y.A. (2021)	
Felice F. (2016)	Felice F. (2018)	
Saroch S., Smejkal V. (2016)		
Kueppers A. (2015)		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych wygenerowanych z baz Web of Science oraz Scopus, data wyszukiwania 20.09.2021 r.

⁴⁸ Do szczegółowej analizy treści zgromadzona baza 37 artykułów została ograniczona do tekstów opublikowanych w języku angielskim i polskim, co w sumie zawęziło analizowaną bazę do 20 artykułów.

W grupie artykułów koncentrujących się wokół przesłanek i perspektyw tworzenia SGR na poziomie UE, w tym na doświadczeniach praktycznych w tym zakresie autorzy z jednej strony wskazują na SGR jako najlepszy ustrój dla UE, a z drugiej podejmują próbę odpowiedzi na pytanie o możliwości opracowania syntetycznej europejskiej koncepcji polityki społeczno-gospodarczej integrującej sprawiedliwość społeczną i wolność gospodarczą, ale jednocześnie takiej koncepcji, która nie będzie stała w opozycji do koncepcji sprawiedliwości społecznej i wolności gospodarczej pojmowanej na poziomie poszczególnych krajów. Wątkiem uzupełniającym ten obszar badawczy są wskazywane przez autorów czynniki ryzyka dla koncepcji europejskiej SGR, tj.: globalizacja, innowacje, cyfryzacja – postęp technologiczny, wyzwania demograficzne, wyzwania ekologiczne.

W grupie artykułów koncepcyjnych autorzy wskazują na teoretyczne źródła SGR, w tym niemiecką szkołę historyczną, ordoliberalizm oraz Ludwiga Erharda i katolicką naukę społeczną. Innym wątkiem w ramach rozważań teoretycznych jest analiza warunków instytucjonalnych niezbędnych do zagwarantowania podstawowych zasad SGR, w tym np. równości szans na poziomie ponadnarodowym, a jednocześnie z zachowaniem autonomii narodowej, czy konstytucyjna ochrona środowiska naturalnego. Na płaszczyźnie rozważań koncepcyjnych autorzy podkreślają również, że obecny stan i perspektywy SGR są wynikiem ewolucji instytucji gospodarczych i społeczno-kulturowych, ram politycznych, decyzji politycznych zarówno na poziomie UE, jak i poszczególnych krajów, co wpisuje się w grupę artykułów wnioskujących, że tak jak w przypadku prac Müllera-Armacka współczesny model SGR wymaga wyprowadzenia reguł na podstawie historycznej analizy.

Ostatni kierunek prowadzonych badań, to analizy wybranych elementów normatywnego ładu instytucjonalnego na poziomie wybranego kraju i jego analiza w kontekście wymagań modelu SGR, np. dostosowanie systemu podatkowego w Rosji do zasad SGR, czy zgodność rewolucji energetycznej w Niemczech z teoretycznymi postulatami SGR.

Podsumowanie

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają aktualność koncepcji SGR. Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat liczba publikacji analizujących kategorię społecznej gospodarki rynkowej systematycznie rośnie. Można wskazać na dwa

momenty przełomowe w aktywności badaczy w zakresie ilości upowszechnianych wyników badań nad SGR. Pierwszy skok przypada na lata światowego kryzysu finansowo-gospodarczego lat 2007/2009. Następny jeszcze szybszy wzrost to lata 2017–2019/2020, czyli lata swoistego preludium do obecnej ogólnoświatowej pandemii i kolejnego aktualnego światowego kryzysu społeczno-gospodarczego. Jednocześnie na uwagę zasługuje kontekst prowadzonych badań nad SGR. W analizowanej bazie publikacji dominuje stosunkowo istotnie zróżnicowany zakres źródeł historycznych koncepcji SGR w połączeniu z brakiem jednoznacznej definicji SGR. W publikacjach naukowych autorzy z jednej strony ograniczają się do stwierdzenia, że jest to regulowana koncepcja holistyczna dążąca do ładu społeczno-gospodarczego integrującego z pozoru sprzeczne interesy ekonomicznej wolności i bezpieczeństwa socjalnego. Z drugiej strony autorzy wskazują, że kategoria SGR wymaga jej aktualizowania i dostosowywania do danego momentu historycznego, czyli wyprowadzania reguł współczesnego modelu SGR z warunkowań historycznych. Z kolei, w rzeczywistości współczesnego świata to co relatywnie często podkreślają badacze SGR, ma miejsce brak równowagi pomiędzy warunkami do wolności gospodarczej a sprawiedliwością społeczną, czyli podstawowymi celami SGR z jednej strony, a z drugiej podkreślają konieczność wzrostu znaczenia, priorytetyzacji celów społecznych i środowiskowych oraz uczynienie z nich fundamentu dla realizacji celów gospodarczych.

BIBLIOGRAFIA

- ADAC [2022], *Entschuldigung!* www.adac.de/verkehr/tanken-kraftstoff-antrieb/deutschla (20.10.2021).
- Ahir H., Bloom N., Furceri D. [2021], *World Uncertainty Index: Global: Simple Average* [WUIGLOBALSMPAVG], retrieved from FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis, <https://fred.stlouisfed.org/series/WUIGLOBALSMPAVG> (28.07.2021).
- Akerlof G.A. [2009], Diese Krise zeigt, dass Keynes recht hatte, *Neue Zürcher Zeitung*, nr 5/6.
- Akerlof G.A., Shiller R.J. [2021], *Zławić frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa*, PTE, Warszawa.
- Alles über die INSM*, Initiative Neue Soziale Marktwirtschaft, www.insm.de (20.10.2021).
- Apolte Th. [2022], Anleitung zur Zerstörung einer Demokratie in zehn Schritten, *Wirtschaftliche Freiheit*, 23. Februar, <http://wirtschaftlichefreiheit.de/wordpress/?=27731#more-27731> (25.02.2022).
- Arendt H. [2008], *Korzenie totalitaryzmu*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Åslund A. [2021], *What will the impact be if Nord Stream 2 is completed?* Atlantic Council, <https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2021/04/What-will-the-impact-be-if-Nord-Stream-2-is-completed-4.27.pdf> (28.09.2021).
- Auleytner J. [2021], *Unijny program kształcenia dla Europy – gdzie jest Polska?* w: Niżnik J. (red.) z udziałem Barcza J. i Truszczyńskiego J., *Polska w Europie jutra. Polityka europejska Polski w kontekście zmian międzynarodowych XXI wieku*, Polska Akademia Nauk Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus” oraz Team Europe przy wsparciu Przedstawicielstwa Komisji Europejskiej w Warszawie, Warszawa.
- Aurel M. [2005], *Der Weg zu sich selbst*, Anaconda Verlag, Köln.
- Balassa B. [1961], *The Theory of Economic Integration*, George Allen & Unwin, London.
- Bartkowiak W. [2022], Czy Wołodimir Złański jest jutronautą? *Gazeta Wyborcza*, 26 marca.
- Bastiat F. [1884/1995], *The State, 1848*, in: Bastiat F. [1884], *Selected Essays on Political Economy*, translated by Seymour Cain, edited by George B. de Huszar, Irvington-on-Hudson: Foundation for Economic Education, S. 140–151.
- Beck U., Grande E. [2004], *Das kosmopolitische Europa*, Suhrkamp, Berlin.
- Belkin P., Ratner M., Welt C. [2021], *Russia's Nord Stream 2 Natural Gas Pipeline to Germany Halted*, New sanctions on 23 Russian actors reported in Congressional Research Service, August 24, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11138/15> (25.03.2022).
- Belkin P., Ratner M., Welt C. [2022], *Russia's Nord Stream 2 Natural Gas Pipeline to Germany Halted*, Congressional Research Service, updated March 10, <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF11138> (3.04.2022).

- Bennis W., Nanus B. [1985], *Leaders: The strategies for taking charge*, Harper & Row, New York.
- Berghahn V., Young B. [2013], On German Ordoliberalism' and the Continuing Importance of the Ideas of Ordoliberalism to Understand Germany's (Contested) Role in Resolving the Eurozone Crisis, *New Political Economy*, vol. 18(5), October DOI:10.1080/13563467.2013.736959.
- BGK [2022], *Obligacje na rzecz Funduszu Przeciwdziałania COVID-19*, Bank Gospodarstwa Krajowego, <https://www.bgk.pl/dla-klienta/relacje-inwestorskie/emisje-obligacji-bgk/obligacje-na-rzecz-funduszu-przeciwdzialania-covid-19/#c14638> (5.04.2022).
- BGK. Lista obligacji, <https://www.bgk.pl/dla-klienta/relacje-inwestorskie/emisje-obligacji-bgk/obligacje-na-rzecz-funduszu-przeciwdzialania-covid-19/#c14640> (14.04.2022).
- Black D. [1948], On the Rationale of Group Decision-making, *Journal of Political Economy*, vol. 56(1), S. 23–34.
- BMWi – Bundesministerium für Wirtschaft und Klimaschutz [2020], *Rahmenbedingungen und Anreize für Elektrofahrzeuge und Ladeinfrastruktur*, <https://www.bmw.de/Redaktion/DE/Artikel/Industrie/rahmenbedingungen-und-anreize-fuer-elektrofahrzeuge.html> (11.12.2021).
- Bochenek M. [2020], O nieporozumieniach wokół nazwy i istoty niemieckiego modelu gospodarczego, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, vol. 61(1).
- Boettke P.J., Coyne C.J., Leeson P.T. [2007], Saving government failure theory from itself: recasting political economy from an Austrian perspective, *Constitutional Political Economy*, vol. 18(2), S. 127–143.
- Bonfeld W. [2012a], German Neoliberalism and the Idea of a Social Market Economy: Free Economy and the Strong State, *Journal of Social Sciences*, s. 139–171.
- Bonfeld W. [2012b], Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism, *New Political Economy*, vol. 17(5).
- Bonfeld W. [2015], Crisis, Free Economy and Strong State: On Ordoliberalism, *European Review of International Studies*, vol. 2(3), s. 5–14.
- Borchard M., Tischner W. [2018], *Soziale Marktwirtschaft. Eine Quellensammlung zu ausgewählten Begriffen aus den Programmen der Christlich-Demokratischen Union Deutschlands*, Hg. von der Konrad-Adenauer-Stiftung, Berlin.
- Böhm F. [1937], *Ordnung der Wirtschaft*, Kohlhammer, Berlin.
- Braudel F. [1971], *Historia i trwanie*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Braudel F. [2006], *Gramatyka cywilizacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Buchanan J.M. [1954], Social Choice, Democracy, and Free Markets, *Journal of Political Economy*, vol. 62(2), S. 114–123.
- Buchanan J.M., Tullock G. [1962], *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Bugdol M., Stańczyk I. [2021], *Zielone zarządzanie ludźmi*, Difin, Warszawa.
- Butler E. [2012], *Public Choice: A primer*, Adam Smith Institute, London.
- Butler E. [2015], *Classical Liberalism: A primer*, Institute of Economic Affairs, London.
- Calaprice A. [2014], *Einstein w cytatach pełne wydanie*, Poltext, Warszawa.
- Caplan B. [2006], *The Myth of the Rational Voter. Why Democracies Choose Bad Policies*, Princeton University Press, Princeton, Oxford.

- CBOS [2020], *Aktywność Polaków w organizacjach obywatelskich*, Komunikat z badań nr 37, www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_037_20.pdf (2.02.2022).
- Chmielnicki P., Paśnik J. [2018], *Rozpoznanie treści instytucji jako warunek sine qua non oceny ich skutków*, w: Ząbkowicz A., Miszewski M., Chmielnicki P., Czech S. (red.), *Zrozumieć kapitalizm*, Humanitas – Forum Myśli Instytucjonalnej, Sosnowiec-Kraków.
- Collection: Nord Stream 2 Pipeline Project in the Russian Nature Reserve “Kurgalsky” [2021], August, <https://media.greenpeace.org/collection/27MZIFJJWWLLP> (23.09.2021).
- Columb M.O., Lalkhen A.G. [2005], Systematic reviews & metaanalyses, *Current Anaesthesia & Critical Care*, vol. 16(6).
- Commons J.R. [1931], Institutional Economics, *American Economic Review*, vol. 21(4).
- Cornot-Gandolphe S. [2002], *Natural Gas Supply and Demand*, OECD/IEA, Paris.
- Cykl webinarów „Taka wiedza to skarb” [2022], <https://wiedzatoskarb.wp.pl/artukul/obejrzuj-webinar-eko-elektro-czy-virtual-trendy-w-inwestowaniu-inwestowanie-w-trendy-i-poznaj-odpowiedzi-na-pytania> (20.02.2022).
- Czakon W. [2011], Metodyka systematycznego przeglądu literatury, *Przegląd Organizacji*, nr 3.
- Davidescu A.A. [2017], Measuring the social market economy. A composite index approach for EU countries, *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, vol. 11(1).
- Deutsche Bundesbank [2022], *Deutsche Staatsschulden steigen 2021 um 162 Milliarden Euro auf 2,48 Billionen Euro, Schuldenquote von 68,7 auf 69,3 Prozent*, <https://www.bundesbank.de/de/presse/presenotizen/deutsche-staatsschulden-888502> (29.03.2022; 31.03.2022).
- Downs A. [1957], *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Row, New York.
- DW interview with Medvedew [2022], July 23, <https://www.youtube.com/watch?v=DEFkoczWLOfE> (25.09.2021).
- Dyrektywa [2006] 2006/123/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dn. 12.12.2006 z p. zm. dotycząca usług na rynku wewnętrznym (DzUrz UE, L376/36 PL), eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF (3.02.2022).
- Dzionek-Kozłowska J. [2007], *System ekonomiczno-społeczny Alfreda Marshalla*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ehler T. [2019], Deutsche Energiewende als „Rent-Seeking Paradise“? in: *Energiewirtschaftliche Tagesfragen*, 69. Jg, Heft 4, S. 43–45.
- Erhard L. [1948], *Zweiter Parteitag der CDU für die Britische Zone*, 28–29 August, Recklinghausen. Wirtschaftlicher Neuaufbau im Dienste des Menschen, Opladen.
- Erhard L. [2012], *Dobrobyt dla wszystkich*, PTE, Warszawa.
- Erlei M., Lescke M., Sauerland D. [2007], *Neue Institutionenökonomik*, 2. Aufl, Schäffer-Poeschel, Stuttgart.
- ESPAS [2017], *Światowe tendencje do 2030 r.: czy UE jest w stanie sprostać przyszłym wyzwaniom?* European Strategy and Policy Analysis System, <https://espas.secure.europarl.europa.eu/orbis/sites/default/files/generated/document/en/espas-report-2015pl.pdf> (20.03.2022).
- Eucken W. [1950], *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Springer Verlag, Berlin.

- Eucken W. [1952/1990], *Grundsätze der Wirtschaftspolitik. Neuauflage 1990*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Eucken W. [1981], *Die soziale Frage*, w: Stutzel W., Watrin C., Wilgerodt H., Hohmann K. (red.), *Grundtexte zur Soziale Marktwirtschaft*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-New York.
- Eucken W. [1990], *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Hg. von Edith Eucken-Erdsiek und K. Paul Hensel, Tübingen, S. 254–290.
- Eucken W. [2004], *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Eucken W. [2005], *Podstawy polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Eurostat [2022], *METADATA Statystycznej Klasyfikacji Działalności Gospodarczej we Wspólnocie Europejskiej*, Rev. 2 (NACE Rev. 2), Eurostat, www.ec.europa.eu (1.02.2022).
- Famielec J. [2014], *Rozwój zrównoważony a ordoliberalna koncepcja ładu gospodarczego*, w: Pysz P., Grabska A., Moszyński M. (red.), *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Famielec J. [2018], *Rola przedsiębiorczości w społecznej gospodarce rynkowej (wzorce Erharda i Euckena)*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Spółeczna Gospodarka Rynkowa: Polska i integracja europejska*, PTE, Warszawa.
- Famielec J. [2021], *Ocena celów i działań rozwoju zrównoważonego – wyniki autorskiego eksperymentu wśród studentów*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Spółeczna gospodarka rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, Konrad Adenauer Stiftung, PTE, Warszawa.
- FAZ – Frankfurter Allgemeine Zeitung [2017], *Solarworld-Pleite: Aufstieg und Fall der Photovoltaik*, 11.05.2017, <https://www.faz.net/aktuell/finanzen/aktien/wie-solarworld-co-abstiegen-15010799.html> (20.08.2021).
- Federowicz M. [2004], *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Ferguson R. [2003], *Should Financial Stability Be an Explicit Central Bank Objective?* in: Ugolini P.C., Schaechter A., Stone M.R. (eds.), *Challenges to Central Banking from Globalized Financial Systems*, IME, Washington.
- Forbes [2019], *BMW Says European Customers Aren't Demanding Evs*, 27 June, <https://www.forbes.com/sites/michaeltaylor/2019/06/27/bmw-says-european-customers-arent-demanding-evs/#1f49ba5c141b> (20.08.2021).
- Franke S.F. [2017], *Die gefährdete Demokratie: Illiberale Demokratie – Populismus – Europaskepsis*, Baden-Baden.
- Fromm E. [2013], *O byciu człowiekiem*, Vis-a-Vis Etiuda, Kraków.
- Fukuyama F. [1998], *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Warszawa.
- Galbraith J.K. [2011], *Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna*, PTE, Warszawa.
- Geppert D. [2021], *Die Illusion der deutschen Thatcher – Zwischen der Kanzlerin und der Eisernen Lady liegen Welten*, in: Plickert P. [Hrsg., 2017], *Merkel: Die kritische Bilanz von 16 Jahren Kanzlerschaft*, München, FinanzBuch Verlag, 1. komplett überarb. u. erw. Ausgabe, S. 70–81.
- Gibbon E. [1776–1788], *The History of the Decline and the Fall of Roman Empire*, London.

- Glossner C.L., Gregosz D. [2011], *The Formation and Implementation of the Social Market Economy by Alfred Müller-Armack and Ludwig Erhard*, Hg. von der Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin.
- Godłów-Legiędź J. [2021], *Polska transformacja w świetle sporów o rynek, sprawiedliwość i ekonomię*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Grabowska-Powaga A. [2019], *Kapitał społeczny a gospodarowanie*, CeDeWu, Warszawa.
- Grabska A., Moszyński M., Pysz P. [2014], *Stanowiony i spontaniczny ład gospodarczy w procesie transformacji systemowej Polski i byłej NRD*, Instytut Badań Gospodarczych, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Toruniu, Toruń.
- Graeber D. [2019], *Praca bez sensu*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Hageman S. [2007], *The EU Reform Treaty. Easier signed than ratified?* European Policy Centre, Policy Brief, July.
- Harari Y.N. [2018], *21 lekcji na XXI wiek*, Wydawnictwo Literackie (Kindle Locations 53–55), Kraków.
- Harari Y.N. [2022], *Się haben gelernt unser Gehirn zu hacken*, *Handelsblatt*, No. 30, Dezember bis 2. January.
- Hardt Ł. [2009], *Czy ekonomia radzi sobie z wyjaśnianiem i opisywaniem rzeczywistości? Refleksje o stanie teorii ekonomii w obliczu globalnego kryzysu gospodarczego lat 2008–2009*, *Studia Ekonomiczne*, nr 3–4.
- Hardt M., Negri A. [2000], *Imperium*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Hasse R. [2020], *Die Währungspolitik der CDU zwischen D-Mark und Euro*, in: Christlich Demokratische Union – Beiträge und Positionen zur Geschichte der CDU, Hg. von Norbert Lammert, München, S. 231–277.
- Haucap J. [2021], *Deutschlands teurer Irrweg in die Energiepolitik. Gefährlich steigende Stromkosten bei minimaler Klimaschutzwirkung*, in: Plickert P. [Hrsg., 2017]. *Merkel: Die kritische Bilanz von 16 Jahren Kanzlerschaft*. München, FinanzBuch Verlag, 1. komplett überarb. u. erw. Ausgabe, S. 162–174.
- Hausner J. [2019], *Spółeczna czasoprzestrzeń gospodarowania. W kierunku ekonomii wartości*, Wydawnictwo Nieoczywiste, Warszawa-Kraków.
- Hayek F.A. [1988], *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Routledge, London.
- Hayek F.A. [1945], *The Use of Knowledge in Society*, *The American Economic Review*, vol. 35(4), S. 519–530.
- Hayek F.A. [1957], *Was ist sozial und was heißt „sozial“*, w: Hunold A. (red.), *Masse und Demokratie*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich.
- Hayek F.A. [1968/94], *Der Wettbewerb als Entdeckungsverfahren*, in: Hayek F.A. von., *Freiburger Studien*, 2. Aufl., Tübingen, 1994, S. 249–265.
- Hayek F.A. [1974], *Die Anmaßung von Wissen*, in: Kerber W. (Hg.), *Die Anmaßung von Wissen. Neue Freiburger Studien*, Tübingen 1996, S. 3–15.
- Helfer H. [2015], *Social market economy: Towards a comprehensive composite index*, Discussion Paper, *Center for Interdisciplinary Economics*, no. 6.
- Hennecke H.-J. [2010], *Wilhelm Röpke: Ein Leben in der Brandung*, Stuttgart.
- Hertz N. [2022], *Stulecie samotnych. Jak odzyskać utracone więzi*, Burda Media Polska, Warszawa.

- Hickel R. [2020], *Staatliche Kosten der COVID-19-Krise – Die Rechnung begleichen: Corona-Solidarfonds, Staatsverschuldung und Vermögensabgabe*, <https://www.alternative-wirtschaftspolitik.de/de/article/10656381.staatliche-kosten-der-covid-19-krise-die-rechnung-begleichen-corona-solidarfonds-staatsverschuldung-und-verm%C3%B6gensabgabe.html> (25.03.2022).
- Hien J. [2017], The Religious Foundations of the European Crisis, *Journal of Common Market Studies*, s. 1–20, DOI: 10.1111/jcms.12635.
- Hirschman A. [1945], *National Power and the Structure of Foreign Trade*, University of California Press, Berkeley.
- Hobsbawm E. [2007], *Historiker und Ökonomen*, w: Matis H., Senft G. (red.), *Wie viel Geschichte braucht die Ökonomie*, Erhard Löcker GmbH, Wien.
- Holcombe R.G. [2018], *Political Capitalism: How Economic and Political Power is Made and Maintained*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hryniewicz J.T. [2012], *Stosunki pracy w polskich organizacjach*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Huntington S. [2007], *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- IMGW [2021], *Nowy raport IPCC o klimacie na Ziemi*, Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Państwowy Instytut Badawczy, 20 sierpnia, https://www.imgw.pl/sites/default/files/2021-08/imgw_komunikat_0820-nowy-raport-ipcc-o-klimacie-na-ziemi.pdf (22.02.2022).
- Increasing gas exports to supply tight European market* [2021], Equinor website, September 20, <https://www.equinor.com/en/news/20210920-increasing-gas-export-europe.html> (23.09.2021).
- Ingham G. [2011], *Kapitalizm*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- James H. [2021], *The War of Words: A Glossary of Globalization*, Yale University Press.
- James H., Brunnermeier M., Landau J.-P. [2022], *Europe's Moral Obligation to Boycott Russian Energy*, Project Syndicate, March 23.
- James M. [2021], *The Frightening German Politik Terms*, in: James H., *The War of Words: A Glossary of Globalization*, Yale University Press, pp. 118–139.
- Joint Statement by Minister of Foreign Affairs of Ukraine Dmytro Kuleba and Minister of Foreign Affairs of Poland Zbigniew Rau on Nord Stream* [2021], Ministry of Foreign Affairs of Ukraine official website, July 21, <https://mfa.gov.ua/en/news/spilna-zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-ta-ministra-zakordonnih-sprav-polshchi-zbignyeva-rau-shchodo-pivnichnogo-potoku-2> (24.09.2021).
- Joint Statement of the United States and Germany on Support for Ukraine, European Energy Security, and our Climate Goals* [2021], US State Department official website, <https://www.state.gov/joint-statement-of-the-united-states-and-germany-on-support-for-ukraine-european-energy-security-and-our-climate-goals/> (23.09.2021).
- Jurczuk A., Pysz P. [2021], Społeczna Gospodarka Rynkowa – wschodzącą gwiazdą literatury ekonomicznej? *Ekonomista*, nr 4.
- Juszczak T. [2010], *Ordoliberalizm. Historia niemieckiego cudu gospodarczego*, Prohibita, Warszawa.
- Kaczmarek T.T. [2009], *Globalna gospodarka i globalny kryzys*, Difin, Warszawa.

- Kalinowski M. [2004], Zasada solidarności społecznej a etos hospicyjny, *Nowa Medycyna*, nr 2, www.czytelniamedyczna.pl (18.01.2022).
- Kamińska K. [2018], *Ordoliberalizm i keynesizm – dwie sprzeczne doktryny w polityce gospodarczej powojennych Niemiec*, UOKiK, Warszawa.
- Kamińska K., Kulińska-Sadłocha E. [2021], *Źródła finansowania działań antycovidowych w Polsce i Niemczech*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- KE [2022], *Europejski Zielony Ład*, Komisja Europejska, www.ec.europa.eu (16.01.2022).
- Kelly K. [2018], *Nieuniknione. Jak inteligentne technologie zmienią naszą przyszłość*, Poltext, Warszawa.
- Keohane O., Nye J. [1977], *Power and interdependence: world politics in transition*, Little Brown, Boston.
- Keynes J.M. [1933], National Self-Sufficiency, *The Yale Review*, vol. 22(4), s. 755–769.
- Keynes J.M. [2020], Ekonomiczne perspektywy dla naszych wnuków, *Biuletyn PTE*, nr 4, Warszawa.
- Kindleberger C. [1978], *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*, Basic Books, New York.
- Kinkartz S. [2022], *Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf*, <https://www.dw.com/de/bundestag-der-haushalt-2022-gibt-r%C3%A4tsel-auf/a-61123247> (29.03.2022).
- Kirzner I.M. [1973], *Competition and Entrepreneurship*, University of Chicago Press, Chicago.
- Kirzner I.M. [1997], Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach, *Journal of Economic Literature*, vol. 35(1), S. 60–85.
- Kleer J. [2013], *Globalne zagrożenia rozwoju (koncept teoretyczny i obszary badawcze)*, w: Mączyńska E., Michałek J.J., Niżnik J. (red.), *Kryzysy systemowe*, PAN Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, Warszawa.
- Kleer J. [2021], *Ekonomiczne i społeczne skutki przesileń cywilizacyjnych*, INE PAN, Warszawa.
- Kleer J., Mączyńska E. (red.) [2018], *Państwo w warunkach przesileń cywilizacyjnych*, Komitet Prognoz Polska 2000 Plus, PAN, Warszawa.
- Kleer J., Mączyńska E., Wierzbicki A. [2009], *Co ekonomiści myślą o przyszłości?* PTE, Warszawa.
- Kołodko G.W. [2008], *Wędrujący świat*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Kołodko G.W. [2010], *Świat na wyciągnięcie myśli*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Kołodko G.W. [2013], *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Kołodko G.W. [2020], Potem, czyli świat po pandemii, *Rzeczpospolita*, 6 kwietnia.
- Kołodko G.W. [2022], *Świat w matni. Czwarta część trylogii*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (DzU 1997, nr 78, poz. 483).
- Krugman P. [2009], How Did Economists Get It So Wrong? *The New York Times*, September 6.

- Krugman P. [2019], Capitalism, Socialism, and Unfreedom, *The New York Times*, 26 August, <https://www.nytimes.com/2018/08/26/opinion/capitalism-socialism-and-unfreedom.html> (15.09.2020).
- Krugman P. [2020], *Arguing with Zombies. Economics, Politics, and the Fight for a Better Future*, WW Norton & Co, New York.
- Kucia-Guściora B. [2020], Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 – antidotum finansowe na czas pandemii, *Kwartalnik Prawno-Finansowy*, nr 1, s. 26–51.
- Kulińska-Sadłocha E., Marcinkowska M., Szambelańczyk J. [2020], Impact of pandemic risk on banks' operations on the example of the Polish banking sector during COVID-19, *Bezpieczny Bank/Safe Bank*, nr 2, s. 31–59.
- Kunicki-Goldfinger W.J.H. [1974], *Dziedzictwo i przyszłość*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Kunicki-Goldfinger W.J.H. [1993], *Znikąd donikąd*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Laeven L., Valencis F. [2008], *Systemic Banking Crises: A New Database*, International Monetary Fund Working Paper, WP/08/224, Washington, November.
- Leeson P.T., Subrick J.R. [2006], Robust political economy, *Review of Austrian Economics*, vol. 19(2–3), S. 107–111.
- Leo XIII [1891], *Rerum Novarum*.
- Lingen M., 15. Juli 1949: Verabschiedung der „Düsseldorfer Leitsätze“ zur „Verwirklichung der sozialen Marktwirtschaft“ durch die CDU/CSU-Arbeitsgemeinschaft, in: Geschichte der CDU. Hg. von der Konrad-Adenauer-Stiftung, <https://www.kas.de/de/web/geschichte-der-cdu/kalender/kalender-detail/-/content/verabschiedung-der-duessel-dorfer-leitsaetze-zur-verwirklichung-der-sozialen-marktwirtschaft-durch-die-cdu-csu-arbeitsgemeinschaft> (18.05.2021).
- Lingen M., *Alfred Müller-Armack*, in: *Geschichte der CDU*, Hg. Von der Konrad-Adenauer-Stiftung, <https://www.kas.de/de/web/geschichte-der-cdu/personen/biogramm-detail/-/content/alfred-mueller-armack-v1> (19.05.2021).
- Littwak E. [2000], *Turbokapitalizm. Zwycięscy i przegrani światowej gospodarki*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Mazzucato M. [2020], *Capitalism's Triple Crisis*, Mar 30, <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-crisis-of-capitalism-new-state-role-by-mariana-mazzucato-2020-03?barrier=accesspaylog> (30.06.2020).
- Mazzucato M. [2021], *Wartość wszystkiego. Wytwarzanie i zawłaszczanie w globalnej gospodarce*, Heterodox, Poznań.
- Mączyńska E. [2013], *Ustrojowe dysfunkcje i dylematy*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa wobec wyzwań współczesności*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Mączyńska E. [2021a], Kryzysy jako impulsy zmian systemów społeczno-gospodarczych, *MAZOWSZE Studia Regionalne*, nr 37.
- Mączyńska E. [2021b], *Spoleczna Gospodarka Rynkowa i (po)pandemiczna perspektywa zmian filozofii kształtowania systemu społeczno-gospodarczego*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce*, Warszawa.

- Mączyńska E., Pysz P. [2010], *Idee ordo i Społeczna Gospodarka Rynkowa*, PTE, Warszawa.
- Mączyńska E., Pysz P. (red.) [2021], *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, PTE, Warszawa.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W. [1973], *Granice wzrostu*, PTE, Warszawa.
- MF [2022], *Zadłużenie Skarbu Państwa 12/2021*, Ministerstwo Finansów, <https://www.gov.pl/web/finanse/zadluzenie-skarbu-panstwa> (5.04.2022; 14.04.2022).
- Miksch L. [1937], *Wettbewerb als Aufgabe*, 2. Aufl, Bad Godesberg.
- Mises L. [1929/2013], *Kritik des Interventionismus, Untersuchungen zur Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsphilosophie der Gegenwart*, Nachdruck der Ausgabe Jena 1929, H. Akston Verlags GmbH, München.
- Mises L. [1949/1996], *Human Action*, HTML-Version des Ludwig von Mises Instituts Auburn, Alabama (USA), <https://mises.org/library/human-action-0/html/pp/866> (11.11.2018).
- Misiąg W. [2020], Wpływ pandemii COVID-19 na polskie finanse publiczne – źródła finansowania, wydatki, procedury, *Kwartalnik Prawno-Finansowy*, nr 1, s. 7–25.
- Miszewski M. [2014], *Ład gospodarczy dryf cywilizacyjny – relacje pojęć i realne konsekwencje relacji zjawisk*, w: Pysz P., Grabska A., Moszyński M. (red.), *Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonałenie?* PTE, Warszawa.
- Miszewski M. [2021a], Perspektywa globalna i jej implikacje w kontekście wielowymiarowego kryzysu społeczno-gospodarczego, *Ekonomista*, nr 5.
- Miszewski M. [2021b], *Perspektywa globalna w ekonomii, jej istota i niezbędność*, w: Zeman-Miszewska E., Grabowska-Powaga A. (red.), *Gospodarka światowa w dobie przesilenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice.
- Miszewski M. [2021c], *Społeczna Gospodarka Rynkowa w warunkach postpandemicznej gospodarki globalnej*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa.
- Miszewski M. [2022], Wokół wartości i instytucji w ekonomii, *Sprawy Nauki*, nr 4.
- Moszyński M. [2016], *Niemiecki model Społecznej Gospodarki Rynkowej – perspektywa rynku pracy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Müller-Armack A. [1933], *Staatsidea und Wirtschaftsordnung im neuen Reich*, Junker & Dünhaupt, Berlin.
- Müller-Armack A. [1976a], *Die Soziale Marktwirtschaft nach einem Jahrzehnt ihrer Erprobung*, in: Müller-Armack von A. (Hg), *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik*, Bern.
- Müller-Armack A. [1976b], *Die zweite Phase der Sozialen Marktwirtschaft. Ihre Ergänzung durch das Leitbild einer neuen Gesellschaftspolitik*, in: Müller-Armack von A. (Hg), *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik*, Bern.
- Müller-Armack A. [1978], The Social Market Economy as an Economic and Social Order, *Review of Social Economy*, vol. 36(3), s. 325–331.
- Müller-Armack A. [1981a], *Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft*, Paul Haupt, Stuttgart.

- Müller-Armack A. [1981b], *Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft. Frühschriften und weiterführende Konzepte*. 2. Auflage, Bern.
- Münchrath J., Rickens Ch. [2022], Um was es in der Ukraine wirklich geht, *Handelsblatt*, 25–27. Februar, s. 16–17.
- Münkler H. [2005], *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*, Rowohlt, Berlin.
- Münkler H. [2022], Warum Europa Atomwaffen braucht, *Welt am Sonntag*, 6. März, s. 4.
- NBP [2021], *Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2020 roku*, Narodowy Bank Polski, Warszawa, <https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rozwoj2020.pdf> (5.04.2022).
- Nowak A.Z. [2020], *Polskie dylematy rozwojowe. W poszukiwaniu konkurencyjności strukturalnej*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Ohmae K. [1985], *Triad Power: The Coming Shape of Global Competition*, Free Press.
- Olson M. [1991/2004], *Aufstieg und Niedergang von Nationen. Ökonomisches Wachstum, Stagflation und soziale Starrheit*, 2., durchgesehene Auflage 1991 (Neuausgabe 2004), Mohr Siebeck, Tübingen.
- Olson M. [1992], *Die Logik des kollektiven Handelns: Kollektivgüter und die Theorie der Gruppen*, 3., durchges. Aufl., Tübingen.
- Pennington M. [2011], *Robust Political Economy: Classical Liberalism and the Future of Public Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA.
- PFR [2021], *Tarcza antykryzysowa*, <https://pfr.pl/tarcza.html> (15.04.2022).
- PFR [2022a], *Obligacje PFR*, <https://pfrsa.pl/relacje-inwestorskie/obligacje-pfr.html> (5.04.2022).
- PFR [2022b], *Tarcza finansowa PFR 2.0 dla mikro, małych i średnich firm*, https://pfrsa.pl/tarcza-finansowa-pfr/tarcza-finansowa-pfr-20.html?_ga=2.88494683.1772909209.1649337604-570097159.1649337604&ft20=mmsp (15.04.2022).
- Piątkowski W. [2013], *Adam Smith. Ekonomia polityczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Piketty T. [2013], *Kapitał w XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Piketty T. [2022], *Kapitał i ideologia*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Piński A. [2020], *Mit konkurencji w kapitalizmie*, Obserwator Finansowy, <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/> (20.10.2021).
- PKD [2022], *Klasyfikacja kodów PKD*, Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy, www.biznes.gov.pl (1.02.2022).
- Polanyi K. [1945], Universal Capitalism or Regional Planning? *The London Quarterly of World Affairs?* vol. 3(1), s. 86–91.
- Polanyi K. [2012], *Wielka transformacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (rok pierwszego wydania oryginału 1944).
- Pritzl R. [2020], Warum ist die Klimapolitik in Deutschland so unbefriedigend? Einige politökonomische und psychologische Aspekte des Politikerverhaltens, *Wirtschaftliche Freiheit*, 8. Dezember, <http://wirtschaftlichefreiheit.de/wordpress/?p=28217> (25.03.2022).

- Pysz P. [2005], *Państwo i ład gospodarczy w ordoliberalnej koncepcji polityki gospodarczej*, w: *Ład gospodarczy jako efekt działalności państwa w Społecznej Gospodarce Rynkowej*, PTE, Warszawa.
- Pysz P. [2008], *Społeczna Gospodarka Rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pysz P., Grabska A., Moszyński M. [2016], Relacja stanowiącego i spontanicznego ładu gospodarczego – od ujęcia statycznego do ujęcia dynamicznego, *Ekonomista*, nr 6.
- Pysz P., Grabska-Jurczuk A. [2021], *Ordoliberalna koncepcja Społecznej Gospodarki Rynkowej w dobie postpandemii*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna gospodarka rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa.
- Pysz P., Jurczuk A. [2018], *Rynek w modelu ładu społeczno-ekonomicznego – krótki przegląd teorii*, w: Ząbkowicz A., Miszewski M., Chmielnicki P., Czech S. (red.), *Zrozumieć kapitalizm. Podejście ewolucyjno-instytucjonalne*, Humanitas, Sosnowiec.
- Rapacki R., Gardawski J., Czerniak A., Horbaczewska B., Karbowski A., Maszczyk P., Próchniak M. [2018], Wyłaniające się odmiany kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej: przegląd badań. Wprowadzenie, *Ekonomista*, nr 5, <http://www.ekonomista.info.pl>, s. 523–553.
- Ratajczak M. [2022], Rola sankcji ekonomicznych, *Rzeczpospolita*, 24 kwietnia.
- Rawls J. [1994], *Teoria sprawiedliwości*, PWN, Warszawa.
- Raworth K. [2021], *Ekonomia obwarzanka. Siedem sposobów myślenia o ekonomii XXI wieku*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Reddell M. [2003], *Comment*, in: Ugolini P.C., Schaechter A., Stone M.R., *Challenges to Central Banking from Globalized Financial Systems*, IMF, Washington.
- Regulatory Reform: European Gas* [2000], OECD Publications, OECD/IEA, Paris.
- Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych od 1950 roku*, GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-/roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/> (14.04.2022).
- Rodrik D. [1997], *Has globalisation gone too far?* Institute for International Economics, Washington.
- Rodrik D. [2011], *The globalisation paradox. Why global markets, States, and democracy can't coexist*, Oxford University Press, Oxford.
- Rodrik D. [2018], Populism and the Economics of Globalization, *Journal of International Business Policy*, vol. 1(1–2), S. 12–33.
- Rodrik D. [2019], *Rządy ekonomii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rogall H. [2010], *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Zyski S-ka, Poznań.
- Röpke W. [1949], *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich.
- Röpke W. [1959], *International Order and Economic Integration*, Reidel, Dordrecht.
- Röpke W. [1969], *Against the Tide*, Ludwig von Mises Institut, Vienna.
- Röpke W. [1982], *The Guiding Principles of the Liberal Programme*, w: Wünsche H.F. (red.), *Standard Texts on the Social Market Economy*, Fischer, Stuttgart.

- Röpke W. [1987], *Essays by Wilhelm Roepke*, Lanham, London.
- Röpke W. [1998], *A Human Economy*, 3rd ed., ISI Books, Wilmington Delaware.
- Röpke W. [2002], *The Moral Foundation of Civil Society*, Transaction Publishers, New Brunswick.
- Russell M. [2021], *The Nord Stream 2 pipeline*, European Parliamentary Research Service, Briefing PE 690.705 – July.
- Rüstow A. [1932], Freie Wirtschaft, starker Staat, in: Böse F. (Hg.), *Deutschland und die Weltkrise*, Schriften des Vereins für Socialpolitik Bd. 187, Duncker & Humblot, München und Leipzig, S. 62–69.
- Rüstow A. [1942], *General Social Laws of the Economic Disintegration and Possibilities of Reconstruction. Afterword to Röpke W. International Economic Disintegration*, Hodge W., London.
- Schlösser H.J., Schuhen M., Schürkmann S. [2017], The acceptance of the Germany, *Citizenship Social and Economic, Education*, vol. 16(1), s. 3–18.
- Schnellenbach J. [2020], Das Klimapaket der Bundesregierung: Dirigismus statt Preise, *Wirtschaftswissenschaftliches Studium*, vol. 49(1), S. 37–39.
- Schomerus T. [2020], *Corona und Klima – Krise als Chance*, Verfassungsblog, 24. März, <https://verfassungsblog.de/corona-und-klima-krise-als-chance> (15.08.2021).
- Schwab K. [2018], *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa.
- Seiwert M. [2022], *Wir erleben die Renaissance des Politischen*, nr 11, s. 18.
- Shupe C. [2012], Measuring the Modern Social Market Economy, *Future Social Market Economy, Policy Brief*, no. 04.
- Shupe C. [2013], A European Social Market Economy? – Index Results, *Policy Brief*, no. 03.
- Sienkiewicz K. [2015], *Konstytucyjna zasada dialogu społecznego*, www.prawodlapracodawcy.pl (18.01.2022).
- Simon H. [1962], The Architecture of Complexity, *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 106(6), s. 467–482.
- Sinn H.-W. [2019], The EU's EV Greenwash, *Project Syndicate*, 22 November, <https://www.project-syndicate.org/commentary/european-union-misguided-car-emissions-regulation-by-hans-werner-sinn-2019-11>(15.10.2021).
- Sinn H.-W. [2021], *Die deutschen Autobauer im Spiel gegen die EU*, <https://www.hanswernersinn.de/de/die-deutschen-autobauer-im-spiel-gegen-die-eu-wew-23022021> (15.10.2021).
- Skąpska E. [2015], Services sector as a development engine of new countries in European Union, *Estudios en Ciencias Sociales y Administrativas de la Universidad de Calaya*, vol. 5(1), s. 51–64.
- Skąpska E. [2016], *Usługi w SGR*, w: Famielec J., Szplit A. (red.), *Leksykon Społecznej Gospodarki Rynkowej*, Instytut Zarządzania Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce.
- Skąpska E. [2018], *Czynniki przedsiębiorczości w Społecznej Gospodarce Rynkowej. Przegląd Polski*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa: Polska i integracja europejska*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa.

- Skąpska E. [2019a], *Racjonalność gospodarowania. Perspektywa usług*, CeDeWu, Warszawa.
- Skąpska E. [2019b], *Preferencje pracodawców. Społeczny aspekt gospodarowania*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna gospodarka rynkowa a europejskie wartości*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne & Fundacja Adenauera, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa.
- Sloman S., Fernbach F. [2017], *The Knowledge Illusion: Why We Never Think Alone*, Macmillan, Nowy Jork.
- Słownik języka polskiego [2022], PWN, <http://sjp.pwn.pl/solidarnosc2575796.html> (3.02.2022).
- Spiegel-Gespräch mit Martin Heidegger [1966], Nur Gott kann uns retten, *Der Spiegel*, 23 September.
- Starbatty J. [2004], *Soziale Marktwirtschaft als Konzeption*, in: Goldschmidt von N., Wohlgemuth M. (Hg.), *Die Zukunft der Sozialen Marktwirtschaft: Sozialethische und ordnungsökonomische Grundlagen*, Tübingen.
- Statista [2021], *Anzahl der Elektroautos in Deutschland von 2011 bis 2021*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/265995/umfrage/anzahl-der-elektroautos-in-deutschland> (10.10.2021).
- Statista [2022], *Statistiken zur Staatsverschuldung*, https://de.statista.com/themen/90/taatsverschuldung/#topicHeader__wrapper (29.03.2022).
- Statista, *Seite konnte nicht gefunden werden*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/> (20.10.2021).
- Statistisches Bundesamt [2022], *Pressemitteilung*, Nr. 020 vom 14. Januar, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2022/01/PD22_020_811.html (25.03.2022).
- Stiglitz J.E. [2012], *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers the Future*, W.W. Norton, New York.
- Stiglitz J.E. [2019], *People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent*, Norton, New York.
- Stiglitz J.E. [2020], *Ludzie chcą zysku, nie wyzysku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Stratmann K. [2020], Umlage weit höher als gedacht: Die EEG ist eine tickende Zeitbombe, *Handelsblatt*, 4 June, <https://amp2.handelsblatt.com/politik/deutschland/energiewende-umlage-weit-hoehere-als-gedacht-die-eeg-ist-eine-tickende-zeitbombe/25882864.html> (12.08.2021).
- Streeck W. [2014], *Buying time: the delayed crisis of democratic capitalism*, Verso Books, New York.
- Streeck W. [2021], *Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*, Suhrkamp, Berlin.
- Suntum van U., Gundel S., Lurweg M., Oelgemöller J. [2012a], *Denying a Modern Version of the Social Market Economy*, w: Index of Modern Social Market Economy, Explorative Study, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Suntum van U., Gundel S., Lurweg M., Oelgemöller J. [2012b], *Methodology*, w: Index of Modern Social Market Economy, Explorative Study, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.

- Sytas A. [2016], EU leaders sign letter objecting to Nord Stream-2 gas link, *Reuters*, March 16, <https://www.reuters.com/article/uk-eu-energy-nordstream/eu-leaders-sign-letter-objecting-to-nord-stream-2-gas-link-idUKKCN0WI1YV> (22.09.2021).
- Szplit A. [2011], Dlaczego (nie) Społeczna Gospodarka Rynkowa? PTE, *Zeszyty Naukowe*, nr 9, Kraków.
- Szulczewski G. [2020], *Wartości europejskie a aksjologiczno-etyczne podstawy teorii polityki gospodarczej Waltera Euckena*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa i integracja europejska w czasach dziejowego przełomu*, PTE, Warszawa.
- Szulczewski G. [2021], *Poszukiwanie adekwatnych koncepcji ładu i chaosu dla budowy nowej strategii polityki publicznej w dobie pandemii*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, Konrad Adenauer Stiftung – Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Taleb N.N. [2013], *Antykruchomość*, Kurhaus Publishing, Warszawa.
- Taleb N.N. [2014], *Czarny Łabędź*, Kurhaus Publishing, Warszawa.
- Tarcza antykryzysowa, gov.pl, <https://www.gov.pl/web/tarczaantykryzysowa> (15.04.2022).
- The World Competitiveness Report* [1995], International Institute for Management Development, World Economic Forum.
- Traktat o UE [2012], wersja skonsolidowana (DzUrz C326 z 26.10.2012), art. 57, Rozdział 3: *Usługi*, www.ur-lex.europa.eu (22.01.2022).
- Tullock G. [1976], *The Vote Motive*, Hobart Paperback 9, Institute of Economic Affairs, London.
- Übermächtige Konzerne entflechten!* [2020], Forum Umwelt und Entwicklung, <https://www.forumue.de/uebermaechtige-konzerne-entflechten/>; https://www.konzernmacht-digitale_welt_final.pdf (oxfam.de) (20.10.2021).
- UK battles to contain gas price crisis [2021], *Financial Times*, September 18/19, p. 2 (18.09.2022).
- Urbaniec M. [2014], *Rola przedsiębiorstwa w procesie kształtowania ładu gospodarczego*, w: Pysz P. (red.), *Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji*, PTE, Warszawa.
- Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (DzU 2020, poz. 374).
- Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec [1949], http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf (25.03.2022).
- Vahrenholt F., Lüning S. [2020], *Unerwünschte Wahrheiten – Was Sie über den Klimawandel wissen sollten*, Langen Müller Verlag, München.
- Veblen T. [2008], *Teoria klasy próżniaczej*, Muza SA, Warszawa.
- Virus lays bare the frailty of the social contract. Radical reforms are required to forge a society that will work for all [2020], *Financial Times*, April 3, <https://www.ft.com/content/7eff769a-74dd-11ea-95fe-fcd274e920ca> (20.05.2020).
- Wagenknecht S. [2016], *Reichtum ohne Gier*, Campus Verlag, Frankfurt am Main.
- Wallerstein I. [1974], *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteen Century*, Academic Press, New York.

- Wallerstein I. [2005], *Koniec świata jaki znamy*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa.
- Who first originated the term VUCA (Volatility, Uncertainty, Complexity and Ambiguity)? [2019], USAHEC Ask Us a Question, US Army Heritage & Education Center, 7. May, <https://usawc.libanswers.com/faq/84869> (4.08.2021).
- Why Europe fears a gas crunch even before winter demand begins [2021], *Financial Times*, September 14, <https://www.ft.com/content/7c31ca15-aa4f-4a32-bb90-ebc1341ed374> (19.09.2021).
- Why some see the hand of Russia in Europe's gas price crisis [2021], *The Financial Times*, September 18, <https://www.ft.com/content/5ec6b18d-c855-408d-acad-cb5779d101a8> (23.09.2021).
- Wie zukunftsfähig ist die Soziale Marktwirtschaft? [2016], Bertelsmann Stiftung, <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/themen/aktuelle-meldungen/2016/juni> (20.10.2021).
- Wissenschaftliche Dienste [2019], *Das Konzept der „Formierten Gesellschaft“ nach Ludwig Erhard*, in: Ausarbeitung WD 1 – 3000 – 016/19, Hg. vom Deutschen Bundestag.
- Wiwo – Wirtschaftswoche [2019], *Staatwirtschaft: Mit sichtbarer Hand*, 5 February, <https://www.wiwo.de/politik/deutschland/staatwirtschaft-nationaler-sonderweg-geplandelt-mit-milliarden-an-subventionen/22891762-2.html> (15.08.2021).
- Wnuk-Lipiński E. [2004], Polska w globalizującym się świecie, *Z życia nauki i życia towarzysztwa*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, nr 67.
- World Trade Organization (WTO), Time Series on International Trade, <https://timeseries.wto.org/> (18.05.2021).
- Wünsche H.F. [2005], *Rola państwa w społecznej gospodarce rynkowej*, w: *Ład gospodarczy jako efekt działalności państwa w społecznej gospodarce rynkowej*, PTE, Warszawa.
- Wünsche H.F. [2013], *Aktualność koncepcji społecznej gospodarki rynkowej Ludwiga Erharda*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa wobec wyzwań współczesności*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Zaleśna A. [2019], *Kompetencje zarządzających w przedsiębiorstwach społecznie odpowiedzialnych*, Difin, Warszawa.
- Zeman-Miszewska E. [2018], *Uwarunkowania wdrażania Społecznej Gospodarki Rynkowej we współczesnych państwach*, w: Mączyńska E., Pysz P. (red.), *Społeczna Gospodarka Rynkowa: Polska i integracja europejska*, PTE, Warszawa.
- Zielonka J. [2007], *Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford University Press, Oxford.
- Zielonka J. [2014], *Is the EU doomed?* Polity Press, Cambridge.
- Żakowski J. [2021], Egoiści muszą się dogadać (wywiad z J. Zielonką), *Polityka*, nr 30, s. 20–23.

STRESZCZENIA

David Gregosz

Polityka gospodarcza: Społeczna gospodarka rynkowa jako fundament chrześcijańskiej demokracji

W rozdziale autor analizuje wieloaspektową, historyczną drogę do dzisiejszego modelu gospodarczego i społecznego społecznej gospodarki rynkowej. Alfred Müller-Armack ustalił pojednawczy charakter tej koncepcji polityki gospodarczej, łącząc potrzeby przedstawicieli liberalizmu, katolickiej nauki społecznej, socjalizmu i szkoły fryburskiej. Po II wojnie światowej Ludwig Erhard wdrożył liberalne, regulacyjne ramy, które umożliwiają i chronią uczciwą konkurencję oraz gwarantują nadrzędną solidarność społeczną w rozumieniu dobra wspólnego. Społeczna gospodarka rynkowa nie będzie jednak funkcjonować w przyszłości po prostu jako automatyzm bez dostosowania do wyzwań i potrzeb naszych czasów. Rozdział autor kończy się apelem, aby nie traktować historii sukcesu społecznej gospodarki rynkowej jako oczywistej w świetle niemieckiego cudu gospodarczego i przezwyciężenia kryzysu naftowego oraz wzywa do dalszego rozwoju polityki regulacyjnej opartej na zasadach społecznej gospodarki rynkowej.

Słowa kluczowe: społeczna gospodarka rynkowa, chrześcijańska demokracja, Ludwig Erhard, polityka regulacyjna, solidarność, subsydiarność

Kody klasyfikacji JEL: B25

Grzegorz Szulczewski

Zarys metody morfologicznej w ekonomii na podstawie *Die Grundlagen der Nationalökonomie* Waltera Euckena i jej znaczenie dla budowy podstaw ordopolityki społeczno-gospodarczej

Ekonomia stanowi obecnie najbardziej ścisłą dziedzinę wśród nauk społecznych. Walcząc o zaliczenie do grona nauk uznanych przez środowisko akademickie i gremia uczonych, rozwinęła wysoką świadomość metametodologiczną. Pytania o to, jak przenosić na grunt ekonomii jako nauki społecznej metody nauk matematyczno-przyrodniczych, kiedy stosować metodę abstrakcji oraz czy rozważania o gospodarce opierać na mechanistycznym, czy też na organicznym modelu wnioskowania były przedmiotem namysłu Alfreda Marshalla. Za ich sprawą doszedł on do wniosku, że w dalszym rozwoju ekonomii należy kierować się na doświadczeniach z dziedziny nie tylko fizyki, ale i biologii – ta bowiem pozwala w inny sposób rozwiązać problem zastosowania matematyki czy metody abstrakcji, jak i opiera się na założeniach organicznych, a nie mechanistycznych. Tę zapomnianą w historii ekonomii możliwość wypracowania nowego paradygmatu badań

podjął później Walter Eucken, a wyniki swoich rozważań przedstawił w *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, wydanej w 1939 roku. W niniejszym rozdziale przedstawiono jego koncepcję podporządkowania ekonomii metodzie nauk biologicznych, jaką jest metoda morfologiczna. Eucken dokonał przejścia od badania sposobu organizacji życia (biologia) do badania sposobu organizacji życia gospodarczego (ekonomia). Metoda morfologiczna zakłada możliwość utworzenia nowego rodzaju typu idealnego, pewnej postaci porządku, co prowadzi z kolei do określenia specyfiki występujących w gospodarce systemów regulacji. Otwiera to drogę do dalszej problematyzacji podjętych zagadnień w postaci pytania o preferowany porządek gospodarczy i sposób jego implementacji, czyli projekt teorii ordopolityki gospodarczej.

Słowa kluczowe: Alfred Marshall, Walter Eucken, metoda morfologiczna, ordopolityka gospodarcza

Kody klasyfikacji JEL: B25, P16

Anna Ząbkowicz

Wolność i panowanie w ordoliberalnym porządku gospodarczym

Intelektualna perspektywa szkoły ordoliberalnej stworzyła fundamenty społecznej gospodarki rynkowej. Ten rozdział zajmuje się dwiema fundamentalnymi kwestiami myśli ordoliberalnej, mianowicie wolnością zawierania kontraktów oraz znaczeniem polityki społeczno-gospodarczej państwa. Treść opiera się na przeglądzie dorobku czołowych autorów tego nurtu. Materiał organizuje podstawowa przesłanka ordoliberalizmu, mianowicie że wolna gospodarka i silne państwo są ze sobą związane i są od siebie zależne. Rozważania wychodzą poza podział państwo-rynek utrwalony w umysłach wraz z rozwojem ekonomii w głównym nurcie.

Słowa kluczowe: ordoliberalizm, polityka ładu (Ordnungspolitik), państwo demokratyczne

Kody klasyfikacji JEL: B59, B25

Jürgen Wandel

Spółeczna Gospodarka Rynkowa i niedoceniana niewydolność państwa

W obliczu rosnących głosów domagających się interwencji państwa w gospodarkę, w rozdziale zwrócono uwagę na często pomijany problem niewydolności państwa. Opierając się na teorii wyboru publicznego i austriackiej szkole ekonomii oraz na przykładzie niemieckiej transformacji energetycznej, wskazano, że aktorzy polityczni są poddawani silnym bodźcom do podejmowania aktywności w zakresie polityki gospodarczej i zapewniania renty. Jednocześnie brakuje im wiedzy niezbędnej do kierowania kompleksową gospodarką bazującą na podziale pracy w pożądanym kierunku. Wyni-

kające z tego skutki gospodarcze i społeczne często okazują się gorsze od rzekomych porażek rynkowych.

Słowa kluczowe: społeczna gospodarka rynkowa, niewydolność państwa, konkurencja, ekonomia polityczna

Kody klasyfikacji JEL: A12, B53, P16, P48

Andrzej Szplit

Spółeczno-Ekologiczna Gospodarka Rynkowa aktywnym rezultatem traktatu lizbońskiego

Spółeczna Gospodarka Rynkowa to koncepcja ładu społecznego oparta na wolności, sprawiedliwości społecznej, osobistej odpowiedzialności i solidarności. W tej koncepcji zaakceptowano gospodarkę rynkową jako pomysł na efektywność, ale odniesiono się z rezerwą wobec kapitalizmu, zwłaszcza drapieżnego. Kluczowymi wartościami w tym modelu są: gospodarka rynkowa, praworządność, dobrobyt, bezpieczeństwo socjalne, sprawiedliwość. W rozdziale podano przyczyny konieczności skupienia się na wymogach wynikających z założeń traktatu z Lizbony, a opartych na trzech filarach: gospodarczym, społecznym i ekologicznym. Powoduje to uzupełnienie koncepcji SGR o sferę środowiskową. Na potrzeby oceny euckenowskiego ładu stanowionego podano proponowaną metodę monitorowania realizacji działań.

Słowa kluczowe: gospodarka społeczno-ekologiczna, zielony ład, monitorowanie wyników

Kody klasyfikacji JEL: M20, L22, L25

Harold James

Dlaczego nie widzisz, jaką krzywdę mi robisz, gdy nie wierzysz w ani jedno moje słowo? Rola banków centralnych w odbudowie kapitału społecznego

W niniejszym rozdziale analizuje się, w jaki sposób banki centralne mogą interpretować zapotrzebowanie na stabilność cen w kontekście potrzeby odbudowy zaufania w czasach, gdy przekonania polityczne ulegają segmentacji, polaryzacji i radykalizacji, a kwestie bezpieczeństwa narodowego nabierają coraz większego znaczenia. Rozwiązanie tego problemu będzie zależało od zapewnienia stabilnej waluty, która byłaby odporna w obliczu cykli kredytowych.

Słowa kluczowe: banki centralne, zaufanie społeczne, pełne zatrudnienie, inflacja, krypto

Kody klasyfikacji JEL: E42, F02, F33

Piotr Pysz

Kształtowanie federalnego ładu społeczno-gospodarczego w Unii Europejskiej: Déjà vu amerykańskiej koncepcji reformy finansów publicznych Alexandra Hamiltona

Alexander Hamilton wykazał się jako pierwszy minister finansów Stanów Zjednoczonych geniuszem finansowym. W polityce amerykańskiej uczynił to, co politycy krajów unijnych pod kierownictwem Komisji Europejskiej próbują w ponad dwa stulecia później urzeczywistnić w znajdującej się w poszukiwaniu jedności Europie trzeciego dziesięciolecia XXI wieku. W 1790 r. zaprezentował Kongresowi radykalną reformę finansową. Polegała ona na przejęciu przez rząd federalny wszystkich powstałych w wyniku wojny o niepodległość z Koroną Brytyjską długów od znajdujących się w trudnej sytuacji finansowej ówczesnych 13 stanów. Reforma Hamiltona stworzyła ekonomiczny fundament jedności państwa federalnego – Stanów Zjednoczonych. Dla aktualnej polityki europejskiej do dyspozycji nie stały i nie stoją żadne nadające się do operacjonalizacji koncepcje nauki ekonomii, przydatne do rozwinięcia i pogłębienia procesu integracji europejskiej poprzez zacieśnienie wspólnoty finansowej. Brak teorii kształtowania federalnych struktur państwowych wymaga sięgnięcia do doświadczeń historycznych. W rozdziale poszukuje się odpowiedzi na pytanie, czy reforma Hamiltona jako model orientacyjny sprzyja federalnemu ukierunkowaniu realizowanych współcześnie przemian instytucjonalnych zmierzających do pogłębienia europejskiego procesu integracyjnego?

Słowa kluczowe: reforma Hamiltona, federalizm, integracja, kategoryczny imperatyw Kanta

Kod klasyfikacji JEL: B25

Katarzyna Kamińska, Ewa Kulińska-Sadłocha

Wpływ finansowania działań antycovidowych na dług publiczny państwa – przypadek Polski i Niemiec

Jednym z najistotniejszych problemów, z jakimi zmagają się gospodarki w dobie kryzysu pandemicznego i postpandemicznego jest wzrost zadłużenia państwa, które pojawiło się wskutek konieczności finansowania działań antycovidowych. Wykorzystanie przez kraje poszczególnych instrumentów wsparcia było związane z kształtowaniem się i przebiegiem sytuacji pandemicznej i jej wpływu na życie społeczno-gospodarcze, a także było silnie związane z przyjętymi priorytetami gospodarczymi oraz możliwościami finansowymi uwarunkowanymi ich dochodami budżetowymi. Celem rozdziału jest ocena i porównanie zmian stanu zadłużenia Polski i Niemiec w okresie pandemii COVID-19 w latach 2019–2021.

Słowa kluczowe: pandemia, polityka stabilizacyjna, dług publiczny, COVID-19

Kody klasyfikacji JEL: E20, E60, F40, I15

Elżbieta Mączyńska

Cywilizacyjne przesilenie i społeczno-gospodarczy (nie)ład

Punktem wyjścia prezentowanych rozważań jest kwestia przesileni cywilizacyjnych. Wychodzi się bowiem z założenia, że stanowią one podłoże zmian w systemach, ustrojach społeczno-gospodarczych. Przedstawiane są cechy i podłoże obecnie dokującego się przesilenia cywilizacyjnego, czyli przechodzenie od cywilizacji industrialnej do postindustrialnej. W tym kontekście rozpatrywana jest kwestia kierunków niezbędnych dostosowań systemowo-ustrojowych w poszczególnych gospodarkach. Wskazuje się w związku z tym na użyteczność ordoliberalnej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej w nowych cywilizacyjnych uwarunkowaniach. Jest to bowiem ustrojowa koncepcja ładu społeczno-gospodarczego, zaś Ordo znaczy ład.

Słowa kluczowe: przesilenie cywilizacyjne, kryzysowa multiplikacja, anomia, ordoliberalizm, społeczno-gospodarczy ład

Kody klasyfikacji JEL: A14, B25, E02, E65, O43, P20

Michał Moszyński

Europa między globalizmem a demokracją

Kanwę rozdziału stanowi omówienie i krytyczna analiza głównych tez książki Wolfganga Streecka pt. *Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus (Między globalizmem a demokracją: ekonomia polityczna kończącego się neoliberalizmu)*, wydanej w 2021 r. Poglądy Streecka na perspektywy integracji europejskiej zostają – na zasadzie antytezy – zestawione z diagnozą i propozycjami Jana Zielonki. W podsumowaniu naszkicowano wpływ wojny w Ukrainie na zmieniony kontekst geopolityczny Europy, który podważa wywody Streecka i może stanowić nowy impuls dla integracji europejskiej.

Słowa kluczowe: neoliberalizm, kapitalizm, kryzys, globalizacja, demokracja, integracja

Kody klasyfikacji JEL: E65, P16, P17, Y3

Maciej Miszewski

Wartości i instytucje ordoliberalnego ładu społeczno-gospodarczego a obecna faza kryzysu cywilizacyjnego

Autor poddaje analizie aksjonormatywne podstawy nurtu myśli ordoliberalnej. Próbuje określić stopień ich aktualności w świetle wielopłaszczyznowego kryzysu cywilizacyjnego, którego jesteśmy świadkami. Podejmuje też kwestię instytucjonalnych uwarunkowań realizacji wartości, które zgodnie z owymi podstawami powinny współcześnie być chronione i propagowane.

Słowa kluczowe: wartość jako kategoria etyczna i ekonomiczna, ład społeczno-gospodarczy, kryzys cywilizacyjny, instytucjonalne uwarunkowania realizacji wartości

Kody klasyfikacji JEL: B25, F01, P16

Ewa Zeman-Miszewska

Ordoliberalna wizja państwa a jej uwarunkowania w realiach współczesności

Model społecznej gospodarki rynkowej w przeciwieństwie do modeli neoliberalnych nie podporządkowuje się bezkrytycznej wierze w doskonałość mechanizmu rynkowego i nie marginalizuje roli państwa w procesach regulacji gospodarki. Jest liberalny, ale przywiązuje sporą wagę do celów społecznym, etyki, moralności i odpowiedzialności. Czy jednak współczesne uwarunkowania funkcjonowania państw umożliwiają wprowadzenie zasad społecznej gospodarki rynkowej? Czy procesy globalizacyjne nie odebrały państwom atrybutów, umożliwiających pełnienie funkcji regulatora gospodarki? Rozdział jest próbą refleksji związanej ze współczesnymi uwarunkowaniami społecznej gospodarki rynkowej i odpowiedzi na postawione wcześniej pytania.

Słowa kluczowe: państwo, społeczna gospodarka rynkowa, mechanizm rynkowy, cele społeczne, globalizacja.

Kody klasyfikacji JEL: B25, E60, F01, F02, P16

Eugeniusz Gostomski

Monopole i oligopole realnym zagrożeniem dla Społecznej Gospodarki Rynkowej

Rozdział jest poświęcony zagrożeniom dla społecznej gospodarki rynkowej ze strony monopoli i oligopoli. Postępująca monopolizacja w gospodarce była jedną z przyczyn odejścia w życiu gospodarczym i społecznym Republiki Federalnej Niemiec od koncepcji społecznej gospodarki rynkowej, która najpełniej była realizowana w czasie rządów L. Erharda. Monopole i oligopole odgrywają dużą rolę w gospodarce światowej, stanowiąc istotną przeszkodę w uwzględnianiu założeń SGR także w polityce innych krajów.

Słowa kluczowe: społeczna gospodarka rynkowa, monopole, oligopole

Kody klasyfikacji JEL: B25, E58

Marzenna Kowalik James

Bezpieczeństwo energetyczne w Europie w XXI wieku, rola empirycznie sprawdzonych teorii w debatach na temat gazociągu Nord Stream 2

W rozdziale analizie poddano polityczny wymiar gazociągu Nord Stream 2 w świetle teorii międzynarodowej ekonomii politycznej. Zwłaszcza model Alberta Hirschmana dotyczący sposobu, w jaki kontrola polityczna może być powiązana z handlem zagranicznym, jest istotny dla zrozumienia wpływu rurociągu NS 2 na niezależność polityczną odbiorców gazu. Zastosowanie tej empirycznie sprawdzonej teorii wskazuje, że jeśli gazociągowi towarzyszy tworzenie alternatywnych źródeł dostaw energii, a rządy krajów-odbiorców wykazują polityczną gotowość do zjednoczenia się i nieugiętej postawy w obliczu politycznego szantażu przerwaniem handlu przez kraj wysyłający gaz, gazociąg Nord Stream 2 może raczej zwiększyć niż zmniejszyć niezależność polityczną

krajów-odbiorców gazu. Końcowy wniosek, by priorytetowo traktować pielęgnowanie jedności politycznej w UE, jak i w stosunkach transatlantycznych, jest tym bardziej ważny w obecnej sytuacji rosyjskiej inwazji militarnej, gdy przetrwanie Ukrainy jako niezależnego państwa zależy od skutecznych sankcji gospodarczych wobec Rosji, a te, z kolei, od rozwoju wspólnego rynku energetycznego UE, oraz UE-USA.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo energetyczne, instrumenty kontroli politycznej, sankcje, embargo energetyczne, Nord Stream 2, EU, administracja Trumpa

Kody klasyfikacji JEL: F5, F50, F52

Józefa Famielec

Ład społeczno-gospodarczy i Społeczna Gospodarka Rynkowa – wyzwania edukacyjne – wyniki ewaluacji wśród studentów

W diagnozach perspektyw rozwoju społeczeństwa i gospodarki dominują zagrożenia chaosem w coraz bardziej globalizowanym świecie. Jak przywracać światu ład? pytają ekonomiści i nie tylko. Hipoteza rozdziału podpowiada: trudno pominąć ofertę ordoliberalizmu i społecznej gospodarki rynkowej, która okazała się skuteczna w wypracowaniu ładu społeczno-gospodarczego w powojennych Niemczech. Nie wyklucza to innych szkół i nauk humanistycznych w kształtowaniu przyszłości otwartej, orientowanej na priorytet ludzkiej kondycji. Badania podstawowe w tym zakresie wymagają włączenia do nich, dotąd nie docenianych, wyzwań edukacyjnych na poziomie wyższym. Cel opracowania sprowadza się do udzielenia odpowiedzi na pytania: Co powinien wiedzieć nauczyciel i jak powinni być uczeni studenci? Tezą rozdziału jest: poznanie przez studentów istoty i działań kształtujących porządek/ustrój społeczno-gospodarczy i włączenie się w jego implementację oraz funkcjonowanie w uporządkowanej gospodarce i społeczeństwie stanowi konieczny warunek rozwoju.

Słowa kluczowe: ustrój społeczno-gospodarczy, konstytucja gospodarki rynkowej, polityka gospodarcza Waltera Euckena, ordoliberalna praktyka rządzenia Ludwiga Erharda, finansowanie zrównoważone, ewaluacja zrozumienia i ważności działań zrównoważonych przez studentów

Kody klasyfikacji JEL: A20, I25, Q56

Elżbieta Skąpska

Zasady Społecznej Gospodarki Rynkowej w usługach

Narzucone reguły gry rynkowej podlegają rewitalizacji, jako że jedynie epizodycznie pasują do określonej działalności gospodarczej prowadzonej w danym systemie gospodarczym. Zasady Społecznej Gospodarki Rynkowej jako elementy modelu (ustroju, ładu) powinny ułatwić właściwe gospodarowanie, zwłaszcza w usługach, w których aspekt społeczny jest szczególnie widoczny. Za cel rozdziału przyjęto uporządkowanie

wiedzy o usługach w kontekście idei Społecznej Gospodarki Rynkowej oraz wskazanie przejawów jej stosowania w szeroko pojętych usługach na podstawie analizy i syntezy wyników dotychczasowych badań.

Słowa kluczowe: usługi, zasady, rynek, gospodarowanie, społeczna gospodarka rynkowa

Kody klasyfikacji JEL: D04, E02, E19, F15

Anna Edyta Jurczuk, Piotr Pysz

Społeczna Gospodarka Rynkowa – systematyczny przegląd literatury

Celem rozdziału jest synteza dotychczasowego dorobku literaturowego oraz wyznaczenie przyszłych kierunków badań w zakresie koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. W ramach realizacji celu przedstawiono wyniki systematycznego przeglądu literatury poświęconej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. Zgodnie z jego metodologią poddano analizie publikacje na temat społecznej gospodarki rynkowej z okresu 1957–2021 indeksowane w bazach Scopus oraz Web of Science. Na podstawie wyników systematycznego przeglądu literatury można wskazać problemy z konceptualizacją kategorii SGR, która nie jest dotychczas precyzyjnie określonym systemem teoretycznym, a jest jedynie zbiorem pewnych idei społeczno-politycznych oraz ogólnych zasad polityki gospodarczej. Ponadto zróżnicowany charakter uwarunkowań narodowych wypracowania reguł współczesnego modelu SGR, niejednoznaczność słowa „społeczna” i ograniczony zakres badań ilościowych sugerują, że będą poważne problemy z wypracowaniem uniwersalnego modelu społecznej gospodarki rynkowej realizującego główne cele w postaci wolności gospodarczej i sprawiedliwości społecznej we wszystkich krajach UE.

Słowa kluczowe: społeczna gospodarka rynkowa, systematyczny przegląd literatury

Kod klasyfikacji JEL: B25

ABSTRACTS

David Gregosz

Economic policy. Social market economy as a Christian Democratic foundation

This article examines the multifaceted historical path of economic thought to today's economic and social model of the social market economy. Alfred Müller-Armack established the reconciliatory character of this economic policy concept by uniting the needs of the representatives of liberalism, Catholic social teaching, socialism, and the Freiburg School. After the Second World War, Ludwig Erhard implemented the liberal, regulatory framework that enables and protects fair competition and guarantees overarching social solidarity in the sense of the common good. However, the social market economy will not function in the future simply as an automatism without adaptation to the challenges and needs of our time. The article ends with an appeal not to take the success story of the social market economy for granted given the German economic miracle and the overcoming of the oil crisis and calls for the further development of a regulatory policy based on the principles of the social market economy.

Keywords: Social market economy, Christian democracy, Ludwig Erhard, regulatory policy, solidarity, subsidiarity

JEL Classification Codes: B25

Grzegorz Szulczewski

An outline of the morphological method in economics on the basis of Walter Eucken's *Die Grundlagen der Nationalökonomie* and its importance for building the foundations of socio-economic ordopolitics

Economics was not recognized as a science until the 20th century. Fighting for recognition, she had to ask herself meta-methodological questions about the application of mathematics, the assumptions of physics and the use of the method of abstraction. Alfred Marshall was the first economist to lecture in economics in 1903. At the same time, while searching for the foundations to justify the scientificity of economics, he became interested in the methodology of biology. Biology in a different way solves the problem of the application of mathematics, the method of abstraction, and is also based on organic and not mechanistic assumptions. Walter Eucken took up the opportunity to work out a new paradigm of economics, forgotten later in the history of economics, and presented the results of his considerations in *Die Grundlagen der Nationalökonomie* published in 1939. The article presents his concept of basing economics on the method

of biological sciences, which is the morphological method. The morphological method indicates the possibility of creating a new kind of ideal type, the form of order. Thanks to its application, the existing orders (regulatory systems) in the economy are presented. Thanks to this, the way to further problematization is opened, in the form of asking the question about which economic order should be preferred and how to introduce it. This allows for the emergence of a project of the *ordo* theory of economic policy.

Keywords: Alfred Marshall, Walter Eucken, morphological method, *ordo*-economic policy

JEL Classification Codes: B25, P16

Anna Ząbkowicz

Freedom and Rule in Ordoliberal Economic System

Intellectual perspective of ordoliberals laid foundations for the political concept of social market economy. This chapter deals with two fundamental ordoliberal issues. The first one is the question of economic freedom; the other one is the question of state's social and economic policies. The main claim is that in this perspective free economy and powerful state are closely linked to each other and mutually dependent. This is a review of literature authored by leaders in ordoliberal stream of thought. The thinking presented overcomes "market-state" dichotomy which became conserved as common wisdom thanks to mainstream economics.

Keywords: ordoliberalism, politics of order (Ordnungspolitik), democratic state

JEL Classification Codes: B59, B25

Jürgen Wandel

Social Market Economy and the Underestimated State Failure

In view of increasing calls for state interventions in the economy, this article focuses on the often overlooked problem of government failure. Based on insights of public choice theory and the Austrian School of Economics and drawing on the case of the German energy transition, it is shown that political actors are exposed to strong incentives for economic policy activism and rent-provision. At the same time they face an insurmountable knowledge problem to steer a complex economy based on the division of labor into desired directions. The resulting economic and societal effects often turn out to be worse than alleged market failures.

Keywords: Social market economy, government failure, competition, political economy,

JEL Classification Codes: A12, B53, P16, P48

Andrzej Szplit

Socio-Ecological Market Economy as an active result of the Lisbon Treaty

The Social Market Economy is a concept of social order based on freedom, social justice, personal responsibility and solidarity. In this concept, the market economy was accepted as an idea for efficiency, but with caution towards capitalism, especially predatory capitalism. The key values in this model are: market economy, rule of law, prosperity, social security and justice. The chapter presents the reasons for the need to focus on the requirements resulting from the assumptions of the Treaty of Lisbon, and based on three pillars: economic, social and ecological. This results in supplementing the SME concept with the environmental sphere. For the purposes of assessing Eucken's positive order, a proposed method of monitoring the implementation of activities was provided.

Keywords: socio-ecological economy, green governance, performance monitoring

JEL Classification Codes: M20, L22, L25

Harold James

Why can't you see / What you're doing to me / When you don't believe a word I say: The Role of Central Banks in Rebuilding Social Capital

This chapter examines how central banks can interpret the demand for price stability in rebuilding trust in an era when political beliefs are becoming segmented, polarized and radicalized, and national security issues are increasingly paramount. The solution will depend on providing a stable currency that is resilient in the face of credit cycles.

Keywords: central banks, social trust, full employment, inflation, crypto

JEL Classification Codes: E42, F02, F33

Piotr Pysz

Formation of the federal socio-economic order in the EU: Déjà vu of Alexander Hamilton's public finance reform

Alexander Hamilton demonstrated his financial genius as the first US finance minister. He did in American politics what the politicians of the EU countries, led by the European Commission, are more than two centuries later trying to realise in the Europe in search of unity of the third decade of the 21st century. In 1790, he presented Congress a radical financial reform. It involved the federal government taking over all debts incurred as a result of the War of Independence with the British Crown from the then financially distressed 13 states. Hamilton's reform created the economic foundation for the unity of the federal state, the United States. No operationalisable economic science concepts useful for developing and deepening the process of European integration through a closer financial community were and are available for current European policy. The

lack of a theory for the formation of federal state structures requires recourse to historical experience. The article seeks to answer the question: is the Hamiltonian reform as an orientation model conducive to the federal orientation of the institutional transformations underway today to deepen the European integration process?

Keywords: Hamilton's reform, federalism, integration, Kant's categorical imperative

JEL Classification Code: B25

Katarzyna Kamińska, Ewa Kulińska-Sadłocha

The impact of financing anti-covid measures on the national debt – the case of Poland and Germany

One of the most significant problems faced by economies during the pandemic and post-pandemic crisis is the increase in state debt, which has arisen as a result of the need to finance anti-covid activities. The use of individual support instruments by countries was related to the formation and course of the pandemic situation and its impact on socio-economic life, and was strongly linked to the adopted economic priorities and financial capabilities determined by their budget revenues. The aim of the chapter is to assess and compare changes in the debt stock of Poland and Germany during the COVID-19 pandemic in 2019–2021.

Keywords: pandemic, stabilization policy, public debt, COVID-19

JEL Classification Codes: E20, E60, F40, I15

Elżbieta Mączyńska

Civilizational turning point and socio-economic (dis)order

The starting point of the presented considerations is the question of civilizational turning points. This is because it is assumed that they are the basis for changes in socio-economic systems. The features and background of the civilizational solstice currently taking place, i.e. the transition from industrial to post-industrial civilization, are presented. In this context, the question of the directions of necessary systemic adjustments in individual economies is considered. In this connection, the usefulness of the ordoliberal concept of the social market economy in the new civilizational conditions is pointed out. This is because it is a concept of socio-economic order. For *ordo* means order.

Keywords: civilization turning point, crisis multiplication, anomie, ordoliberalism, socio-economic order

JEL Classification Codes: A14, B25, E02, E65, O43, P20

Michał Moszyński

Europe between globalism and democracy

The chapter is based on a discussion and critical analysis of the main theses of Wolfgang Streeck's book *Zwischen Globalismus und Demokratie: Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus (Between Globalism and Democracy: Political Economy in the Outgoing Neoliberalism)*, published in 2021. Streeck's views on the prospects for European integration are juxtaposed – by way of antithesis – with Jan Zielonka's diagnosis and proposals. In conclusion, the impact of the war in Ukraine on the changed geopolitical context of Europe is sketched, which undermines Streeck's argument and may provide a new impulse and opportunity for European integration.

Keywords: neoliberalism, capitalism, crisis, globalisation, democracy, integration

JEL classification codes: E65, P16, P17, Y3

Maciej Miszewski

Values and institutions of the ordoliberal socio-economic order and the current phase of civilization crisis

In this paper we analyze the axionormative foundations of the ordoliberal school of thought. We attempt to determine the degree of their validity in the light of the multifaceted civilization crisis that we are witnessing. It also addresses the issue of institutional conditions for the implementation of the values, which, according to these foundations, should be protected and promoted today.

Keywords: values as an ethical and economic category, socio-economic order, civilization crisis, institutional conditions of achieving values.

JEL Classification Codes: B25, F01, P16

Ewa Zeman-Miszewska

Ordoliberal vision of the state and its determinants in current circumstances

In contrast to neoliberal models, the concept of social market economy does not submit to uncritical faith in the perfection of the market mechanism and does not marginalize the role of the state in the processes of regulating the economy. It is liberal, but attaches considerable importance to social goals, ethics, morality and responsibility. But do contemporary conditions of functioning of states enable the introduction of the principles of social market economy? Did globalization processes not take away the attributes of the countries that enable them to perform the function of the regulator of the economy? The study is an attempt to reflect on the contemporary determinants of the social market economy and the answers to the questions posed above.

Keywords: state, social market economy, market mechanism, social goals, globalization

JEL Classification Codes: B25, E60, F01, F02, P16

Eugeniusz Gostomski

Monopolies and oligopolies as a real threat to the social market economy

The chapter is devoted to analysis of threat that bring monopolies and oligopolies for the social market economy. The progressing monopolization in the economy was one of the reasons for the departure in the economic and social life of the Federal Republic of Germany from the concept of the social market economy, which was most fully implemented during the rule of L. Erhard. Monopolies and oligopolies play an important role in the global economy, constructing a significant obstacle in taking into account the assumptions of the Social Market Economy also in the politics of other countries.

Keywords: Social Market Economy, monopolies, oligopolies

JEL Classification Codes: B25, E58

Marzenna Kowalik James

Energy Security in Europe in the 21st Century, the Role of Empirically Tested Theories in Debates About Nord Stream 2

This paper illuminates the political dimension of the Nord Stream 2 pipeline in the light of the theories of international political economy. In particular, Albert Hirschman's model of how power may arise in foreign trade is relevant for understanding the effects of the pipeline on the political independence on the gas recipients. The application of this empirically tested theory indicates that provided the pipeline is accompanied by the diversification of energy supply sources, and there is political willingness of the recipient governments to unite and stand firm in the face of political blackmail with the interruption of trade by the sender country, the NS 2 may increase rather than decrease the political independence of gas-receiving countries. The paper concludes with the policy recommendation to prioritize the cultivation of political unity in the EU and in transatlantic relations, especially in the face of the Russian invasion when the survival of Ukraine as an independent state depends on effective economic sanctions on Russia and, in turn, on the common EU energy policies and transatlantic energy cooperation.

Keywords: energy security, economic power, economic sanctions, energy embargo, Nord Stream 2, EU, Trump Administration

JEL Classification Codes: F5, F50, F52

Józefa Famielec

Socio-economic order and Social Market Economy – educational challenges – evaluation results among students

The threats of chaos in an increasingly globalized world dominate in diagnoses of the prospects for the development of society and economy. Economists and other scientists are asking: "How to restore order to the world?". The hypothesis of the article suggests:

it is difficult to ignore the offer of ordoliberalism and the social market economy, which turned out to be effective in developing a socio-economic order in post-war Germany. This does not exclude other schools and humanities from shaping an open future, oriented towards the priority of the human condition. Basic research in this area requires the inclusion of previously underestimated educational challenges at the higher level. The aim of the study is to answer the following questions: What should the teacher know and how should the students be taught? The thesis of the study is: getting to know the essence and activities shaping the social and economic order/system by students and joining in its implementation and functioning in an ordered economy and society is a necessary condition for development.

Keywords: socio-economic system, market economy constitution, economic policy of Walter Eucken, ordoliberal ruling practice by Ludwig Erhard, sustainable financing, evaluation of understanding and importance of sustainable activities by students

JEL Classification Codes: A20, I25, Q56

Elżbieta Skąpska

Rules of Social Market Economy in Services

Imposed rules of the market economy game are undergoing the renewal as they only episodically fit particular business activity that is run in a given economic system. The rules of the Social Market Economy, as elements of a model (an order or a system), should facilitate proper management, especially in services in which the social aspect can be clearly visible. The aim of the chapter is to bring order to the knowledge about services in the context of Social Market Economy and to indicate the symptoms of its application in services in a broad sense. The process is based on the analysis and synthesis of the existing research results.

Keywords: services, rules, market, economic management, social market economy

JEL Classification Codes: D04, E02, E19, F15

Anna Edyta Jurczuk, Piotr Pysz

Social Market Economy – a Systematical Literature Review

The purpose of this article is to synthesize the existing literature and to set future research directions on the concept of social market economy. For this purpose, the results of a systematical literature review on the concept of social market economy are presented. According to its methodology, publications on the social market economy from the period 1957–2021 indexed in Scopus and Web of Science databases were analyzed. Based on the results of the systematic review of the literature, it is possible to identify problems with the conceptualization of the category of the SME, which is not a precisely defined theoretical system, but is only a set of certain socio-political

ideas and general principles of economic policy. In addition, the diverse nature of the national conditions for deriving the rules of the modern SME model, the ambiguity of the word “social” and the limited scope of quantitative research suggest that there will be problems in developing a universal model of the social market economy that realizes the main goals of economic freedom and social justice in all EU countries.

Keywords: Social Market Economy, Systematic Literature Review

JEL Classification Code: B25

SPIS TABEL

Tabela 2.1.	Formy rynkowe według Waltera Euckena	43
Tabela 5.1.	Kierunki myślenia neoliberalizmu	76
Tabela 15.1.	Wyniki subiektywnej ewaluacji przez studentów działań przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych dla potrzeb finansowania zrównoważonego	209
Tabela 15.2.	Przyporządkowanie ładów: środowiskowego E, korporacyjnego G, społecznej odpowiedzialności S (strategia ESG) w subiektywnej ocenie stopnia zrozumienia przez studentów działań przedsiębiorstw finansowych i niefinansowych dla potrzeb finansowania zrównoważonego	212
Tabela 16.1.	Zasady Społecznej Gospodarki Rynkowej w Polsce i Unii Europejskiej	219
Tabela 16.2.	Znaczenie SGR w usługach rynkowych	221
Tabela 16.3.	Podział usług ze względu na ich charakter społeczny	224
Tabela 16.4.	Znaczenie SGR w usługach społecznych	225
Tabela 17.1.	Selekcja publikacji w ramach systematycznego przeglądu literatury na temat SGR	233
Tabela 17.2.	Ranking cytawalności artykułów indeksowanych w bazie WoS oraz Scopus w latach 1959–2020 na bazie wyszukiwania według słów „social market economy” zawartych w tytule, lub abstrakcie, lub słowach kluczowych publikacji	236
Tabela 17.3.	Ranking cytawalności artykułów indeksowanych w bazie WoS oraz Scopus w latach 1959–2020 na bazie wyszukiwania według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych publikacji	237
Tabela 17.4.	Obszary tematyczne publikacji z zakresu SGR	239

SPIS RYSUNKÓW I WYKRESÓW

Rysunek 5.1.	Stopnie ładu gospodarowania w organizacji	81
Wykres 8.1.	Zmiany zadłużenia w Polsce w okresie pandemii (31.12.2019 – 31.12.2021)	110
Wykres 8.2.	Zadłużenie w stosunku do PKB w latach 2012–2021	111
Wykres 8.3.	Dynamika państwowego długu publicznego z uwzględnieniem podziału na zadłużenie krajowe i zagraniczne oraz dynamika PKB w latach 2012–2021	112
Wykres 8.4.	Rozwój długu publicznego Niemiec w latach 2012–2021 w mld EUR i jako % PKB	115
Wykres 15.1.	Analityczna postać związku pomiędzy subiektywną oceną stopnia zrozumienia działań a indywidualnym rankingiem ważności działań dla pup	216
Wykres 17.1.	Liczba publikacji w bazach WoS i Scopus w latach 1959–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, lub abstrakcie, lub słowach kluczowych artykułu	234
Wykres 17.2.	Liczba publikacji w bazach WoS i Scopus w latach 2001–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych artykułu	235
Wykres 17.3.	Analiza frekwencyjności słów kluczowych w publikacjach w bazach WoS oraz Scopus w latach 1959–2021 wyszukanych według słów „social market economy” zawartych w tytule, i abstrakcie, i słowach kluczowych artykułu	238

INDEKS NAZWISK

A

Adler David 76
Agbal Naci 94
Ahir Hites 132, 243
Akerlof Georg A. 129–130, 202, 243
Angang Hu 76
Apolte Thomas von 103, 243
Arendt Hannah 173, 243
Arystoteles 33, 154
Åslund Anders 192, 243
Augstein Rudolf 11
Auleytner Julian 206–207, 243
Aurel Marc 106, 243
Aureliusz Marek 106
Azoulai Loic 236

B

Balassa Bela 137, 243
Barcz Jan 243
Bartkowiak Wojciech 72, 243
Bastiat Frédéric 57, 243
Beck Ulrich 145, 148, 243
Behrens William W. 163, 251
Belkin Paul 191–192, 243
Bennis Warren 132, 244
Berghahn Volker 55, 244
Biden Joe 92, 191–192
Bismarck Otto von 101
Black Duncan 63, 244
Blaug Mark 232
Bloom Nick 132, 243
Bloom Raskin Sarah 92
Bochenek Mirosław 217, 244
Boettke Peter J. 62, 244
Bolkestein Frits 221
Bonaparte Napoleon 11
Bonfeld Werner 50, 52–54, 236, 244
Borchard Michael 30, 244

Böhm Franz 23, 49, 55, 76, 152, 244
Böse Franz 254
Braudel Fernand 123, 244
Bremmer Ian 72
Brok Elmar 74
Brunnermeier Markus 95, 186, 248
Buchanan James M. 58, 61, 244
Bugdol Marek 78, 244
Butler Eamonn 61, 244

C

Calaprice Alice 14, 244
Caplan Bryan von 64, 244
Chmielnicki Paweł 160, 245, 253
Churchill Winston 100, 103, 105
Claassen Rutger 237, 239
Columb Malachy O. 233, 245
Commons John R. 165, 245
Cornot-Gandolphe Sylvie 198, 245
Coyne Christopher J. 62, 244
Crespo Enrique Baron 74
Czakon Wojciech 233, 245
Czech Sławomir 245, 253
Czerniak Adam 253

D

Davidescu Adriana Anamaria 232, 245
Dostoyevsky Fiodor Michajłowicz 95
Downs Anthony von 64, 245
Duff Andrew 74
Dzionek-Kozłowska Joanna 36–39, 245

E

Ebner Alexander 237, 239
Ehler Tomas 65, 245
Einstein Albert 14, 244
Engelmann-Martin Daniela 236
Erazm z Rotterdamu 105

Erdoğan Recep Tayyip 94
 Erhard Ludwig von 9, 21, 27–28, 30–31,
 58, 64, 71, 73, 76, 100, 145, 152, 155,
 175–176, 181, 202–204, 216, 220, 222,
 231, 237, 240, 245–247, 257
 Erlei Mathias 63–64, 68, 245
 Eucken Walter 5, 9, 23–24, 30, 33, 39–45,
 49, 51–52, 55, 58, 70, 76–78, 82, 101,
 103, 152, 164, 166, 175, 177, 202–206,
 216, 221–222, 230, 245–246, 256
 Eucken-Erdsiek Edith von 246

F

Famielec Józefa 9, 201–216, 221, 246,
 254, 265, 272, 301
 Federowicz Michał 50, 246
 Felice Flavio 239
 Ferguson Roger W. 91, 246
 Fernbach Philip 16, 255
 30 Siegfried F. 29, 246
 Fratzscher Marcel 181
 Friedman Milton 74, 76
 Frolova Evgenia E. 239
 Fromm Erich 14, 246
 Fuest Clemens 181
 Fukuyama Francis 72, 246
 Furceri Davide 132, 243

G

Galbraith John Kenneth 168, 246
 Galileusz 36
 Galkina Marina V. 239
 Gardawski Juliusz 253
 Garicano Luis 186
 Gaulle Charles de 138
 Gerbrandy Anna 237, 239
 Gerkan Lüder 221
 Gibbon Edward 140, 142–143, 246
 Glossner Christian L. 25, 247
 Godłów-Legiędź Janina 156, 247
 Goethe Wolfgang 11
 Goldschmidt Nils von 236–237, 239, 255
 Gornostaeva Zhanna V. 239
 Gostomski Eugeniusz 8, 175–182, 264,
 272, 301

Grabowska-Powaga Aleksandra 155, 247,
 251
 Grabska Anna (patrz Grabska-Jurczuk
 Anna)
 Grabska-Jurczuk Anna 9, 103, 133, 177,
 202, 217, 229–241, 246–248, 251, 253,
 266, 273, 302
 Graeber David 127, 247
 Grande Edgar 145, 148, 243
 Gregosz David 5, 21–32, 247, 259, 267,
 301
 Gundel Sebastian 232, 255
 Gureeva Elena A. 239

H

Hageman Sara 74, 247
 Hagemann Harald 239
 Hamilton Alexander 7, 91, 97–106, 262,
 269
 Harari Yuval Noah 12, 14, 17, 72, 134,
 247
 Hardt Łukasz 232, 247
 Hardt Michael 145, 247
 Hasse Rolf 32, 247
 Haucap Justus 65–66, 247
 Hausner Jerzy 76–77, 153, 247
 Havenstein Rudolf E.A. von 94
 Hayek Friedrich August von 6, 49, 52,
 59–60, 64, 70–71, 76–77, 100, 133, 206,
 231, 247
 Heidegger Martin 11, 252
 Helfer Helena 232, 247
 Helfferich Karl 89
 Hennecke Hans-Jörg 30, 247
 Hensel Karl Paul 246
 Hertz Noreena 126, 247
 Herzog Roman 221
 Hickel Rudolf 115, 248
 Hien Josef 53, 248
 Hintze Otto 143
 Hirschman Albert 186, 195–198, 248,
 264, 272
 Hobsbawm Eric 98, 248
 Hohmann Karl 246
 Holcombe Randall G. 57, 59, 61, 248
 Horbaczewska Bożena 253

Hryniewicz Janusz T. 130, 248
Hunold Albert 247
Huntington Samuel P. 163, 248
Huszar George B. de 243

I

Ingham Geoffrey 48, 248
Inshakova Agnessa O. 239

J

James Harold 6, 85–96, 186, 195, 248,
261, 269, 301
James Marzenna (patrz Kowalik James
Marzenna)
Jeliński Bohdan 4
Jezusa Chrystusa 11
Juliusburger Otton 14
Juncker Jean-Claude 189
Jurczuk Anna Edyta (patrz Grabska-
-Jurczuk Anna)
Juszczak Tymoteusz 164, 248

K

Kaczmarek Tadeusz T. 203, 248
Kagermann Henning 126
Kalecki Michał 177
Kalinowski Mirosław 226, 249
Kamińska Katarzyna 7, 107–117, 249,
262, 270, 302
Kant Immanuel 13, 105–106, 262, 270
Karbowski Adam 253
Karol Wielki 105
Kelly Kevin 132, 249
Keohane Robert O. 166, 249
Keynes John Maynard 6, 13, 57–58,
70–71, 98, 105, 140, 144–145, 148, 202,
243, 249
Kijanka Anna 211, 215–216
Kindleberger Charles 128, 249
Kinkartz Sabine 114, 249
Kirzner Israel M. 60, 249
Kleer Jerzy 69, 123–125, 130–131, 205,
249
Klein Naomi 76
Knopf Hans Joachim 236

Kofi Annan 74
Kołodko Grzegorz W. 15, 76–77, 122,
129, 131, 133, 151, 249
Kopernik Mikołaj 11
Kowalik James Marzenna 8, 185–199,
248, 264, 272, 302
Kripakova Liliya A. 239
Krishtaleva Taisiia I. 239
Krugman Paul 57, 132, 232, 249–250
Krupnov Yuriy A. 239
Krupski Rafał 76
Ksenofont 33
Kucia-Guściora Beata 110, 250
Kuleba Dmytro 248
Kulińska-Sadłocha Ewa 7, 107–117,
249–250, 262, 270, 302
Kunicki-Goldfinger Władysław J.H. 38–
39, 250
Kushnareva Inna V. 236

L

Laeven Luc 128, 250
Lalkhen Abdul Ghaaliq 233, 245
Lammert Norbert von 247
Landau Jean-Pierre 95, 186, 248, 302
Laufer Arthur 76
Leeson Peter T. 62, 67, 244, 250
Leo XIII 23, 250
Lescke Martin 63–64, 68, 245
Leyen Ursula von der 76, 99
Lingen Markus 25–28, 250
Littwak Edward 72, 250
Lukas Wolf-Dieter 126
Lurweg Maren 232, 255
Lüning Sebastian 65, 256

M

Marcinkowska Monika 117, 250
Marcussen Martin 236
Marshall Alfred 34, 36–40, 42, 45, 245,
259–260, 267–268
Marshall George Catlett 102
Masahiko Aoki 232
Maszczyk Piotr 253
Matis Herbert 248

Mazzucato Mariana 132–133, 250
 Mączyńska Elżbieta 4–5, 7, 11–17, 69,
 71, 73, 76, 121–135, 217–218, 223, 239,
 246, 249–251, 253–257, 263, 270, 302
 Meadows Dennis L. 163, 251
 Meadows Donella H. 163, 251
 Merkel Angela 191, 246–247
 Michałek Jan Jakub 249
 Mierzejewski Alfred C. 237, 239
 Mill John Stuart 11
 Mises Ludwig von 58, 76, 251
 Misiąg Wojciech 113, 251
 Miszewski Maciej 8, 47, 151–162, 201,
 203, 217, 225, 245, 251, 253, 263, 271,
 303
 Monnet Jean 100, 104, 138
 Moszyński Michał 7, 103, 137–149, 166,
 202, 232, 246–247, 251, 253, 263, 271,
 303
 Müller-Armack Alfred 25–31, 49–52, 55,
 58, 175, 217, 223, 240, 247, 250–252,
 259, 267, 304
 Münchrath Jens 148, 252
 Münkler Herfried 145, 149, 252

N

Nanus Burt 132, 244
 Negri Antonio 145, 247
 Niżnik Józef 243, 249
 Nobel Alfred 34, 45, 129, 132
 North David 86, 189, 232
 Nowak Alojzy Z. 131, 252
 Nye Joseph S. 166, 249

O

Ocasio-Cortez Alexandra 76–77
 Oelgemöller Jens 232, 255
 Ohmae Kenichi 163, 252
 Olson Mancur 63, 252
 Oppenheimer Franz 152
 Orban Viktor 146

P

Pareto Vilfredo 223
 Paśnik Jerzy 160, 245

Pennington Mark 67, 252
 Piątkowski Wiesław 33, 252
 Piketty Thomas 133, 154, 252
 Piński Aleksander 177, 252
 Plickert Philip 246–247
 Polanyi Karl 48, 49, 139, 142–144, 252
 Pontusson Harry Jonas 236
 Princen Sebastiaan 237, 239
 Pritzl Rupert 66, 252
 Próchniak Mariusz 253
 Proust Marcel 69
 Putin Władimir 86, 192–193
 Pysz Piotr 4–5, 7, 9, 11–17, 71, 73, 76,
 97–106, 121, 131, 133–134, 164, 177,
 202, 204, 217–218, 229–241, 246–251,
 253–257, 262, 266, 269, 273, 303

R

Randers Jørgen 163, 251
 Rapacki Ryszard 170, 253
 Ratajczak Marek 130, 253
 Ratner Michael 191–192, 243
 Rau Zbigniew 248
 Rawls John 157, 253
 Raworth Kate 133, 253
 Reagan Ronald 76
 Reddell Michael 91, 253
 Ricardo David 11, 22
 Rickens Christian 148, 252
 Risse Thomas 236
 Rodrik Dani 57, 135, 140, 253
 Rogall Holger 203, 253
 Röpke Wilhelm 27, 30, 49–54, 76, 145,
 152, 175, 177, 237, 247, 253–254, 304
 Roscher Klaus 236
 Rueda David 236
 Rusakova Ekaterina P. 239
 Russell Martin 194, 254
 Rüstow Alexander 49–50, 58, 76, 152,
 175, 220, 254, 304
 Rykova Inna N. 239

S

Sanchez-Lissen Rocío 239
 Sanz-Diaz Maria Teresa 239

Saroch Stanislav 239
Sauerland Dirk 63–64, 68, 245
Schaechter Andrea 246, 253
Scharpf Fritz W. 235–236
Schlösser Hans Jürgen 218, 254
Schmitt Carl 143
Schnellenbach Jan 68, 254
Schomerus Thomas 57, 254
Schröder Gerhardt 193
Schuhen Michael 218, 254
Schürkmann Susanne 218, 254
Schwab Klaus 17, 126, 254
Segers Mathieu 237, 239
Senft Gerhard 248
Sheppard David 193
Shiller Robert J. 129–130, 243
Shupe Cortnie 232, 254
Sienkiewicz Karol 226, 254
Simon Herbert 140, 254
Sinn Hans-Werner 66, 254
Skąpska Elżbieta 9, 217–227, 254–255,
265, 273, 303
Sloman Steven 16, 255
Smejkal Václav 239
Smith Adam 11, 22, 33, 98, 177, 244, 252
Staćzyk Izabela 78, 244
Starbatty Joachim 29, 255
Stiglitz Joseph E. 57–58, 133, 223, 255
Stone Mark R. 246, 253
Stratmann Klaus von 65, 255
Streck Wolfgang 7, 138–146, 148–149,
255, 263, 271
Stutzel Wolfgang 246
Subrick J. Robert 67, 250
Suntum Ulrich van 232, 255
Sytas Andrius 190, 255
Szambelańczyk Jan 117, 250
Szplit Andrzej 6, 69–82, 254, 256, 261,
269, 304
Szulczewski Grzegorz 5, 33–45, 106, 152,
154–156, 256, 259, 267, 304

T

Taleb Nassim Nicholas 122, 256
Taylor Edward 304
Thatcher Margaret 62, 76, 246

Thiel Peter 96, 116
Thunberg Greta 76
Tischner Wolfgang 30, 244
Tobin James 101
Truman Harry S. 93–94
Trump Donald 146, 190–192, 265, 272
Truszczyński Jan 243
Tulloch Gordon 61, 244, 256

U

Ugolini Piero C. 246, 253
Urbaniec Marta 206, 256

V

Vahrenholt Fritz 65, 256
Valencis Fabian 128, 250
Vanberg Viktor 237
Veblen Thorstein 158, 256
Viehoff Juri 237, 239

W

Wagenknecht Sahra 178–179, 256
Wahlstear Wolfgang 126
Wallerstein Immanuel 140, 143, 163, 256
Wandel Jürgen 6, 57–68, 260, 268, 304
Warufakis Janis 76
Washington Georg 97
Watrin Christian 246
Weber Max 41–42, 142
Welt Cory 191–192, 243
Wierzbicki Andrzej 69, 249
Wilgerodt Hans 246
Wnuk-Lipiński Edmund 164, 257
Wohlgemuth Michael 236–237, 239, 255
Woźniak Michał Gabriel 4, 217
Wünsche Horst Friedrich 71, 175, 220,
253, 257

Y

Young Brigitte 55, 244

Z

Ząbkowicz Anna 6, 47–56, 245, 253, 260,
268, 305
Załański Wołodimir 243

Zaleśna Aleksandra 74, 257

Zeman-Miszewska Ewa 8, 163–174, 251,
257, 264, 271, 305

Zielonka Jan 7, 139, 145–148, 257, 263,
271

Ż

Żakowski Jacek 146, 257

INDEKS RZECZOWY

A

administracja 160, 170
 lokalna 170
 państwowa 170
 publiczna 217, 225, 227
 Trumpa 190–192
Alfred Marshall 34, 36–40, 42, 45, 102
analiza(y) 77, 121–122, 128, 131, 133,
 139–140, 142, 145–146, 151–152, 160,
 163, 232, 235, 238–240
 bibliometryczna 233
 bieżącej polityki społeczno-
 -gospodarczej 236
 błędów Republiki Weimarskiej 49
 cech 44
 cytowań 235
 cywilizacyjnego rozwoju
 ludzkości 124
 dalszego otoczenia 78
 danych 108
 dot. ładu i państwa 168
 ekonomiczna 41, 232
 elementów modelu
 biznesowego 78
 frekwencyjności słów
 kluczowych 238
 historyczna 42, 49, 128, 240
 idei intelektualnych SGR 236
 ilościowa 238
 kategorii SGR 237, 240
 konkretnego obiektu 42
 konkretnej gospodarki 40
 literatury 229
 morfologiczne 40, 44–45
 porównawcze 128
 problematyki 122
 procesów integracji 137

 przemian cywilizacyjnych 123–
 125
 przesileń cywilizacyjnych 124–125
 publikacji 241
 różnic między Polską a UE 210,
 213
 społecznej inżynierii biznesu 78
 statystyczna 202, 215
 sytuacji finansowej 78, 80
 szeregów czasowych 234
 teoretyczna 43
 treści 233, 239
 warunków instytucjonalnych 240
 wieloaspektowa 123
 współczesne 163
 zakłócenia ruchu okrężnego 71
 zdarzeń gospodarczych 36
 zjawisk 35
 zjawisk ekonomicznych 37
anomia 128–129
antykryzysowe
 działania 108, 110
 tarcze 108–113
antyteza 139, 146

B

badanie(a) 13, 38, 41–42, 44, 123, 139,
 202, 218, 230–231
 dalsze 235
 form organizacji życia
 gospodarczego 45
 ilościowe 232
 integrujące ład gospodarczy 202
 jakościowe 232
 nad naturą i przyczynami
 bogactwa narodów 33
 naukowe 75, 127, 132
 nieliczne 232

- rzeczywistości życia
 gospodarczego i społecznego 13
 SGR 76
 sposobu organizacji życia 45
 zjawisk z zakresu ekonomii 40
- bank(i) 48, 110, 112, 128, 169, 209,
 211–212
 centralne 55, 85–96, 107–108, 113
 europejski 107
 Gospodarstwa Krajowego 108–
 109
 inwestycyjny 107, 109
 Odbudowy i Rozwoju 107
 of England 86–87, 90–91, 93
 of the United States 91
 państwowy 109, 116
 Polski 108
 Szwecji 34, 129, 132
 światowy 107
- bezpieczeństwo 72, 75, 117, 152, 154,
 159, 162
 energetyczne 185–199
 energetyczno-klimatyczne 75
 narodowe 225
 pracowników 109
 przedsiębiorców 222
 socjalne 53, 225, 238, 241
 społeczne 168
 wewnętrzne 161
- C**
- cel(e) 12, 14, 70, 73, 75, 77, 81, 100–101,
 108–109, 112–114, 116, 137, 141, 144,
 156, 177, 209–210, 212–214, 227, 233,
 236
 Agendy na rzecz Zrównoważonego
 Rozwoju 2030 202
 badacza 37
 dyskutantów 13
 ekologiczne 227
 ekonomiczne 176
 główny 107, 230
 gospodarcze 166, 227, 241
 identyfikacji stanu wiedzy 233
 INSGR 182
 Kompas zmian systemowych
 Klubu Rzymskiego 202
 konsumpcji indywidualnej 223
 konsumpcji zbiorowej 223
 makroekonomiczny 15
 manifestu 74
 naukowy 237
 o charakterze
 ogólnospołecznym 100
 ochrony i poprawy środowiska
 naturalnego 227
 polityki państwa 52
 produkcyjny 223
 radykalny 100
 rozumnych jednostek 106
 SGR 175, 204, 218, 230, 237, 241
 społeczne 176, 227, 241
 społeczno-gospodarcze 74
 środowiskowy 241
 tarczy 109
 utworzenia Stanów Zjednoczonych
 Europy 100
 wspólne 149
 wspólnoty 106
 wyznaczone 74
- chaos 11, 77, 81, 99, 121–122, 124, 128,
 133, 146, 201, 219–220
- chrześcijańska demokracja 21–32
- COVID-19 72, 86–88, 92–93, 107–117,
 144, 161, 188, 218, 225, 227
- cywilizacja 123–124, 130, 154, 163
 afrykańska 123
 agrarna 124
 cyfrowa 16, 123
 Dalekiego Wschodu 123
 digitalna 123
 ekonomiczno-techniczna 206
 ekspansjonistyczna 130
 euroatlantycka 205
 europejska 123
 globalna 157
 industrialna 16, 122–124, 126, 134
 informacyjna 123–124
 islamska 123
 kolejna 130
 ludzka 12

najnowsza 124
nasza 14
nowa, niededefiniowana 126–127,
131, 134
odchodząca 130
odmienna 130, 206
postindustrialna 126, 169
przemysłowa 124, 169
przyszła 130
wcześniejsza 124
wiedzy 123–124
XIX-wieczna 48
zbieracko-łowiecka 124

D

demokracja(e) 53–55, 72, 99, 128,
137–149, 156, 171
bezpośrednia 172
globalna 72
kontynentalna 141
liberalna 138, 146
lokalna 141
oparta na parlamentarnej
większości 53
parlamentarna 171
polityczna 141
socjalna 146
współczesne 56
dług 101, 110–117
instytucji rządowych 110–111,
116
instytucji samorządowych 110–
111, 116
publiczny 107–117
sektora finansów publicznych 111
w wyniku wojny
o niepodległość 98
dobrowolność 99

E

ekonomia 11–13, 33–45, 56, 72, 98, 123,
129–130, 132, 137, 145, 175, 202–206,
218, 232–233
a metoda morfologiczna 33–45
a Nagroda Nobla 34
Adama Smitha 11

anglosaska 231
Davida Ricardo 11
heterodoksyjna 232
instytucjonalna 203
Johna Maynarda Keynesa 13
Johna Stuarta Milla 11
kapitalistyczna 177
klasyczna 33
konstytucyjna 237, 239
liberalna 50
neoklasyczna 12, 203, 231
neoliberalna 76, 203
normatywna 45
nowa 203
ordoliberalna 47, 56
podażowa 76
polityczna 33, 138–140, 142
przyszłości 201
tradycyjna 203, 231
zrównoważonego rozwoju 203
ekonomiczna(e)(y)
aktywność 207
analiza 41, 232
aspekty 174
badania 35
cele 176
cykle 123
cywilizacja 206
destrukcja 125
dokumenty 203
efekty 174
efektywność 237
eksperyment 72
fundament jedności 98
harmonizacja 223
holistyczne myślenie 12
idee 132
interesy 49
konsekwencje 116
konsensus 48
kryteria 164
kryteria wyboru 164
kryzys 56, 205
literatura 232
ład 47, 50, 151
modele 35, 45

- myśl 33–34, 49
- myślenie 37, 76, 202, 204
- następstwa samotności 126
- nauki 40, 45, 76–77, 234
- nierówności 154, 157
- paradoks 142
- perspektywy dla naszych wnuków 13
- podłoże 146
- podłoże problemu 161
- pojęcia 37–38
- porządek 44
- postęp 223
- potencjał 166
- pozycja 152
- problematyka 34, 37
- problematyzacja zjawisk 41
- przesłanki 167
- rozważania 35, 37
- sfera 70
- skutki przesilení
 - cywilizacyjnych 123
- sukcesy 176
- systemy 43
- sytuacja 78, 117, 181
- szkoły 201
- teorie 37, 40, 229–230
- ujęcie 40
- uwarunkowania 171
- uzasadnienie 225
- wartości 152, 164
- warunki 166, 181, 223
- władza 48, 51
- wolność 49, 53, 55, 241
- wstrząs 148
- wymiar 143, 167, 218
- wyobrażenia 207
- wywód 37
- zjawiska 37, 157
- zmiany 163
- embargo energetyczne 186
- EU/UE/ European Union/Unia
 - Europejska 66, 73–75, 88, 97–106, 110, 143–148, 164, 167, 185–186, 189–194, 198–199, 207–208, 210, 213, 218–221, 225, 230, 235–236, 239–240
- ewaluacja
 - celów Agencji na rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030 202
 - celów Kompasów zmian systemowych Klubu Rzymskiego 202
 - strategii 206
 - studentów 202, 216
 - subiektywna 209
 - wybranych obszarów i działań na rzecz rozwoju zrównoważonego 202
 - zrozumienia i ważności działań zrównoważonych przez studentów 201–216
- F**
- faza
 - akumulacji (gromadzenia zasobów) 224
 - alokacji (podziału środków) 224
 - autokracji 72
 - badania 234
 - boomu 71
 - drugiego kryzysu 151
 - industrializacji 124
 - kryzysu cywilizacyjnego 151–162
 - operacji (wdrażania) 224
 - pierwszego kryzysu 151
 - przemian 122
 - rozwoju oligopolu 179
- federalizm
 - Europy 103
 - finansów publicznych 99
- finansowanie 214
 - budżetu UE 101
 - deficytu budżetowego 113
 - działań antycovidowych 107–117
 - działań antykryzysowych 110
 - edukacji 170
 - gospodarki 107
 - nie tylko skutków pandemii 117
 - płynnościowe 109
 - przedsiębiorstw 109, 208
 - przedszkoli 181

skutków pandemii 110
systemu opieki zdrowotnej 170
tarcz antykryzysowych 110,
112–113
tarczy finansowej PFR 109
w ramach tarczy
antykrzysowej 109
wojny 117
wydatków budżetowych 113, 117
zrównoważone 202, 206, 208–215

G

globalizacja 15–16, 78, 127–128, 138,
140–142, 145, 173, 181–182, 207, 227,
240
konkurencji 48
procesów gospodarczych 181
gospodarka(i) 13, 16, 33, 36, 40–42, 45,
48–49, 51–54, 56, 70–72, 76, 98, 100,
107–109, 114, 117, 125, 128–129, 140–
141, 153–155, 168–172, 176, 181–182,
203, 205–206, 209, 214, 216–222, 224
4.0 123, 126–127
a kryzysogenność 14
centralnie sterowana 44
cyfrowa 179
feudalna 41
globalna 153, 161, 173
główne 132
industrialna 177
kapitalistyczna 41, 131, 139–141
komunistyczna 237
konkretna 42, 44
krajów rozwiniętych 148
ładu 177
narodowa 98, 140, 176–177
nazistowska 237
niemiecka 105, 115–116, 181,
203–204
oparta na dominacji prywatnych
przedsiębiorstw 15
oparta na mądrości 14
oparta na wartościach i zaufaniu 77
oparta na wiedzy, informacji 14, 75
oparta na zasadach wolnego
rynku 221

otwarta 175
polska 108, 113, 204, 211, 214
postindustrialna 169
przejściowe 234
realna 51
rynkowa 13, 15–17, 44, 47–48, 51,
69–82, 98, 121–122, 131, 133–
134, 152, 166, 169–170, 174–182,
201–216, 217–227, 229–241
rzeczywista 41
społeczno-ekologiczna 69–82
świata 132, 142, 146, 174, 177, 179
uporządkowana 201
wolna 47, 50, 54, 142, 145
wschodzące 205
współczesna 181, 230
Zachodu 132
zdominowana przez monopole
i oligopole 182
zglobalizowana 140
gospodarowanie 13, 15, 36, 47, 73, 76, 78,
80–81, 98, 152–153, 164, 168–172, 202,
219, 223, 226

I

inflacja 117, 204
kosztowa 177
rosnąca 112
średnia roczna 112
w czasach Erharda 204
wzmagająca się 161
instrument(y) 114, 143, 196–197
bezpośrednie 210, 214
do forsowania
hiperglobalizacji 144
dominacji 204
finansowe PFR 109
fiskalne 108
gwarantujące ubezpieczenie 222
kontroli politycznej 185–199
ładu społeczno-
-gospodarczego 216
łagodzenia skutków
COVID-19 108
łagodzenia skutków
wprowadzonych restrykcji 108

- makroekonomicznego
 - zarządzania 71
- polityki gospodarczej 153
- przywracania i utrzymywania
 - równowagi rynkowej 204
- przywracania stabilności
 - finansowej 204
- regulujące poczynania
 - instytucji 165
- sterowania 103
- władzy urzędnika 172
- wsparcia 107
- instytucjonalna(e)(y)
 - agregaty 159, 161
 - ekonomia 203
 - hierarchie 124
 - ład 164, 239–240
 - otoczenie 230
 - podejście 77
 - podłoże 158–160
 - podstawy wolności 159
 - porządek 164
 - przemiany 99, 104
 - ramy 52
 - rozwiązania 99
 - stagnacja 141
 - systemy 161
 - uwarunkowania realizacji wartości
 - ordoliberalnych 158–159
 - warunki 234–235, 240
 - zmiany 49, 127, 235
 - zworniki 159
- instytucjonalno-polityczna(y)
 - innowacja 102
 - ład społeczno-gospodarczy 13
 - struktura 102
- integracja 52, 100, 137–138, 149, 166–167
 - europejska 98, 102, 104, 139, 144, 239
 - globalna 142
 - krajów członkowskich 101
 - państw 144
 - społeczeństwa 55
 - UE 146
 - w ramach społeczeństwa 50
- istota
 - godności ludzkiej 153
 - gospodarki rynkowej 231
 - instytucji 158
 - solidarności 157
 - społeczna 153
- K**
- kapitalizm 41, 48, 72, 98, 131, 138–139, 141–145, 177
 - a człowiek 41
 - a jego deformacja 49
 - a jego duch 41–42
 - a jego kryzys 139
 - a jego ożywienie 141
 - a turbokapitalizm 72
 - a załamanie 48
 - a złota era 128
 - globalny 141
 - kwartalny 77
 - liberalny 48
 - ludowy 55
 - reński 105
 - wczesny 177
 - współczesny 232
 - XIX-wieczny 51
- kategoryczny imperatyw Kanta 106
- konkurencja 43–45, 47–48, 51–53, 55–56, 146–147, 165, 170, 180–181, 218, 221–222
 - a jej strażnik 53
 - autentyczna 54
 - bezwzględna 169
 - między podmiotami 155
 - nadmierna 56
 - niedoskonała 51
 - pełna 43
 - pozostawiona sama sobie 52
 - rynkowa 176–177
 - rzeczywista 176
 - wolna 177, 222
- konstytucja 218
 - gospodarki rynkowej 55
 - Rzeczypospolitej Polskiej 69, 219
 - Stanów Zjednoczonych 103
- krypto 95–96

kryzys 16, 54–56, 70–71, 76–77, 99, 116, 121, 128, 132, 134, 137, 151, 161
bankowy 128
cywilizacyjny 151–162
demograficzny 128, 168
demokracji 54, 128
ekologii/ekologiczny 13, 155, 160
ekonomiczny 56, 205
elit globalnych 128
finansowo-gospodarczy 229–230, 241
finansowy 15, 70–71, 113, 128, 133, 235
fundamentalistyczno-rynkowej doktryny 131
geopolityczny 128
globalizacji 128
globalny 71, 161
głęboki 99
gospodarczy 53, 140
gospodarki 54
imigracyjny 128
integracji UE 146
interwencji 56
jeszcze większy 151
kapitalizmu 139
klimatyczny 128, 160, 168
lewicy 142
marnotrawienia żywności 128
migracyjny 161, 168
nadchodzący 15
neoliberalizmu 128
niezrównoważonych systemów rolnictwa 128
pandemiczny 107, 128, 161, 168
państwa 53, 140
państwowości 140
polityczno-ustrojowy 205
porządku globalnego 128
roku 2008 151
rynków pracy 128
społecznego zaufania 128
społeczno-gospodarczy 229–230, 241
społeczny 205
stagnacji/stagnacyjny 140–141

strukturalny 131
światowego układu sił 128
światowy 98–99, 128
totalny 232
typowy 161
walutowy 128
wielki 48–49, 70
współczesnego kapitalizmu 232
zachodniej liberalnej demokracji 138
zadłużenia 128
zadłużenia publicznego 128
kryzysowa(e)(y)
dysfunkcje 132
multiplikacja 121–135
syndrom 99
zagrożenia 76, 134
zjawiska 121, 128

L

Ludwig Erhard 21, 27–28, 30–31, 58, 64, 71, 73, 76, 100, 145, 152, 155, 175–176, 181, 202–204, 216, 220, 222, 231, 237, 240

Ł

ład 13, 15–17, 55, 77–78, 81, 99, 103, 121, 132, 134, 157, 161, 164, 166–169, 177, 201, 203–206, 216, 218, 220, 223–224, 231
aksjonormatywny 159
autonomicznych państw 143
cywilizacyjny 151
dobrowolny 143
ekologiczny 77
ekonomiczny 47–48, 50
generalny 203
globalny 146
gospodarczy 47, 73, 76–77, 141, 164, 167, 169, 174, 177, 202–206, 218, 220–221
gospodarowania 76, 78, 80–81
instytucjonalny 164, 239–240
konfederacyjny 143
konkurencyjny 76, 152

- korporacyjny 211–216
 - lokalny 141
 - międzynarodowy 48, 139, 141
 - na górze 142
 - neoliberalny 142
 - niemiecki 47
 - normatywny 239–240
 - nowy 48, 76–77
 - odpowiadający naturze człowieka 219
 - oparty na konkurencji 221
 - ordoliberalny 160, 231
 - państwowości 141
 - państwowy 141, 203
 - polityczny 48, 101, 141
 - polski 113
 - postulowany 152
 - promujący indywidualizm 50
 - rynkowy 55
 - skuteczny 201
 - społeczno-gospodarczy 11, 13, 15–17, 73, 97–106, 134, 151–162, 201–216, 231, 241
 - społeczny 157, 167
 - spontaniczny 77, 206, 218, 220–222
 - stabilny 142
 - stanowiony 70, 77, 82, 166, 206, 218, 221–222, 238
 - strategii ESG 211
 - środowiskowy 211–216
 - światowy 140, 148, 205
 - ujednoliczony 141
 - walutowy 48
 - zielony 77, 227
- M**
- mechanizm(y) 50, 155, 159
 - cenowy 50–51
 - gospodarcze 40, 151, 155
 - gospodarki rynkowej 166
 - konkurencji 170
 - konkurencji rynkowej 177
 - konsolidacji 144
 - ładu społeczno-gospodarczego 216
 - przedsiębiorczości 203
 - przetwarzający dane 140
 - rynkowy 51, 129
 - społeczne 151
 - społecznej inżynierii biznesu 80
 - ujawniające niesprawności systemu 157
 - zaburzające konkurencję 45
- metoda(y) 36, 232
 - abstrakcji 36–38, 42
 - agregacji 39
 - badań z obszaru fizyki 35
 - dedukcji 39
 - ekspercka 227
 - historyczna 41
 - komunikacji społecznej 131
 - małych kroków integracyjnych 100
 - matematyczne 36, 38
 - matematycznego
 - konstruktywizmu 36, 39
 - morfologiczna 33–45
 - naukowa właściwa biologii 40, 45
 - oceny skuteczności 78
 - opisu ilościowego 202
 - prób i błędów 220
 - redukcjonizmu 39
 - rozbudowane 36
 - statystyczne 39
 - stosowane w naukach społecznych 35
 - wiązania państw 137
 - właściwe dla nauk matematyczno-przyrodniczych 35
 - wywiadu bezpośredniego 222
- metodologia 35, 37–39, 41, 45, 203, 259, 266
- misja 56
 - Apollo 11
 - państwa 47–48, 51, 53, 55
 - podwójna 56
 - społeczno-gospodarcza 47, 52
- monitorowanie
 - systemu 82
 - wyników 69–82
- monopol(e) 24–25, 43, 51, 54, 175–182, 236

całkowity 44
 częściowy 43–44
 jednostkowy 43
 kolektywny 43
 obustronny 43
 ograniczony 43
 podażyowy 43
 popytowy 43

N

neoliberalizm 15, 70, 76, 98, 128, 133, 138, 239
 jako nurt 70
 jako odnowa klasycznego liberalizmu 70
 jako źródło wszelakiego zła 145
 tradycyjny 76
 nieład 11, 14–15, 99, 121–122, 124, 134
 niewydolność państwa 57–68, 142
 techniczna 142
 Nord Stream 2 185–199

O

oligopol(e) 43, 175–182
 całkowity 44
 częściowy 43–44
 jednostkowy 43
 obustronny 43
 ograniczony 43
 podażyowy 43
 popytowy 43
 ordo 55, 76–77, 133–134, 159, 164–165, 167–168, 171, 203, 218–219
 ordoekonomia 44–45
 ordoliberalizm 13, 15, 23, 49, 52–53, 58, 76, 98, 100, 133–134, 145, 152, 155, 166, 169, 175, 201–202, 236, 239–240
 ordoliberalna(e)(i)(y) ekonomia 47, 56
 idee 159
 klasyk 145
 koncepcja 69
 koncepcja ładu 231
 koncepcja ładu społeczno-gospodarczego 17, 157, 161

koncepcja SGR 13, 15–16, 98, 122, 131, 133
 koncepcja ustroju 17
 ład gospodarczy 203
 ład społeczno-gospodarczy 151–162
 model 134
 myśl 101, 152, 156
 myśliciele 13, 103
 nurt 156
 perspektywa 47
 porządek 55
 porządek gospodarczy 47–56
 praktyka rządzenia Ludwiga Erharda 201–216
 przesłanki aksjologiczne 54
 rozumienie dobrostanu społecznego 155
 system 54
 teoria ładu społeczno-gospodarczego 13
 tradycja 151
 wartości 45, 158–159, 161
 wizja państwa 163–174
 ordoliberal(owie) 47, 50–55, 152, 155, 175
 ordopolityka gospodarcza 45, 45
 społeczno-gospodarcza 33

P

pandemia 21, 31, 70–72, 77, 88, 107–111, 113–117, 121, 127–128, 144, 151, 155, 157, 161, 168, 188, 218, 225, 227, 229–230, 241
 panowanie 12, 47–55, 143
 państwo(a) 15, 47–48, 51–56, 70–73, 76–78, 106–117, 127, 131, 137, 140–145, 147–148, 154, 156, 159, 161, 163–177, 181, 203–206, 211, 217, 221, 225
 autonomiczne 143
 autorytarne 55
 członkowskie 100, 105–106, 236
 demokratyczne 49, 53–55, 146
 dobrobytu 144
 duże 143

- europejskie 106, 147
 - federacyjne 103
 - federalne 98, 101
 - kapitalistyczne 49
 - konstytucyjne 55
 - liberalne 48
 - mające określone atuty 167
 - małe 146
 - młode 103
 - narodowe 15, 138, 140, 142–143, 146–147, 164
 - nastawione pokojowo 144
 - neoliberalne 144–145
 - niemieckie 114
 - niezależne 98
 - planujące konkurencję 53
 - postkolonialne 98
 - postsocjalistyczne 170
 - rozdrobnionej Europy 146
 - rozwinięte 168
 - silne 47, 51, 53–55, 142, 145, 147, 235
 - słabe 54
 - socjalne 53–54
 - spoza Europy 168
 - sprawne 75
 - suwerenne 143–144
 - westfalskie 148
 - współczesne 52, 171
 - zdolne do rządzenia 139
- pełna(e)
 - ocena 170
 - oszacowania 127
 - porównywalność
 - istotnych wskaźników
 - pozafinansowych 210, 213
 - uznanie 34
 - zatrudnienie 204, 219–220, 222–223
- podłoże
 - anomii 129
 - czwartej rewolucji
 - przemysłowej 122
 - ekonomiczne 146, 161
 - instytucjonalne 158–160
 - koncepcji SGR 16
 - kulturowe 123
 - neoliberalne 15
 - o charakterze
 - prakseologicznym 157
 - polityczne 123
 - przesilenia 122
 - rewolucji cyfrowej 126
 - teoretyczne 16
 - wynaturzeń 15
- polityka 73–74, 100, 103–104, 132, 137, 140, 142, 149, 166, 171–172, 203, 206, 208–210, 212–213, 216
 - aktualna 98
 - aktywna 144
 - antymonopolowa 172, 174
 - budżetowa 100, 113–114, 117
 - celna 146
 - demokratyczna 142
 - energetyczna 182
 - europejska 99, 104, 207
 - finansowa 71
 - fiskalna 80, 107, 113, 137
 - globalna 149
 - gospodarcza 45, 52, 55, 73, 153, 169–170, 176, 182, 202–204, 222, 227, 229, 232
 - gospodarcza Cesarstwa 34
 - gospodarcza Waltera Euckena 201–216
 - handlowa 107
 - innych państw 167
 - kredytowa 71, 208–209, 212
 - kształtowania europejskiego ładu
 - społeczno-gospodarczego 100, 103
 - kształtowania wolnościowego ładu
 - gospodarczego 73, 206
 - liberalizacji 142
 - ładu (Ordnungspolitik) 53, 55, 100
 - ładu gospodarczego 177
 - makroekonomiczna 48
 - monetarna 100, 117
 - narodowa 100
 - o charakterze strategicznym 209, 211, 214
 - państwa 52–53

- pieniężna 107, 113
- pieniężno-kredytowa 80
- Polskiego Ładu 113
- ponadnarodowa 15
- przemysłowa 144, 164
- publiczna 210, 213
- regulacyjna 21–32
- rządzących 69
- socjalna 164
- społeczna 52–53, 176, 182, 239
- społeczno-gospodarcza 12, 100, 236, 240
- stabilizacyjna 49
- stanowienia ładu 103
- strukturalna 176
- usług publicznych 225
- wdrażana 210, 213
- porządek 38, 42, 44–45, 52, 125, 140, 171, 201, 203–206, 218, 220, 223, 231
 - ekologiczny 203, 206
 - ekonomiczny 44
 - globalny 128
 - gospodarczy 39–40, 42, 44–45, 47–56, 166, 203
 - gospodarowania 164
 - instytucjonalny 164
 - konkretnej gospodarki 44
 - konkurencyjny 45
 - ordoliberalny 55
 - społeczno-gospodarczy 156, 201, 206
 - społeczny 54, 226
 - spontaniczny 205
 - stanowiony 205
 - światowy 149
 - w usługach 218
- postęp 33, 127
 - ekologiczny 223
 - ekonomiczny 223
 - integracyjny 104
 - materialny 127
 - spektakularny 171
 - społeczno-gospodarczy 73, 125
 - społeczny 219, 222–223
 - techniczny 205
 - technologiczny 121, 240
 - w tworzeniu porządku i rozwoju gospodarczego 171
 - w zakresie szczepień przeciw COVID-19 161
- przedsiębiorczość 15, 48, 50, 54–55, 203, 222
 - oparta na ładzie 205
 - wolna 52
- przesilenie
 - cywilizacyjne 16, 121–135
 - obecne 122
- R**
- reforma(y) 101, 103, 142, 182, 194, 234
 - amerykańskich finansów publicznych 103
 - finansowa 98
 - finansów publicznych Hamiltona 97–106
 - finansów UE 101
 - głębokie 182
 - institutionelle Reformen 68
 - instytucji Unii Europejskiej 73
 - konstitutionenökonomische Reformen 68
 - marktwirtschaftlichen Reformen 62
 - Reformen des Systems 66
 - Währungsreform 27
 - walutowa 204
- rewolucja(e)
 - cyfrowa 126, 179
 - czwarta naukowo-techniczna 181
 - czwarta przemysłowa 75, 122, 126–127, 131–134
 - druga 126
 - energetyczna 240
 - informacyjna 15
 - informacyjno-cyfrowa 122
 - krwawe 14
 - marginalistyczna 39
 - piąta przemysłowa 127
 - pierwsza 126
 - przemysłowa 15–16, 126, 131, 152
 - trzecia 126
 - w Rosji 49

rynek(i) 15, 42, 44, 49–52, 54, 56, 70, 72–73, 76, 80, 100, 102, 137, 141–145, 166, 175–181, 202–203, 208–213, 215, 218, 220–223, 226, 237
 amerykański 179
 doradczy 211, 214
 finansowe 48, 101–102, 107, 211
 globalny 167
 hurtowy 112
 IT 180
 kapitałowy 153
 konkurencyjny 221, 223
 krajowy 112
 mediów społecznościowych 180
 nieruchomości 128
 online 180
 otwarty 222
 papierów wartościowych 169
 pracy 53, 109, 128, 155, 181–182, 205, 225
 światowy 165, 180
 telefonii komórkowej 179
 usług 223
 usług ratingowych 179
 wewnętrzny 176, 221
 wolny 73, 129, 157, 174, 179, 221, 237
 wspólny 137–138, 143
 wyszukiwarek 180
 zagraniczny 176
 zamknięty 179
 zbytu 205

S

sankcje 208, 210, 213–214
 międzynarodowe 130–131
 nakładane na agresora 130
 solidarność 53, 69, 75, 152, 157, 159, 162, 219, 223, 226
 społeczna 167, 170, 226
 transferowa 53
 społeczna gospodarka rynkowa (SGR) 13, 15–17, 47, 69–73, 75–76, 82, 98, 121–122, 131, 133–134, 152, 164, 166, 168–182, 201–216, 217–227, 229–241

subsydiarność 152, 157, 159, 162, 169, 174
 systematyczny 40
 przegląd literatury 229–241
 wzrost liczby publikacji 229–230, 240
 szkoła 265
 austriacka 33
 ekonomiczna 201
 ekonomii politycznej 33
 fryburska 48–50, 138, 175, 259
 heterodoksyjna 76
 historyczna 34, 41, 204, 231, 237, 240
 myślenia ekonomicznego 76, 202, 204
 neoklasyczna 34
 obowiązkowa 77
 ordoliberalna 260
 średnia 77

T

typ(y) 41, 88–89, 187, 196
 budowy gospodarki 42
 cywilizacji 130
 czysto idealne 41
 idealne 39–45
 inne niż państwo
 demokratyczne 55
 instytucji 161
 jako pojęcie teoretyczne 41
 organizacji 144, 168, 226
 państwa 144, 147, 168
 pomocy 157
 porozumienia 74
 problemów 12
 realny 41–42, 44–45
 reprezentantów 169
 ustroju gospodarczego 205
 typizacja gospodarki 41
 typologizacja 42

U

ujęcie 12, 41, 44, 53, 129, 152, 165
 adekwatne 39

- analizowanej problematyki 16
 - bibliometryczne 217
 - całej złożoności życia
 - gospodarczego 39
 - ekonomiczne 40
 - form życia 41
 - gospodarki 36
 - holistyczne 16, 36, 98
 - istotnych procesów 42
 - jakościowe 215
 - matematyczne 35
 - mechanizmów gospodarczych 40
 - modelowe 170, 204
 - naukowe 35–36, 38, 40, 42
 - obszaru badawczego 36
 - ogólne 124
 - organiczne 38
 - porządku gospodarczego 39
 - problemu 158
 - przyjęte 165
 - przyrody nieożywionej 35
 - różnorodności przejawów życia
 - gospodarczego 44
 - rzeczywistej gospodarki 41
 - syntetyczne 124
 - teoretyczne 40–41
 - węższe 165
- usługi 129, 142, 155–156, 169, 179, 217–225, 227
- administracji publicznej 225
 - architektoniczne 221
 - audiowizualne 225
 - budowlane 221–222, 224
 - dla biznesu 222
 - doradztwa podatkowego 221
 - dot. sieci łączności
 - elektrycznej 225
 - dystrybucyjne 221
 - edukacyjne 155, 224
 - finansowe 79, 222, 224
 - handlowe 224
 - informacyjne 222, 224
 - informatyczne 218, 222, 224
 - komercyjne 222
 - konsultingowe 224
 - kształtowane przez rynek 221
 - łączności 222
 - materialne 223
 - medyczne 155, 224
 - niekomercyjne 225
 - niematerialne 223–224
 - niepodlegające regulacjom 225
 - ochrony osobistej 225
 - ochrony zdrowia 225
 - opieki społecznej 225
 - ordo 218–219
 - osobiste 222
 - pomocy domowej 221
 - publiczne 173, 219, 225
 - ratingowe 179
 - reklamowe 180, 221
 - rekreacyjne 221
 - rynkowe 219, 221–222, 227
 - rzeczowe 223
 - serwisowe 224
 - społeczne 223, 225
 - świadczone konsumentom 221
 - świadczone przedsiębiorcom 221
 - telekomunikacyjne 218
 - towarzyszące 225
 - turystyczne 218, 221
 - ubezpieczeniowe 222, 224
 - uznawane za niezbędne 155
 - w kontekście rynkowym 219
 - w kontekście społecznym 223
 - w sferze kultury 222
 - w SGR 218–219
 - w zakresie transportu 225
 - wydobywczo-handlowe 224
 - wynajmu samochodów 221
 - z niskim zaangażowaniem 224
 - z wysokim zaangażowaniem 224
 - zdrowotne 225
 - ze średnim zaangażowaniem 224
- ustrój 145, 171, 174, 204–205, 221, 240
- demokratyczny 56
 - gospodarczy 69, 205, 218, 223
 - gospodarczy RP 69
 - liberalny 49
 - ładu 15–16
 - ładu społeczno-
-gospodarczego 15–17

napędzany zyskiem 49
 oparty na konkurencji 221
 polityczny 49
 przedkapitalistyczny 152
 Republiki Weimarskiej 53
 społeczno-gospodarczy 69, 131,
 134, 201
 totalitarny 49
 uwarunkowania 163–174
 bezsporne 160
 cywilizacyjne 122
 ekologiczne 203
 historyczne 241
 instytucjonalne 158
 lokalne 168
 ładu gospodarczego 203
 narodowe 230
 o charakterze kulturowym 167
 o charakterze politycznym 167
 społeczno-ekonomiczne 171
 społeczno-gospodarcze 230
 wzajemne 42

W

Walter Eucken 23–24, 30, 33–45, 49,
 51–52, 55, 58, 70, 76–78, 82, 101, 103,
 152, 164, 166, 175, 177, 202–206, 216,
 221, 222, 230
 wartość(ci) 33, 77–79, 81, 102, 109–110,
 112, 115–116, 128–129, 137–138,
 148–149, 151–162, 173, 204, 219–220,
 223
 dla klienta 79
 dodana brutto 218
 ekonomiczne 152
 emisji obligacji 110–111
 etyczne 152–153, 164
 etyczno-moralna 129
 instrumentalne 153–154, 157
 jako kategoria etyczna
 i ekonomiczna 151–162
 kluczowe dla ordoliberalów 152
 liberalizmu 52
 oczekiwana (subiektywna) 215
 odrębna 156
 ordoliberalna 45, 158–159, 161

PKB 112, 114
 pochodna 154
 podmiotów 157
 poznawcza 37
 pożądana 156
 przedmiotu analiz 152
 referencyjna 116
 społeczna 50, 128
 użyteczna społecznie 127
 wsparcia 108
 wizja
 dobrowolnego, konfederacyjnego
 ładu autonomicznych
 państw 143
 ordoliberalna 163–174
 państwa 163–174
 Stanów Zjednoczonych
 Europy 147
 wielkiej transformacji 49
 własna 221
 wolność 47–56, 69, 73, 100, 105–106,
 145, 152–159, 162, 167, 175, 220
 człowieka 153
 do czegoś 13
 działalności gospodarczej 219–
 220
 działania 52
 ekonomiczna 49, 53, 55, 241
 gospodarcza 153–154, 168, 172,
 203, 230, 238, 240–241
 gospodarowania 47, 153
 jako autonomia jednostki
 ludzkiej 105
 jako kategoria etyczna
 i prawna 153
 jednostki 50, 73, 153–154, 156,
 207, 229, 232
 na rynku 73, 145, 175, 218
 od czegoś 13
 osobista 49, 117, 153
 państw europejskich 106
 przedsiębiorcy 50
 w ramach systemów
 totalitarnych 51
 zawierania kontraktów 47–48,
 50–51

Z

- zasada(y) 50, 101, 130, 174, 216, 218, 221–222, 225, 227
- analogii 141
 - antytezy 139
 - czysto formalne 156
 - działalności gospodarczej 173
 - etyczne 166
 - etyki 152
 - koncepcji sustainable development 74
 - konkurencji 45
 - konkurencyjnego ustroju gospodarczego 205
 - konstytuujące 205, 216
 - liczenia 110
 - ładu 166
 - ładu gospodarczego 76
 - moralne 166
 - neoliberalizmu 70
 - o charakterze społecznym 223
 - Okrągłego Stołu 74
 - politycznego kompromisu 53
 - polityki gospodarczej 55, 202, 204, 229, 232
 - postępowania 106
 - regulujące 205
 - równości społecznej 73, 175
 - równoważenia społecznego 218
 - sformułowana w traktacie westfalskim 148
 - SGR 73, 75, 166, 170, 172–174, 216–227, 240
 - solidarności 226
 - społeczne w usługach 224
 - srebrnej reguły bilansowej 80
 - subsydiarności 169, 174
 - taksonomii UE 208
 - trial and error 104
 - umiaru 155
 - uniwersalnych praw człowieka 148
 - ustrojowe 169, 205
 - wolnego rynku 174, 221
 - wolności na rynku 73, 175, 218
 - wyższe 156
 - zrównoważonego budżetu 114
 - zrównoważonego rozwoju 208, 210, 213–214
- zaufanie 55, 77
- do partnerów gospodarczych 171
 - ludzi 237
 - społeczne 128
 - wzajemne 55, 155
- zielony ład 76–77, 227

NOTY O AUTORACH

Prof. dr hab. Józefa Famielec – Katedra Finansów Rozwoju Zrównoważonego, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, promotorka 18 doktorantów, autorka 450 publikacji, nagrodzona przez Ministra Nauki za całokształt dorobku: *Od mezoekonomii przez mikroekonomię do ekonomii społecznej i ekologicznej – w perspektywie finansów rozwoju zrównoważonego*. Przez wiele lat współpracuje z otoczeniem gospodarczym. Współautorka projektu pt. *Poprawa rozumienia i funkcjonowania gospodarki odpadami komunalnymi w gminach dla przedsiębiorców i mieszkańców*, przyjętego do ministerialnej oceny parametrycznej dyscypliny Ekonomia i Finanse UEK.
e-mail: famielej@uek.krakow.pl

Dr hab. Eugeniusz Gostomski, emerytowany prof. UG – absolwent Uniwersytetu Gdańskiego, specjalność handel zagraniczny, do 2021 r. profesor w Katedrze Biznesu Międzynarodowego Uniwersytetu Gdańskiego, wykładowca w Wyższej Szkole Bankowej w Gdańsku. Jest autorem i współautorem kilkuset publikacji z zakresu handlu światowego, gospodarki morskiej, bankowości i finansów przedsiębiorstw, m.in. książek *Gospodarka Niemiec*, *Bankowość międzynarodowa*, *Źródła i sposoby finansowania przedsiębiorstw*, *Przewodnik bankiera*, *Międzynarodowy handel morski*.
e-mail: egostomski@wp.pl

David Gregosz – od września 2020 r. dyrektor Przedstawicielstwa Fundacji Konrada Adenauera w Warszawie. Studiował ekonomię i nauki polityczne na Uniwersytecie Philippsa w Marburgu, był również stypendystą Fundacji Konrada Adenauera. Od stycznia 2017 r. do sierpnia 2020 r. koordynował prace Fundacji Adenauera w zakresie międzynarodowej polityki gospodarczej. Wcześniej, od października 2013 r. do stycznia 2017 r. był kierownikiem Przedstawicielstwa Fundacji Adenauera w Santiago de Chile.

Prof. Harold James – urodzony w Bedford w 1956 r., jest brytyjskim historykiem specjalizującym się w historii Niemiec i europejskiej historii gospodarczej. Jest profesorem historii i międzynarodowych stosunków gospodarczych na Uniwersytecie Princeton. Na początku swojej kariery badał nową niemiecką historię, zwłaszcza finanse i gospodarkę okresu międzywojennego. Do jego najważniejszych dzieł zalicza się książkę o Deutsche Bank, badania roli spełnianej przez Reichsbank (Bank Rzeszy) przy wywłaszczaniu mienia żydowskiego w czasach panowania narodowego socjalizmu oraz studium niemieckiej tożsamości. W ostatnich latach zajmował się gospodarczymi konsekwencjami współczesnej globalizacji, ze szczególnym naciskiem na porównanie z uprzednimi próbami globalizacji, które zakończyły się zapoczątkowanym w roku 1929 kryzysem światowym. W 2018 r. wspólnie z Markusem Brunnermeier i Jeanem-Pierre Landauem napisał książkę *Euro: Walka kultur gospodarczych*.
e-mail: hjames@princeton.edu

Dr Anna Edyta Jurczuk – adiunkt na Wydziale Ekonomii i Finansów Uniwersytetu w Białymstoku. Autorka i redaktorka publikacji z zakresu teorii ładu gospodarczego, społecznej gospodarki rynkowej i ordoliberalizmu, w tym książek *Stanowiony i spontaniczny ład gospodarczy w procesie transformacji systemowej Polski i byłej NRD*; *Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?* oraz *Ład gospodarczy a współczesna ekonomia*. Członek Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego oraz założycielka i członek Forum Myśli Instytucjonalnej.
e-mail: a.jurczuk@uwb.edu.pl; ORCID: 0000-0002-6467-4747

Dr Katarzyna Kamińska – adiunkt w Katedrze Badań Gospodarki Niemieckiej Instytutu Gospodarki Światowej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Ukończyła ekonomię na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, dr nauk ekonomicznych. Autorka i współautorka publikacji naukowych w zakresie makroekonomii, polityki gospodarczej, ekonomii instytucjonalnej, polityki ochrony konkurencji i konsumentów, Społecznej Gospodarki Rynkowej i polsko-niemieckich stosunków gospodarczych.
e-mail: kkamins@sgh.waw.pl; ORCID: 0000-0003-0497-7452

Dr Marzenna Kowalik James – doktor w zakresie polityki i stosunków międzynarodowych, wykłada na Wydziale Polityki oraz w Princeton School of Public and International Affairs Uniwersytetu Princeton. Autorka prac na temat wpływów politycznych na międzynarodowe stosunki ekonomiczne i artykułów, które ukazały się w *Studia Polityczne, Kultura i Społeczeństwo* oraz *Project Syndicate*. Otrzymała tytuł doktora na Wydziale Polityki w Princeton University, gdzie wykłada od 1996 r.
e-mail: mjames@princeton.edu

Dr Ewa Kulińska-Sadłocha – adiunkt w Katedrze Bankowości Instytutu Finansów na Uniwersytecie Łódzkim. Absolwentka Akademii Ekonomicznej w Poznaniu (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu), dr nauk ekonomicznych, posiada ponad 20-letnie doświadczenie dydaktyczne i organizacyjne jako nauczyciel akademicki, a także doświadczenie zdobyte w praktyce gospodarczej: bankowości, rachunkowości czy controllingu. Autorka i współautorka licznych publikacji naukowych i popularnonaukowych w zakresie finansów, zrównoważonego rozwoju oraz społecznej gospodarki rynkowej, wielokrotna uczestniczka międzynarodowych seminariów nt. Społecznej Gospodarki Rynkowej.
e-mail: ewa.kulinska68@gmail.com; ORCID: 0000-0002-8183-6111

Prof. dr hab. Elżbieta Mączyńska – profesor nauk ekonomicznych, związana ze Szkołą Główną Handlową w Warszawie; organizatorka i kierownik prowadzonych w SGH Podyplomowych Studiów Wyceny Nieruchomości. Członkini Prezydium Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus”, Komitetu Nauk Ekonomicznych Polskiej Akademii Nauk. Honorowy prezes Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Specjalistka z dziedziny ekonomii, w tym analizy ekonomicznej, finansów i wyceny przedsiębiorstw oraz systemów społeczno-gospodarczych. Kreatorka ekonometrycznych modeli predykcji bankructwa.
e-mail: ela4@wp.pl

Prof. dr hab. Maciej Miszewski – Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach (do 2018 r.), obecnie profesor honorowy tej uczelni. Autor prac podejmujących problematykę transformacji gospodarczej i globalnych przemian gospodarki kapitalistycznej. Zwolennik odrzucenia paradygmatu ekonomii głównego nurtu oraz stosowania klasycznego instytucjonalizmu w badaniach rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Autor opracowań promujących ideę SGR. Członek Rady Naukowej PTE, współzałożyciel i członek Rady Naukowej Forum Myśli Instytucjonalnej.
e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl

Dr hab. Michał Moszyński, prof. UMK – w swoich badaniach koncentruje się na zagadnieniach makroekonomii, rynku pracy, gospodarki Niemiec i ordoliberalizmu. Autor trzech monografii poświęconych gospodarce Niemiec. Od 2020 r. prezes Oddziału Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Toruniu. W latach 2019–2021 koordynował ponadnarodowy projekt pn. „Wspieranie przechodzenia ze szkoły na rynek pracy. Innowacyjne modele współpracy publicznych służb zatrudnienia ze szkołami zawodowymi”.
e-mail: moszyn@umk.pl, ORCID: 0000-0003-1197-8744

Dr hab. Piotr Pysz, prof. WSEiZ – profesor Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania w Białymstoku. Od 1982 r. czynny naukowo i dydaktycznie na terenie Niemiec i Polski. Autor ponad dwustu publikacji naukowych podejmujących problematykę transformacji systemowej, ordoliberalizmu i Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) (w językach polskim, niemieckim, angielskim i rosyjskim). Najważniejszą publikacją jest wydana w 2008 r. w Wydawnictwie Naukowym PWN książka *Społeczna Gospodarka Rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*. Od ponad trzydziestu lat organizuje we współpracy z Polskim Towarzystwem Ekonomicznym coroczne międzynarodowe seminaria na temat SGR i jej funkcjonowania w Europie.
e-mail: pyszpiotr@googlegmail.com; ORCID: 0000-0003-4390-9882

Dr hab. Elżbieta Skąpska – doktor habilitowana nauk społecznych w dyscyplinie ekonomia i finanse, adiunkt w Katedrze Zarządzania, Ekonomii i Finansów Wydziału Inżynierii Zarządzania Politechniki Białostockiej. Członkini Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Wielokrotna uczestniczka międzynarodowego seminarium naukowego o Społecznej Gospodarce Rynkowej, odbywającego się w Niemczech i w Polsce. Główne zainteresowania naukowo-badawcze: ekonomika usług, przedsiębiorczość, gospodarka rynkowa.
e-mail: elzbieta.skapska@onet.eu

Dr hab. Andrzej Szplit, prof. ucz. – absolwent Wyższej Szkoły Ekonomicznej we Wrocławiu (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny). W katedrze Finansów pod kierunkiem rektora Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu prof. dr. hab. Józefa Kalety obronił doktorat z zakresu finansów przedsiębiorstw. W latach 1984–1990 przebywał na stypendium w Niemczech. W listopadzie 1989 r. uzyskał stopień doktora habilitowanego nauk ekonomicznych w Wyższej Szkole Ekonomii w Berlinie w zakresie ekonomiki

i finansowania spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego. W latach 90. XX wieku pełnił funkcję prodziekana do spraw kierunku Zarządzanie i Marketing na Politechnice Świętokrzyskiej. Jest emerytowanym profesorem Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Obecnie pracuje na stanowisku profesora uczelni Wyższej Szkoły Ekonomii, Prawa i Nauk Medycznych im. prof. Edwarda Lipińskiego w Kielcach. Kierował 3 grantami zagranicznymi i 2 krajowymi. Jest autorem wielu monografii i artykułów naukowych krajowych i zagranicznych w tym publikowanych w ramach Kongresu Ekonomistów Polskich i Komitetu Nauk Organizacji i Zarządzania Polskiej Akademii Nauk. Na zlecenie Centrali Narodowego Banku Polskiego Departamentu Pamięci Pieniądza opracował monografię profesora Edwarda Taylora. Monografia jest częścią serii Sylwetki sławnych ekonomistów polskich. W Polskim Towarzystwie Ekonomicznym pełni funkcję honorowego prezesa Zarządu Oddziału w Kielcach, członka Rady Naukowej Zarządu Krajowego PTE, członka Kapituły na najlepszy podręcznik z ekonomii. Jest członkiem Zarządu Kieleckiego Towarzystwa Naukowego.
e-mail: andrzej.szplit@gmail.com

Dr hab. Grzegorz Szulczewski, prof. SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. Podejmuje próbę filozoficznej, w tym etycznej refleksji nad dorobkiem neoliberalizmu i ordoliberalizmu. Jest autorem z górą 20 artykułów o Friedrichu Auguście von Hayeku, Walterze Euckenie, Ludwiku Erhardzie, Alexander Rüstowie, Wilhelmie Röpke i Alfredzie Müller-Armack. Szczególnym tematem podejmowanych przez autora rozważań jest koncepcja Ordo Waltera Euckena w kontekście wypracowanych w mitologii, filozofii, a także we współczesnych teoriach naukowych ujęciach ładu i chaosu. Autor dokonał również próby przywrócenia pamięci o polskich liberałach w kontekście przedwojennych sporów pomiędzy liberałami a neoetatystami. Zaowocowało to artykułami o Ferdynandzie Zweigu i Adam Zdzisławie Heydlu. W ramach prowadzonego na SGH seminarium: *Filozofia a ekonomia* podejmuje refleksję nad metaforą stosowaną w opisach rozważań ekonomicznych: metaforze mechanizmów gospodarczych i życia gospodarczego.
e-mail: gszulc@sgh.waw.pl

Dr hab. Jürgen Wandel, prof. SGH – dyrektor Polsko-Niemieckiego Forum Akademickiego oraz kierowniki Katedry Badań Gospodarki Niemieckiej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. W latach 2012–2018 był przedstawicielem Niemieckiej Centrali Wymiany Akademickiej (DAAD) przy SGH. Do jego zainteresowań naukowych należą: polsko-niemieckie stosunki gospodarcze, problematyka transformacji i rozwoju gospodarki w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, ekonomia instytucjonalna (ogólnie oraz w kontekście gospodarki niemieckiej), teoria i polityka konkurencji, ekonomia polityczna, ordoliberalizm oraz Austriacka Szkoła Ekonomii.
e-mail: jwande@sgh.waw.pl, jwandel@gmx.de

Prof. dr hab. Anna Ząbkowicz – zajmuje się historią szeroko rozumianej ekonomii instytucjonalnej. Jej zainteresowania obejmują między innymi debaty w Niemczech, czego przejawem są publikacje z zakresu społecznej gospodarki rynkowej oraz wsparty przez DAAD program badawczy na Westfälische Wilhelms-Universität Münster. Jest zatrudniona jako profesor ekonomii na Uniwersytecie Jagiellońskim, a niebawem – na Uniwersytecie Łódzkim.

e-mail: holic@op.pl

Dr hab. Ewa Zeman-Miszewska – zatrudniona od 1972 r. na Uniwersytecie Ekonomicznym w Katowicach (pełniła kolejno funkcje kierownika: Zakładu Badania Rynków, Samodzielnego Zakładu Gospodarki i Administracji Publicznej, a następnie Katedry Ekonomii Politycznej). Od 2022 r. honorowy profesor Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach.

e-mail: e.m.miszewscy@pro.onet.pl

WYBRANE TYTUŁY WYDAWNICZE POLSKIEGO TOWARZYSTWA EKONOMICZNEGO

Seria *Nobliści z ekonomii*

William Nordhaus

Kasyno klimatyczne. Ryzyko, niepewność i ekonomia globalnego ocieplenia

Joseph E. Stiglitz, Jean-Paul Fitoussi, Martine Durand

Poza PKB. Mierzmy to co ma znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego

George A. Akerlof, Robert J. Shiller

Złować frajera. Ekonomia manipulacji i oszustwa

Nicolas Barr, Peter Diamond

Reformy systemu emerytalnego. Krótki przewodnik

Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi

Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza?

Christopher A. Pissarides

Teoria bezrobocia w stanie równowagi

Dale T. Mortensen

Dyspersja płac. Dlaczego podobni pracownicy zarabiają różnie?

Joseph E. Stiglitz

Freefall. Jazda bez trzymanki

Robert J. Shiller

Finanse a dobrobyt społeczny

Mathias Dewatripont, Jean-Charles Rochet, Jean Tirole

Zbilansować banki: nauka z kryzysu finansowego

Inne

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii

Tomasz Gigol, Katarzyna Kreczmańska-Gigol

Kryzys COVID-19 a zachowania spółek Skarbu Państwa

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spółeczna Gospodarka Rynkowa i integracja europejska w czasach dziejowego przełomu

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spoleczna Gospodarka Rynkowa a wartości europejskie

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Spoleczna Gospodarka Rynkowa: Polska i integracja europejska

Iwona Jakubowska-Branicka (red. naukowa)

Rynek firm pożyczkowych w Polsce. Teoria i praktyka

Jerzy Kleer

Dobra publiczne: wczoraj – dziś – jutro

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Modele ustroju społeczno-gospodarczego – kontrowersje i dylematy

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy w teorii ekonomii i praktyce gospodarczej

Piotr Pysz, Anna Grabska, Michał Moszyński (red. naukowa)

Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?

Kazimierz Łaski

Wykłady z makroekonomii. Gospodarka kapitalistyczna bez bezrobocia

Tadeusz Kowalik

O lepszy ład społeczno-ekonomiczny

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Ordoliberalizm i społeczna gospodarka rynkowa wobec wyzwań współczesności

Mitchel A. Orenstein

Prywatyzacja emerytur. Transnarodowa kampania na rzecz reformy zabezpieczenia społecznego

Paul Davidson

Rozwiązanie Keynesa. Droga do globalnej koniunktury gospodarczej

Julio López, Michaël Assos

Michał Kalecki

Ludwig Erhard

Dobrobyt dla wszystkich

Elżbieta Mączyńska, Piotr Pysz (red. naukowa)

Idee ordo i społeczna gospodarka rynkowa

John Kenneth Galbraith

Ekonomia w perspektywie. Krytyka historyczna

John Kenneth Galbraith

Pieniądz. Pochodzenie i losy

John Kenneth Galbraith

Godne społeczeństwo. Program troski o ludzkość

Stanisław Owsiak, Artur Pollok (red. naukowa)

W poszukiwaniu nowego ładu ekonomicznego

Antoni Kukliński

In Search of New Paradigms (Selected papers 2001–2011)

John C. Bogle

Dość. Prawdziwe miary bogactwa, biznesu i życia

Zdzisław Sadowski

Przez ciekawe czasy. Rozmowy z Pawłem Kozłowskim o życiu, ludziach i zdarzeniach

Rafał Wiśła, Tomasz Sierotowicz, Ewa Okoń-Horodyńska

Problemy z tworzeniem zintegrowanej infrastruktury informatycznej i instytucjonalnej dla nauki i edukacji w Polsce

Gerald Allan Cohen

Dlaczego (nie)socjalizm?

Piotr Pysz, Anna Grabska, Michał Moszyński (red. naukowa)

Spontaniczne i stanowione elementy ładu gospodarczego w procesie transformacji – dryf ładu czy jego doskonalenie?

Stanisław Owsiak (red. naukowa)

Państwo a gospodarka

IX Kongres Ekonomistów Polskich (10 monografii – według kolejności wydawniczej)

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej (w języku polskim i angielskim)

Marian Gorynia, Stanisław Rudolf (red. naukowa)

Polska w Unii Europejskiej i globalnej gospodarce

Andrzej Czyżewski, Bogdan Klepacki (red. naukowa)

Problemy rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w pierwszej dekadzie członkostwa Polski w Unii Europejskiej

Eugeniusz Kwiatkowski, Barbara Liberda (red. naukowa)

Determinanty rozwoju Polski. Rynek pracy i demografia

Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Modele ustroju społeczno-gospodarczego – kontrowersje i dylematy

Joanna Kotowicz-Jawor, Stefan Krajewski, Ewa Okoń-Horodyńska (red. naukowa)

Determinanty rozwoju Polski. Polityka innowacyjna

Stanisław Owskiak (red. naukowa)

Determinanty rozwoju Polski. Finanse publiczne

Bogusław Fiedor (red. naukowa)

Nauki ekonomiczne: stylizowane fakty a wyzwania współczesności

Artur Pollok (red. naukowa)

Edukacja dla zrównoważonego i trwałego rozwoju oraz społecznie odpowiedzialnego biznesu

Krzysztof Pietraszkiewicz (red. naukowa)

Sektor finansowy – stymulatory i zagrożenia rozwoju

X Kongres Ekonomistów Polskich (monografie – według kolejności wydawniczej)

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Elżbieta Mączyńska (red. naukowa)

Nauki ekonomiczne i wyzwania współczesności. Fundamentalne problemy w teorii i praktyce

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Elżbieta Mączyńska (eds.)

The Economic Sciences and Contemporary Challenges. Fundamental Problems in Theory and Practice

Bogusław Fiedor, Marian Gorynia, Łukasz Hardt (red. naukowa)

Jednorodność czy pluralizm. Rozważania nad naturą nauk ekonomicznych i gospodarki

Eugeniusz Kwiatkowski, Beata Majecka, Ewa Mińska-Struzik (red. naukowa)

Gospodarka a megatrendy rozwoju współczesnego świata. Tom I

Eugeniusz Kwiatkowski, Beata Majecka, Ewa Mińska-Struzik (red. naukowa)

Gospodarka a megatrendy rozwoju współczesnego świata. Tom II

Stanisław Owskiak, Jerzy Wilkin, Małgorzata Zaleska (red. naukowa)

Sfera realna i regulacyjna gospodarki

Pełna oferta wydawnicza (również w wersjach elektronicznych) dostępna jest w księgarni internetowej Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego
www.ksiazkiekonomiczne.pl

Książki można również kupić w siedzibie PTE
ul. Nowy Świat 49, 00-042 Warszawa
tel. 22 551-54-01, e-mail: sklep@pte.pl

(...) Prezentowana monografia składa się z czterech części. Pierwsza z nich ma charakter ogólnoteoretyczny i dotyczy istoty oraz teoretycznego podłoża koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. W części II koncepcja ta jest przedstawiana w kontekście sektora finansowego. Część III natomiast dotyczy czynników erozji tej koncepcji w praktyce oraz możliwości jej rewitalizacji w obecnej wielce złożonej, turbulentnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej. W ostatniej, IV części monografii, społeczna gospodarka rynkowa przedstawiana jest w kontekście wybranych obszarów gospodarki.

(...) Mamy nadzieję, że monografia ta będzie pomocna w zmaganiach z coraz bardziej złożoną rzeczywistością globalną, w rozumieniu i szerszym wykorzystywaniu w praktyce koncepcji społecznej gospodarki rynkowej. Jest to bowiem ordoliberalna koncepcja ustroju/ładu społeczno-gospodarczego. Ładu, którego tak bardzo potrzebuje świat. ORDO zaś znaczy ład.

Fragment *Wstępu*

(...) Przedmiotem publikacji jest Społeczna Gospodarka Rynkowa (SGR), a wiodącym problemem są możliwości wykorzystania tej znanej i pozytywnie zweryfikowanej w praktyce koncepcji rozwoju społeczno-ekonomicznego opartej na ordoliberalnej teorii ładu społeczno-gospodarczego i wywodzącej się z niej koncepcji SGR.

(...) Ta cenna i inspirująca publikacja ukazuje się w okresie nasilania populizmu i nowego nacjonalizmu oraz protekcyjnalizmu gospodarczego i ograniczania otwartości państw na zewnętrzne stosunki gospodarcze.

Fragment recenzji
prof. Bohdana Jelińskiego

(...) Autorzy monografii stawiają sobie jako cel udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- W jakim stopniu koncepcje teoretyczne Społecznej Gospodarki Rynkowej (SGR) stanowią czynnik tworzenia współczesnej polityki gospodarczej oraz kreowania nowych form ustrojowych?
- Czy społeczna gospodarka rynkowa może być obecnie implementowana w różnych warunkach gospodarczych, zwłaszcza w okresie kryzysowym i pokryzysowym?
- Czy systemy gospodarcze, przechodzące kryzys mogą funkcjonować bardziej efektywnie stosując instrumenty społecznej gospodarki rynkowej?

(...) Monografia jest wyjątkowym opracowaniem w zakresie tematyki, jak i sposobu prezentacji poszczególnych zagadnień. Jest to niewątpliwie książka ważna i potrzebna na rynku publikacji ekonomicznych.

Fragment recenzji
prof. Roberta Ciborowskiego

ISBN 978-83-65269-40-9

